

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 5 . Sayı 10 . Güz 2009

YÖNETİM YERİ:

Hacettepe Üniversitesi

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Beytepe/Ankara P.K 06532

Tel: 0312 297-68-70 Belge-geçer: 0312 299-20-76

Web: www.ait.hacettepe.edu.tr

E-posta: ctad.hacettepe@gmail.com

Tel (Ed.): 0312 297-68-70/123

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN 1305-1458

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nce yılda iki kez yayınlanan yaygın süreli hakemli bir dergidir. Yayın dili Türkçedir.

Basıldığı Yer: Hacettepe Üniversitesi Basımevi

06100 Sıhhiye/Ankara

Tel: 0312 310-97-90

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlara aittir.

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl 5. Sayı 10. Güz 2009

SAHİBİ

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Doç.Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ

EDİTÖR

Doç.Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

Prof.Dr. Adnan SOFUOĞLU

Prof. Dr. Fatma ACUN

Doç. Dr. M. Derviş KILINÇKAYA

Doç. Dr. Ayten Sezer ARIĞ

Doç.Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ

Dr. Sadık ERDAŞ

HAKEM KURULU

AKBULUT, Dursun Ali, Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Ü, Samsun.

ARI, Kemal, Doç.Dr., Dokuz Eylül Ü, İzmir.

AYTEPE, Oğuz, Prof. Dr., Ankara Ü, Ankara.

DAYI, S. Esin, Prof. Dr., Atatürk Ü, Erzurum.

ERTAN, Temuçin Faik, Prof.Dr., Ankara Ü, Ankara.

GÜNEŞ, İhsan, Prof. Dr., Anadolu Ü, Eskişehir.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmet Bey Ü, Konya.

ÖZEL, Oktay, Yrd.Doç.Dr., Bilkent Ü, Ankara.

SARINAY, Yusuf, Doç. Dr., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, Doç.Dr., Hacettepe Ü, Ankara.

SOFUOĞLU, Adnan, Prof. Dr., Hacettepe Ü, Ankara.

ŞAHİNGÖZ, Mehmet, Prof., Dr., Gazi Ü, Ankara.

YEŞİLBURSA, Behçet, Prof., Dr., Abant İzzet Baysal Ü, Bolu.

YILMAZ, Mustafa, Prof. Dr., Hacettepe Ü, Ankara.

TÜRKEŞ, Mustafa, Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Ü, Ankara.

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YIL 5 . SAYI 10. GÜZ 2009

İçindekiler

Saime Selenga GÖKGÖZ, Sunuş	1
Makaleler	
Nevzat GÜNDAĞ, Mondros Mütarekesi Sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele için Yöntem Arayışları	5
Murat KÜÇÜKUĞURLU, Türkiye'de Livaların Vilâyete Dönüştürülmesi	23
Serap TAŞDEMİR, Tek Parti Yönetiminde Merzifon Halkevi	51
Faysal MAYAK, Demokrat Parti'nin Antalya'daki Faaliyetleri Üzerine 1947 Yılı CHP İstihbarat Raporları	71
M. Yasin TAŞKESENLIOĞLU, Türkiye'de İzcilik Teşkilâtının Kuruluşu	103
Yaşar BAYTAL, Atatürk Döneminde Nüfusu Artırma Çalışmaları ve Gürbüz Türk Çocuğu Projesi	117
Biray ÇAKMAK, İktisadî Değişim ve Devlet: 19. Yüzyılda Uşak Halıcılığı	139
Bedi GÜMÜŞLÜ, İttihat ve Terakki ve Sol	165
CTAD Yayın İlkeleri	189
Yazarlar	191

Sunuş

Saime Selenga GÖKGÖZ

Hacettepe Üniversitesi

Roland Barthes'ın *Yazı Üzerine Çeşitlemeler-Metin Hazırlığı* (Çev. Şule Demirkol, 1. Baskı, YKY, İstanbul, 2006) eserinin, birbirini izleyen 'Yazı' ve 'Metnin hazzı'ndan oluşan iki bölümünden bazı uzun aktarmalara yer vermek istiyorum. Nedenlerim var. Yazı okurun karşısındadır. Barthes'ı okurken Yazı-Bellek eylemliliği üzerine ve "her devrin kendi Metin kurmacası"nı kurduğunu ve bu kurmaca Metin içinde yaşadığımızı bildiğimize göre bizim de hâlde bu kurmacanın edilgen olmayan özneleri miyiz sorusunu düşünmeye davet ediyorum. Henüz kendi Okuru olmayan, kendi Okurunu bulamayan bir Yazı-Bellek(ler)ten bahsediyorum. Nihayet Rus *Toplumsal Eleştirisi'nin genç* kalemi Dobrolyubov gibi kendi gerçekliğine dair 'Gerçek Gün Ne Zaman Gelecek?' diye sorabilmeli de bu Yazılar. Dobrolyubov, *Oblomov*'un; bu büyük Rus Anlatısının bulduğu okur karşısında, yazarı Gonçarov'un yerden yere vurduğu Rus Belleğinde kamış kalemiyle derine inen 'çatlak', 'yarık', 'kertik', 'iz' bıraktı: 'Gerçek Gün Ne Zaman Gelecek?' dedirten bir Yazı-Bellek kurucusu da olmalı yazar.. Bu metin haz verir mi bilmem ama doyumunu yaşatabilmeli. Usta işidir o zaman..

Yazı üzerine ilk düşüncelerin üretilmesiyle birlikte (Platon), yazıya bir bellek rolü de verilmiştir: yazı, belleği geliştirmeye yönelik bir tür araç, beyne takılan ve beyni depolama yükünden kurtaran bir protez gibi görülmüştür....Bizim uygarlıklarımızda, yazının temelinde yattığını düşündüğümüz bellekte saklama işlevinin burada hatırlatılmasının nedeni, en azından bizim kültürümüzde, bu işlevin ötesine geçen noktaları iyice değerlendirmek istememizdir. Elbette hâlâ hatırlamak için yazıyoruz (ajandalarımız bunun en basit örneği) ama bundan çok da bilgi vermek için yazıyoruz: yıllık bilgilerimiz gazetelerde saklanıyor elbette ama gazeteler öncelikle bilgi vermek için hazırlanırlar; *daha sonra* belleğe dönüşüyorlar. Gelenekler için de aynısı geçerli: kültürümüzde bunları kaydeden hiçbir yazı türü yok: gazete, roman, deneme aracılığıyla dolaylı olarak kaydediliyorlar, ve hatta bu belgelerin de bellek hâline gelmeleri için *yorumlanmaları* gerekiyor. Yazı, demek ki, hızla ikincil bir simgesellik tarafından kuşatılıyor: sadece belleğe ait "graf"den yola çıkarak "yazıya", sonu gelmeyen bir anlamlılık alanına dönüşüyor. (Barthes 2006: 51-52)

Haz veren metin: memnun eden, dolduran, esenlik veren; kültürün içinden gelen, bağıni koparmayan, *rahat* bir okuma sunan metin. Doyuma ulaştıran metin: kaybetme duygusu veren, okurun rahatını kaçıran (belki biraz da iç sıkıntısı yaratan), tarihsel, kültürel, psikolojik

dayanaklarını sarsan, zevklerindeki, değerlerindeki ve anılarındaki kararlılığı bozan, dille arasındaki ilişkiyi krize sürüklüyen bir metin. (Barthes 2006: 104-105)

Metnin verdiği haz, belirli bir ideolojiye bağlı değildir. *Bununla birlikte*: bu tutarsızlığın nedeni liberalizm değil, sapkınlıktır: metin ve metnin okunması bölünme yaratır. Sınırı aşılana, kırılan şey, toplumun, her türlü insan ürününden beklediği *ablâk birliğidir*. (Haz veren) bir metni okuyuşumuz, sineğin bir oda içerisinde uçuşuna benzer: belirleyici, belli bir amaca yönelikmiş gibi görünen ama hiç bir gerekçesi bulunmayan sert dönüşler: metinde ve metnin okunmasında ideolojinin belirmesi yüzde bir kızarıklık belirmesi gibidir... Bazıları gölgesiz "hâkim ideoloji"den bağımsız bir metin (bir sanat, bir resim) arar, ama burada aranan metin kısır bir metindir, üretmeyen, yalıtılmış bir metindir..Metin gölgesine gereksinimi vardır: bu gölge *biraz* ideolojidir, *biraz* temsildir, *biraz* öznedir: hayaletler, oyuklar, kuyruklar, bulutlar gereklidir: bozgun, kendi *ışıklı-karanlığını* yaratmak zorundadır.

(Şöyle bir söyleyiş var: "hâkim ideoloji". Bu uygun bir söyleyiş değildir. Çünkü ideoloji nedir ki? *Zaten hâkim olan* bir düşüncedir ideoloji: hâkim olmayan bir düşünce ideoloji olamaz. Yönetilen bir sınıf olduğu için "yönetici sınıfın ideolojisinden" söz etmek doğru olur ama hâkimiyet altında bir ideoloji bulunmadığı için "hâkim ideoloji"den söz etmek yersizdir: "hâkimiyet altında olanların", "yönetilenlerin" tarafında hiçbir şey yoktur, bir ideoloji bulunmaz ya da sadece-ve bu durum yabancılaşmanın son noktasıdır- (simgeler kullanmak, yani yaşamlarını sürdürmek için) kendilerini yöneten sınıftan ödünç almak zorunda oldukları bir ideoloji bulunur. Toplumsal çatışma, rekabet hâlindeki ideoloji arasındaki çatışmaya indirgenemez: tüm ideolojinin bozguna uğratılması söz konudur.) (Barthes 2006:117-118)

Türk Belleğinde Yazılarıyla 'çatlak', 'yanık', 'kertik', 'iz' bırakan ve *gölgesi olan Metniyle* doyum yaratan bir yazarla, *Oblomov*'u da, *Karamazovları* da, *Ne Yapmalı'yı* da okuyarak gelip, 'Türk Radikalizmine' onu yönetilene göre *yorumlayarak* bağlanan ve 'Demokrat Türkiye Laboratuvarı'ndaki deneyleri ve deneyimi 'hariçteki Türkler' için zamanı geldiğinde 'onlar Türkiye'nin tecrübelerinden ve demokrat Türkiye laboratuvarında işlenecek demokrat hars ve irfanından kemaliyle istifade edeceklerdir' sözleriyle alkışlayan, Millî Demokratik Azerbaycan'ın kurucu lideri, bu Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinden iki yıl sonra 1922'de 'Yeni Türkiye'ye iltica eden, Hakkı Tarık Us'un kendisine hitabıyla Bakü-Tahran-İstanbul hattında bir 'Yakın Şark değeri', bir Yazı-Bellek eylemcisi Mehmed Emin Resulzâde ile CTAD okurlarını dergimizin beşinci yılının bu son sayısında baş başa bırakıyorum. Resulzâde'nin zamana direnen, bugün de okunduğunda *gölgesinin gerçeklikteki karşılığı* üzerine düşündürülen yazısı, İstanbul Türk Ocağı'nda Cumhuriyet Günü münasebetiyle irad ettiği nutkun metnidir. Yazısı, 1923-1927 arasında İstanbul'da Ekim Devrimi'nin ardından siyasî ve gayri siyasî sıfatıyla Çarlık Rusyası'ndan Türkiye'ye Türk muhaceretinde Bolşevik-Sovyet karşıtı istiklâl davalarının örgütleyici siyasî liderliklerinin neşriyat faaliyeti bağlamında (Azerbaycan, Türkistan, İdil-Ural, Kırım) ilk dergisi de olan *Yeni Kafkasya*'dan (Yıl 3, Sayı 3, 1 Teşrinisanî 1341, 1-3) alınmıştır:

Yeni Türkiyenin iki büyük günü var: 23 Nisan istiklâl günü, 29 Teşrinievvel Cumhuriyet günü.

23 Nisan Saltanat enkazı altından yeni bir kuvvet ve hayatla yükselen genç Türk milletinin harice karşı mevcudiyet ve istiklâli; 29 Teşrinievvel de Saltanat ve

Hilâfet müesseselerinin acz ve inâdına rağmen, esaret zincirlerini kırarak kendi hâlasını bizzat te'min eden Türk halkının hâkimiyet ve hürriyetini tesbit eden iki mübeccel gündür.

Türk inkılâbı namı ile tebcil olunan Anadolu hareketi, bizce Şarkı istilâ eden millî istiklâl hareketinin en mütekâmil bir numunesidir. İki sene evvel 29 Teşrinievvel kararını tahlil ederken “Şarkı istila eden millî hareketin halk hareketi olduğunu, halk hareketinin tesis edeceği hükümetin de mana itibariyle demokrasiden, şekil itibariyle cumhuriyetden başka olmadığını” zikr etmişdik.

Demokrasi, bizce muhtelif tabakat-ı içtimaiyyeyi haiz olub, daima hâlden hâle geçerek tekâmülde bulunan cemiyetin, vakit ve zamanın tesiri ile, istihsal işlerini tanzimindeki rolleri değişen müterakki zümrelerin ser-kâre gelmelerini kolaylıkla temin eden idare sistemidir. Bu sistem, zahiri teşkil eden bir takım temsil-i umumi ve merasiminden (meclisler, intihablar) ara-i umumiyyeyi muktezi an'anâtından ibaret olmakla beraber, demokrasinin asıl ruh ve manası teşkil eden şey, hiç şübhesiz ki, tecrübeye bağlı müspet ilimlerle, terakki felsefesine müstenid manzûme-i efkârdır. Hatta denebilir ki ilmin hürriyetini, akl-ı beşerin her nevi kaydlardan azad oluşunu, ferdin, diğerin hürriyet ve hukukuna tecavüz etmemek suretiyle her nevi hürriyet ve istikâlîni temin edemeyen bir idare, demokrasi müesseselerinin zahire aid bütün şekillerini mahfuz bulundursa bile hakiki demokrasi değildir. Bunun içündür ki demokrasiyi te'sis etmek maksadı ile zuhur eden ihtilâllerde, inkılâpçılar ruh ve mana-i inkılâbı tamamiyle taht-ı temine almadıkça, şeklen, her cihette mükemmel olmasına değil, her hâlde müesser olmasına bakarlar. Demokrasiyi tesis etmek vazife-i tarihiyyesi ile mevzup olan teceddüd zümresi vazifesinin bittiğine bir türlü kani olmayan, inkılâba bin türlü engeller çıkaran mürteci zümrelere karşı şiddet göstermek, hastasını ölümden kurtarmak için, şefkat ve hürriyet hissile mütehassis oldukları muhakkak bulunan cerrahlar ki, cemiyet vücudunda kangren hâlini alan izanı, bi'l-iman kesb etmek mecburiyetindedir. Milliyetperver Türkiye işte böyle mühim bir tahribe ile meşguldür. Türk demokrasisini tesise mevzup olan terakkiperver zümre ne mesuddur ki, zamanının iktizasını hakkıyla müdrük, inkılâbın mekanizmine tamamiyle aşına, milyonları sevk ve idareye kadir büyük bir rehber maliktir. Bu rehberin türlü irşadları ile zaman zaman ortaya atılan terakki ve temeddün şiarları, bize Türk demokrasisinin muzafferiyetini temin edecek manzume-i efkârın tahkikini kendine en büyük ve en mukaddes bir amel ittihaz etmiş bir kuvvetin Türkiye İnkılâbında imâl-i mü'şir olduğuna pek büyük ümidler vermektedir. Biz görüyoruz ki, Türkiye inkılâbı demokrasinin maneviyat kısmına aid hususatda taassub gösterecek kadar radikaldir. İhtimal ki bütün esaslı inkılâbların ruhiyyatına hakkıyla vakıf olmayanlar ve yahud işin bu cihetini ehemmiyetle telakki etmeyenler, fes yerine mutlaka şapka giymenin lüzumunu tamamiyle derk edemez, hayretde kalabilir. Fakat böyleleri unutmasınlar ki, inkılâbları mütefekkir ve münevver zümre, hayat ve kanunlar üzerinde icra-yı tesir eden fikir ve düsturların tebdilinde görürse de, halk kitlesi bu tebdili yalnız gözüne görecek kadar değişen zahirlerle anlar, ve yalnız bu gibi hadiseler üzerine düşünür. Halk kitlesine nakle değil, akla kıymet vermenin lüzumlu olduğunu anlatmak için istediği serpuşu giymekte mahzur olmadığını bizzat göstermekden daha müessir bir propaganda olur mu?!

Maneviyattaki tebdilleri onların bir nevi rumuzı teşkil eden zahiri kıyafetin değişmesi ile derk ve bunun üzerine düşünceğini kabul etmekle etmekle beraber, kitlenin, maruf bir görüşe rağmen, pek maddî düşünür bir vücud olduğunu hiçbir vakit unutmayalım. Başına şapka giydirdiğiniz halkın yaşayışındaki şeraiti dahi şapkalıların hayatına benzetemez ve bu hususda kendisine yarın için kendisine mahsus bir ümid veremezseniz giydireceğiniz şapkalının yırtılacağı hemen muhakkaktır. Fakat ne mutlu ki her tarafda büyük

tehâlükle (:can atma, istekle atılma) şapka giydiği haber verilen Anadolu'da bize endişemizi mucib hususda dahi ümidli haberler gelmektedir. Cumhuriyet hükûmetinin Türk kitle-i ahaliyesini teşkil eden Anadolu köylüsüne istinad eyleyen ve bu kitle içinden çıkan istihsal nazımı müterakki bir zümreyi tutmak siyasetini yürüttüğünü gösteren iktisadî teşebbüsleri teşvik ettiği görülmektedir. Bunun en büyük ve en müspet delili ise hükûmetin demiryolları hususundaki azmi ve muvaffakiyettir. Türk köylüsü kendisine yeni şiarlar, yeni serpuşlarla gelen hükûmetin kağıdı arabası ile değil "od arabası"* (Azerbaycan köylüleri trene od arabası derler. Od ateş demektir.) ile geldiğini görüyor. Bunun içündir ki o, göreneklerinin yıkıldığını suitefsir ederek kendisine yaşanan müfetten (:açıkgöz, fitneci) ve mürtecileri değil, kendisini zaferden zafere yürüten rehberleri arkasından koştu. "Kürdistan isyanı" namı ile maruf irtica hadisesinde fesli mutaasıblarla değil şapkalı motorlarla gitti; demokrasinin muvaffakiyet ve galebesini temin etti.

Bu muvaffakiyet bizi sevindiriyor: Türkiye için seviniyoruz. Yalnız Türkiye için değil, aynı zamanda bütün Türklük için de seviniyoruz.

Milliyetperver demokrat halk Türkiyesinin, bütün Şark ale'l husus bütün Türk dünyası için manevî ve maddî bir rehber olduğunda şübhe mi var. Türk dünyasının gerek Türkiye gibi müstakil olan yegâne memleketi ile gerek esaret ve işgal altında yaşayan diğer memleket ve kavimleri zamanımızın sıfat-ı kâşifesini teşkil eden ihtilâl ve inkılâb heyecânları içinde çalkanub duruyorlar. Bu çalkantının Anadolu'da artık millî demokrasi hedefine doğru salim bir istikamet aldığını görüyoruz. Hâlbu ki başta Azerbaycan olmak üzere, Sovyet idaresinde bulunan diğer Türk kavimlerine tamamiyle başka bir istikamet veriliyor. Orada milliyet ve demokratizmin küfr ve dalâl olduğu fikri terviç olunuyor. Bu dalâlet-i fikriyeye karşı komünizm esaretindeki Türk yegâne ümidi demokratik Türkiye'dir ki zaferine matuftur. Gayrı-tabii komünizm idaresinin bir gün gelip de ref (:kaldırmak) edileceğine kani bulunan, Türkiye haricindeki Türkler bir gün gelip de millî demokrat bir hayat yaşacaklarına kuvvetle inanıyorlar.

Bu fırsatın kendilerine geçtiği sırada, hiç şübhe yoktur ki, onlar Türkiye'nin tecrübelerinden ve demokrat Türkiye laboratuvarında işlenecek demokrat hars ve irfanından kemaliye istifade edeceklerdir.

Türkiye'de cumhuriyet ve demokrasi fikir ve ananesinin kökleşip tamamiyle muzaffer olmasına Azerbaycan gençliği bilhassa memnun olur. Çünkü bu idarenin harice karşı aks edeceği feyzinden ilk sırada istifade edecek bir cemiyet varsa o da, Azerbaycan Türkleridir.

İki komşu ve kardeş cemiyet, kısm-ı münevverinin başka başka mefkureler taşıdığından ne gibi zarar geldiğini Azerbaycan gençliği bir defa tecrübe eylemiştir: Azerbaycan'ın ilk halâsında kendi yardımına gelen Türkiye devletinin bünyesindeki saltanatçılıkla yeni doğan Azerbaycan devletinin bünyesindeki cumhuriyetçilik arasında mefkurevî müsâdemeler (:çarpışma) olmuştur.

Türkiye'deki radikalizm muvaffakiyetle asrî Türkiye Cumhuriyeti ve münevver Türk demokrasisi te'sis ettikten sonra, bu tesâdümlerin (:çarpışma, müsâdeme) ihtimâli aradan kalkarak, Türk illerinin vahdeti, samimiyet ve kardeşliği bire on kat daha artmış olur. Bunun içündür ki biz, Cumhuriyet bayramını yalnız Anadolu Türklerine değil bütün Türklere has büyük ve mesud bir bayram olarak telakki eder, ve bu bayram münasebetile yalnız Türkiyelileri değil, bütün Türkleri tebrik ederiz.

Mondros Mütarekesi Sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele İçin Yöntem Arayışları

Nevzat GÜNDAĞ

Pamukkale Üniversitesi

GÜNDAĞ, Nevzat, Mondros Mütarekesi Sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele İçin Yöntem Arayışları. *CTAD* Yıl 5, Sayı 10 (Güz 2009), 5-22.

Devletlerarası hukuk kurallarına göre ateşkes (mütareke) antlaşmaları, savaşı bitiren kesin antlaşmalar yapılmaya kadar yürürlükte kalabilecek bir belgedir. Bu belgeye göre, ateşkesin başlayacağı tarih, ateşkesin süresi, tarafsız bölgelerin belirlenmesi, halkla ilişkiler, yasaklanması gereken eylemler, savaş esirlerinin durumu tespit edilebilir. Ancak, asla yenik tarafın ordularının terhis ve ordunun silahsızlandırılması hüküm altına alınamaz. O hâlde, bu bilgiler çerçevesinde Mondros Mütarekesi devletlerarası hukuka aykırı bir metindir. Haksız yere Türkleri, malî, idarî ve ekonomik yönden mahkûm eden bir belgedir. Bu yüzden Türk Millî Mücadelesi yapılmıştır. Mustafa Kemal, İstanbul hükûmetlerini ikna ederek vatani işgalden kurtarma çabaları sonuçsuz kalınca İstanbul'dan Anadolu'ya geçmiştir. Son Osmanlı Meb'ûsân Meclisi'nin toplanması ve Misak-ı Millî'nin ilân edilmesini kabul edemeyen İtilaf Devletleri, İstanbul'u işgal etmişlerdir. Meclis dağıtılmış, Türk yönetimi zor durumda kalmıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal mücadele yöntemini değiştirmiş ve Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açarak, Osmanlı'dan ayrı olarak kurulacak yeni devletin temellerini atmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mondros Mütarekesi, Kafkas Setti Projesi, Meclis-i Meb'ûsân, İstanbul'un İşgali, Halifelik.

GÜNDAĞ, Nevzat, Mustafa Kemal Pasha's Methodical Pursuits for National Struggle during the Moudros Armictice, *CTAD* Year 5, Issue 10 (Fall 2009), 5-22.

According to international laws, a rmistice agreements are the documents remaining in force until the final treaty terminating the war is made. The Treaty of Moudros is an agreement violating international law. It is an agreement sentencing Turkish people from financial, administrative, economical aspects unjustly. Turkish National Struggle was done for that purpose. When the struggles of Mustafa Kemal to free the country from foreign invasion by persuading the Istanbul Government failed, he had to go to Anatolia from İstanbul. The Allied Forces could not accept the assembling of Ottoman National Assembly and announcing of the National Pact, thus, they invaded İstanbul upon this case, Mustafa Kemal changed the method of struggle and laid the foundation of a new state as separate from Ottoman by opening the Grand

National Assembly in Ankara.

Key Words: Moudros Armistice, the Caucasus Barrage Project, the Ottoman Parliament, Invasion of Istanbul, Caliphate.

Giriş: Mondros Mütarekesi'nin Mütareke Kavramının Dışında Tutulması

Türk tarihinde mütareke en korkunç devirlerden biridir. Yeni hayatı meydana getiren bir vaz'-ı hamlin bütün azaplarını bize o çekti. Eski hülyalarımız orada kırıldı; fakat yeni hakikatlerin tohumu onun toprağında açıldı. Mütareke, tarihimizde yeisle ümidin en fazla şahısladığı devirdir. Hiçbir zaman bu tezadı o kadar kuvvetle duymadık..

Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi'nin yazarı Hilmi Ziya Ülken, millî şair Haluk Nihat'ın (Pepeyi) *Türk Destanı* adlı dizi eserindeki 'Mütareke' bölümüyle ilgili olarak, Mütareke devrini kavramış ve yerinde analiz etmiş bir şairin bu döneme mühim bir yer ayırmakla ne kadar haklı olduğunu bu satırlarla vurguluyor. Ülken, bu devrin, 'yıkılışa kurtuluşun; kayboluş ve tekrar kendini buluşun; yeis ve ümidin dramı...' olduğunu söylemeden de edemiyor.¹ Destanda, hüküm süren ümitsizlik kişiliklerle; Bekir Bey ile Sibiry'a'daki sürgünden yeni dönmüş olan Selim'in hikâyesinde vücut bulurken, Türk Millî Mücadelesi'nin ruhunu yine şu satırlar ne kadar güzel ifade etmektedir: “Önlerinde iki yol, biri düzgün biri dik/ Biri taze bir iman, öteki ümitsizlik.../ Bekir Bey geri döndü, başı çöl gibi kuru/ Sürdü azgın atını, Selim, güneşe doğru...”²

Şiirde ifade edildiği gibi Mustafa Kemal Paşa'nın da Mayıs 1919'da “...ber şeye rağmen muhakkak bir nura doğru yürümekeyiz. Bende bu imanı yaşatan kuvvet, yalnız aziz memleket ve milletin hakkındaki payansız muhabbetim değil, bugünün karanlıkları, ablâksızlıkları, şarlatanlıkları içinde sırf vatan ve hakikat aşkıyla ziya serpmiş ve aramaya çalışan bir gençlik gördüğümündür.” cümleleriyle³ Mütareke'nin zor şartlarında, sadece dış güçlerle değil, içerideki bir takım yandaşlar ve problemlerle de uğraşmak zorunda kalınacağını bile bile bu fedakârlığa bütün ruhu ve canıyla göğüs germek istediğini beyân etmektedir.

¹ Haluk Nihat Pepeyi, *Mütareke (Destan)*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s. 46; Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984, s. 150.

² İnan, *age.*, s. 47.

³ Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1969, s. 92; Mustafa Kemal'in “Millî Mücadele Ruhu”nu nasıl hissettiğine ve çevresini nasıl etkilediğine dair bkz. Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1984, s. 1-21.

Nitekim, kongreler döneminde olduğu gibi⁴ 1920-1922 yılları arasında Türk vatanını işgale karşı yürütülen Ankara merkezli mücadele, sadece İtilâf Devletleri'nin işgalci güçlerine karşı verilmemiş, aynı zamanda İstanbul'daki işgal yanlısı çevrelerle mücadele edilmiş; bunun yanı sıra da kendi içindeki çekişmelerle uğraşmak zorunda kalınmıştır.⁵ Afet İnan mütareke kavramına şu tanımları getirmektedir:

Mütareke (silah bırakılması) devletler hukukuna göre, kesin sulh antlaşması yapıncaya kadar yürürlükte olabilecek bir belgedir. Bunun iki şekli vardır: Birincisi: Ateş kesilmesi (*suspension d'armes*) ki, bölgesel savaş yerinde yaralıların, ölenlerin kaldırılması gibi bazı zorunlu durumlar karşısında savaşı kısa bir süre durdurmaktır. İkincisi: Mütareke (*armistice*) yahut silah bırakılması ise, hukukî bakımından bazı kuralların saptandığı bir uygulamadır. Şöyle ki: a) Eylemsel olarak mütarekenin başlayacağı tarih b) Bunun süresi c) Tarafsız bölgenin belirlenmesi d) Halkla ilişkiler e) Yasak eylemler f) Savaş esirleri ve daha başka konular üzerinde maddeler konulabilir. Ancak mütareke hukuk açısından savaşın kesinlikle sona erdirilmesine varmayabilir. Bu bakımdan ordu için terhis ve silahsızlanmaya ait hükümlerin bulunmaması gerekir. Mağlubiyeti kabul etmiş tarafların savaşı durdurmak için çaresizlik içinde oldukları da dikkate alınmalıdır.⁶

Görüldüğü gibi devletlerarası hukuk açısından mütareke uygulamaları insanî bir şeydir. Ancak Afet İnan'ın da belirttiği gibi, mağlup bir devleti silahsızlandırıp ordusunu terhis ettirme işi devletlerarası hukuka aykırı ve meşru olmayan bir uygulamadır.

Bu açıdan Mondros Mütarekesi şartlarını kendini bilen vatanperverlerce kabul edebilmesine imkân yoktur.⁷ Bu cümleden olarak Mustafa Kemal "Mondros Mütarekesi şartlarını baştan nihayete kadar tetkik ettikten sonra bende hâsıl olan kanaat şu idi. Devlet-i Osmaniye, bu mütarekenâme ile kendini bilâ kayd-u şart düşmanlara teslim etmeğe muvafakat değil, düşmanların memleketi istilası (ve) ona muaveneti (yardımı) de vaat etmiştir." diyerek⁸ üzüntüsünü dile getirirken, (eğer) "bu mütarekenâme olduğu gibi yerine

⁴ Sivas Kongresi esnasında Sivas valisi Ali Galip'in faaliyetleri konusunda bkz. Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt II, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, s. 252-274.

⁵ İçte dönük olarak yürütülen bu mücadele, dışa karşı verilen mücadele kadar zor ve yıpratıcı olmakla birlikte fazla ön plana çıkmamış ve taraflar askerî mücadelenin zaferle sonuçlanmasından sonra başlayacak siyasi süreç içerisinde, Millî Mücadele yıllarında zaman zaman erteledikleri iç çekişmelerini ve hesaplaşmalarını Mudanya Mütarekesi sonrasında Lozan Barış Konferansı arifesinde bir iç egemenlik meselesi şeklinde ortaya koymayı tercih etmişlerdir. bkz. Temuçin Faik Ertan, "Lozan Konferansı Sırasında Ankara", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1 (Bahar 2005), s.10.

⁶ Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Devrim Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1977, s.19.

⁷ Sabahattin Selek, *Millî Mücadele I: Anadolu İhtilali*, 3. Baskı, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1966, s.40-43.

⁸ Karal, *age.*, s.1.

getirilirse, memleketin baştan başa işgal ve istilaya maruz kalacağını ve Osmanlı Kabinesinin düşmanlar tarafından tespit edileceğini” yakın çevresine anlatmıştır.⁹

Mondros Mütarekesini 30 Ekim 1918’de imza eden Osmanlı delegeleri olan Hüseyin Rauf, Reşat Hikmet ve Sadullah Beyler önlerine, (bir devletin varlığını ortadan kaldıracak ve savaşta henüz kaybedilmeyen yerlerin henüz nihaî barış anlaşması yapılmadan İtilâf devletlerinin işgal kuvvetlerine teslimine dair) böyle bir metin konulacağını tahmin ediyorlar mıydı? Bilmiyoruz! Ama İngiliz Amiralî Arthur Calthrope’un bunu Osmanlı delegelerine teklif ederken¹⁰ kendi devletinin verdiği talimatlar doğrultusunda, onun siyasî çıkarlarını koruduğuna ve inandığına asla şüphe yoktur.

Mondros Mütarekesi Ortamında Padişah Vahdettin’in ve Osmanlı Hükûmetleri’nin İşgalcilere Karşı Tutumu

İstanbul’da yapılacak çalışmaların Anadolu’ya geçmekten daha iyi olmayacağını gören Mustafa Kemal¹¹ Samsun’a çıkarak¹² ‘Anadolu İhtilâli’nin kıvılcımını ateşlemiştir. Ancak İstanbul’u Millî Mücadele’nin asla dışında tutmamış, Mondros’u mutlak bir teslimiyet olarak görmeyi kendisine yakıştıramadığı için bağımsızlığı tekrar temin edecek çalışmalarına aralıksız devam etmiştir. İnandığı bu dava yolunda ilerlerken halkın sesine de kulak vermiş ve padişahın ne düşündüğünü bilmeyen ve onun siyasî tercihlerinden habersiz olduğu için henüz onu dışlamayan milletinin hatırına son Osmanlı Meb’ûsân Meclisi’nin de İstanbul’da toplanmasına cevaz vermiştir.¹³

Ancak Mustafa Kemal’in de beyân ettiği gibi “*Saltanat ve Hilâfet mevkiini işgal eden Vahdettin mütereddî (soysuzlaşmış), şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceğini tahayyül ettiği denî (kötü) tedbirler araştırmakta*”ydı.¹⁴ Sabahattin Selek’e göre, onu bu yanlış yoldan çevirecek insanlar elbette ki yok değildi. Fakat ne yazık ki bu ‘mütereddî’ insan koca Osmanlı İmparatorluğu içinde ancak yaşı oldukça ilerlemiş bulunan Tefvik Paşa ile bazı tarihçiler tarafından “budala” olarak nitelenen Damat Ferit Paşa’ya inanıyordu.¹⁵ Ancak Mustafa Kemal’in kanaati ise (özellikle) “Damat Ferit Paşa’nın başkanlığındaki kabinenin aciz ve yalnız

⁹ Karal, *age.*, s.1-2.

¹⁰ İnan, *age.*, s. 19-21.

¹¹ Fatih Rıfka Atay, *Atatürk’ün Bana Anlattıkları*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 83-115.

¹² Karal, s. 2; Atay, *age.*, s. 115-127.

¹³ Adnan Sofuoğlu, “Damat Fert Paşa Hükümetleri’nin Milli Mücadeleye Karşı Girişimleri ve Son Olarak Kuva-yı Seferiye Adıyla Yeni Bir Askerî Birlik Oluşturma Çabası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XVIII, Sayı 52 (Mart 2002), s. 47-49.

¹⁴ Karal, s.2.

¹⁵ Selek, *age.*, s.47.

padişahın iradesine tâbî olduğu” yolunda idi.¹⁶ Ancak kim kimi etkilerse etkilesin devletin başı olarak Padişah Vahdettin’in bir görüşü ve kanaati olmalıydı ve elbette ki işgalci güçlerin projelerini Türklere göre yönlendirecek olan şey, onun bu duruşu idi.

Bir devlet başkanı olarak Vahdettin’in önünde aslında iki yol vardı. Bunlardan biri işgale karşı çıkmak, diğeri ise işgal güçleriyle uyuşmaktı. O, ikincisini seçerek, İngiltere’nin Arabistan, Ön Asya ve İslâm politikası hakkında ileride tatbik edeceği kararları rahatlıkla almasını kolaylaştırmış oluyordu. Bu yüzden İngiltere, Padişah ile karşılıklı menfaatlerini gözetecek her hangi bir mukaveleye lüzum görmüyordu. Çünkü gerek padişah, gerekse imparatorluk üzerinde hiçbir mukavele yapmaksızın da, dilediği gibi ve istediği sürece tasarruf etmek imkânına fiilen sahipti. Vahdettin’in seçtiği politik platform, görüldüğü üzere İngiltere ve diğer işgal güçlerini yumuşatmamış, devletler arasında kıskançlık ve rekabeti körüklemek maksadıyla, “...kim isterse onun muavenetini kabule hazır olduğunu” bildirmesine ise devletler aldırış etmemişti. II. Abdülhamid dönemi politikalarının bir benzeri olan bu yaklaşımın tutmamasının sebebi, artık Yakın Şark’ta birbirlerine rakip olan devletlerin değil, kararlarına hiç kimsenin itiraz etmek niyetinde ve kudretinde olmadığı bir tek İngiltere’nin mevcut olduğu gerçeğiydi.¹⁷ Dolayısıyla İngiltere olmadan bir barış söz konusu olamazdı.

Bunun yanı sıra İngiliz İstihbaratı’nın, Vahdettin’in ısrarla yerleştirmek istediği mutlakiyetçi düzen ile milliyetçilerin arasında yaşanan üstünlük yarışını, Ali Galip Suikastı ile de körüklemesi, İngilizlerin İstanbul hükümetlerini zayıflatma politikalarının bir gereğiydi. Bu mücadele esnasında meşrutiyeti savunan milliyetçilerin ısrarıyla Damat Ferit’i görevden almak zorunda kalan Vahdettin, onun yerine diğer akrabası Tevfik Paşa’yı sadrazamlığa getirmek istemesine rağmen, Ali Rıza Paşa kabineyi kurmakla görevlendirildi.¹⁸

Ayrıca Vahdettin’in hilâfete verdiği önem; onun toprak tutkusundan vazgeçmek yerine, Osmanlı Devleti’nin imzalanacak olan nihaî anlaşmayla büyük ölçüde toprak kaybetmesini önlemeyi de amaçlamaktaydı.¹⁹ Ancak takip edilen yol yanlış ve satranç tahtasındaki yanlış bir hamle, oyunu büsbütün

¹⁶ Karal, s.2.

¹⁷ Selek, s. 46-47; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 229-233.

¹⁸ Akşin, *age.*, s. 595-596; Damat Ferit Paşa, Sultan Vahdettin’in ana-baba bir kız kardeşi olan Mediha Sultan’ın eşi idi. Bkz. Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebül Yayınevi, İstanbul, 1969, s.69; Tevfik Paşa ise, Sultan Vahdettin’in dünüri idi; padişah’ın büyük kızı Ulviye Sultan ile Tevfik Paşa’nın oğlu kurmay binbaşı İsmail Hakkı Bey evli idiler. Osmanlı hanedanı İstanbul’dan çıkarıldığı sırada İsmail Hakkı Bey, Ulviye Sultan’dan ayrılmış ve İstanbul’da kalmıştır. Bkz. Göztepe, *age.*, s.50; Adnan Sofuoğlu, *Milli Mücadele’de Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 140.

¹⁹ Akşin, s. 593.

İçinden çıkılmaz bir hâle getirebilirdi. Çünkü Vahdettin, “İngilizlerin veya Fransızların Halifesi olup, kendisinin siyasal egemenlik kayıplarını Ruhanî Halifelik statüsüyle devam ettirmek istiyor ve İngilizlerle kurduğu gizli temaslarda onlara, Irak ve Suriye’deki halifelik nüfuzunu İngilizlerin hizmetine vermeyi kabul ettiğini” söylüyordu.²⁰ Bunun yanı sıra Vahdettin’in 30 Mart 1919’da, Damat Ferit Paşa aracılığıyla İngilizlere sunduğu önerilerde, “Irak, Suriye, Hicaz vd. yerlerde simgesel bazı egemenlik haklarına karşılık, 1914 öncesi iktisadî, malî, adlî bağımlılık düzenini yeniden kurmaya razı olmakla kalmayıp, Osmanlı maliyesini kayıtsız şartsız İngilizlere teslim etmeye ve 15 senelik askerî işgali, her düzeyde ‘danışmanlı’ süresiz bir İngiliz vesâyetine razı olduğunu gösteriyordu.”²¹

İstanbul’un bu öneriyle 13. Kolordunun 8. taburunu Musul-Nusaybin-Şırnak bölgelerindeki Kürt aşiretlerini “yatıştırma ve cezalandırma; Türkiye’yi Bolşevikliğe karşı bir güç olarak kullandırma” vs. gibi İngilizlere sunulan bazı yardım teklifleri, (İngilizlerin zayıflığına hükmedileceği ve söz konusu bölgelerde Türk egemenliğinin tekrar öne sürülmesini sağlayacağını gerekçesiyle) gerek Calthorpe, gerekse İngiliz İstihbarat Müdürlüğü kabul etmek istememişlerdir.²² Ancak Damat Ferit’in 30 Mart önerisi ve onu destekleyen bir öneri olan Said Molla’nın İngiliz askerî atâşesine yaptığı ve onun da derhal Londra’ya bildirdiği, “Mısır ve Hindistan Müslümanlarının İngiltere’yle dost olmalarının gereğine inanmalarının, ancak İngilizlerin Osmanlı devletinin yönetimine, Saltanat ve Hilafetine el koymakla mümkün olabileceği” şeklindeki önerisi,²³ aslında İstanbul’un İtilâf devletleri tarafından ilk aşamada neden resmen işgal edilmediğini -ya da işgal edildiğinin resmen ilân edilmediğini- izah edebilir. Çünkü kendi siyasî geleceklere için devletin bütün imkânlarını işgalcilere teslim eden bu kişilerin, geleneksel olarak özellikle Türk-Müslüman unsur tarafından sevildiğini ve önemsendiğini bilen İtilâf devletleri halkı kıskırtmamak için, ileride

²⁰ Aslında İngiltere hizmetinde 'Ruhânî Halifelik' düşüncesini Yakın Şark ve Türkiye üzerine kitaplarıyla da bilinen İngiliz Lady Fanny James (Sandison) Blunt (d.1840) ortaya atmıştır. Bu fikir 'bütün İtilâf Devletleri'nin hizmetinde bir halifelik olarak' Mizancı Murat tarafından geliştirilmiştir. Bkz. Akşin, s. 593; Eski bir Jön Türk olan *Mîzân* gazetesi sahibi Mizancı Murat hakkında bkz. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981, s. 10, 31, 32, 33, 64, 65, 229, 230; Vahdettin’in vatan kaygısı yerine, halifeliği İngiltere’nin hizmetine verme niyeti, onun bir İngiliz zırlılarıyla Malta adasına gitmesinden de anlaşılacağı gibi, bu Ada’ya geldikten sonra, Ada valisi Lord Plümer’in, İstanbul’dan çekilen bir telgraf haberini kendisine bildirdikten sonra duyduğu üzüntü ve yıkımdan da anlaşılmaktadır. Bu telgraf haberinde kendisine bildirilmesi istenilen şey, '...artık onun bir Osmanlı Halifesi olmadığı, Abdülaziz’in oğlu Abdülmecit Efendi’nin onun yerine yeni halife seçildiğidir.' Bkz. Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahideddin Gurbet Cehenneminde*, Sebül Yayinevi, İstanbul, 1968, s.25-26.

²¹ Bu konuyla ilgili olarak Damat Ferit, Vahdettin adına Calthorpe’u ziyaret ederek Osmanlı Devleti’nin İngiltere’ye tamamen boyun eğdiğini (*total submission*) bildirmiştir. bkz. Akşin, *age.*, s.233-238, 594.

²² Akşin, s.237.

²³ Akşin, s.238.

gerçekleştirecekleri plânlar adına onlara ses çıkarmıyor ve halife-Padişahı ve İstanbul Hükûmeti'ni adeta bir gölge İngiliz memuru gibi görüyorlardı.

İstanbul'un İşgalini Hazırlayan Sebepler ve İngilizlerin İstanbul Hükûmetlerini Ellerinde Tutma Çabaları

Bütün bunlar Türk milletinin karakterine yakışan şeyler değildi. Bu yüzden ileride daha geniş izah edileceği üzere son Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ının Misâk-ı Millî'yi kabul ederek²⁴ artık Anadolu'da gelişen hareketi destekleyen millî bir yapıya doğru kayma eğilimi göstermesi, özellikle İngilizlerin Şark meselesini ve Doğu Akdeniz'e hakim olma plânlarını kendi menfaatlerine göre çözemeyeceklerini gösteriyordu. Hâlbuki İngilizler, Türkiye ile imzalanacak olan barış antlaşmasında kendi menfaatlerine uygun maddeleri koydurabilmek için "Kafkas Hattı Projesi"ni hayata geçirmeye çalışmış ve Türkiye ile Kafkas hükûmetleri arasında karşılıklı dayanışma sağlanmasını engellemişlerdi.²⁵

Yine I. Dünya Savaşı'nın galip devletlerinden olan İngilizler, Araplara Ortadoğu coğrafyasında bağımsızlık vaat etmelerine rağmen, 1917 Balfour beyannâmesiyle Filistin'e Yahudi göçünü ön görmüş ve onlara "millî bir yurt" vaat etmişlerdi.²⁶ Böylece bölgede hakem rolü oynayarak bölgeyi, gerek toprak, gerekse iktisadî anlamda denetleyebilme gücünü ellerinde tutmak istemişlerdi.

Fransızlar ise, I. Dünya Savaşı sonunda işgal etmiş oldukları Suriye'ye yakın bölgeleri ellerinde tutmak istiyorlardı. Bu yüzden vakit kazanmak ve hazırlıklarını tamamlamak üzere Türk millî kuvvetleriyle karşılıklı saldırmazlık anlayışı içine girmelerine rağmen, Ermenileri de kullanarak Urfa, Maraş, Antep bölgesiyle, Adana ve Pozantı güney bölgesindeki hat üzerinde işgal hareketini genişletmişlerdi.²⁷ Bu ise genel anlamda Batılı devletlerin daha önce Arap dünyasına verdikleri "Araplara bağımsız devlet" vaatlerini henüz yerine getiremedikleri için,²⁸ Araplarla Türklerin arasında oluşabilecek yeni ittifakları engellemek maksadıyla bir tampon bölge, ya da bir "güney-güneydoğu setti"

²⁴ Sofuoğlu, agm., s.47-50

²⁵ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* (HTVD), Sayı 15 (Mart 1956), Vesika №: 388, 5.2.1920.

²⁶ Osman Olcay, *Sevr Antlaşmasına Doğru Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1981, s.XLVIII-XLIX; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Cilt 13, İstanbul, 1989, s.139.

²⁷ HTVD, Sayı 15 (Mart 1956), Vesika № 401, № 420, 11.2.1920; HTVD, Sayı 21 (Eylül 1957), Vesika № 530, 31.1.1920.

²⁸ Batılı devletler Temmuz 1915'te Mekke Şerifi Hüseyin'e 'Adana ve Mersin'in güneyinde kalan topraklarda bir Arap Devleti kurulmasına müsaade edeceklerini' söyleyerek Arapları Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmış, ancak 2 Kasım 1917 tarihli Balfour beyannâmesiyle bu sözünü yerine getirmemişti. Bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Behçet Cemal, İstanbul, 1977, s. 333-340; Ayrıca bkz. Esat Uras, *Tarîhte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1987; *Théma Larousse*, Cilt 1, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994, s. 294.

yaratılmak istendiği şüphesini akla getirmekteydi.²⁹ Şimdi ise İstanbul Hükümetlerini ve padişahı İngiliz kontrolüne alma çalışma ve gayretleri sırasında İstanbul'da toplanan son Osmanlı Meb'ûsân Meclisi'nin cesaretli bir karar vererek (Batı-Trakya ve Musul-Kerkük bölgesi hariç hiçbir Batılı devletin tepkisini çekmemesi gereken) Türk millî sınırlarını çizmesi (kaldı ki Batı Trakya ve Musul-Kerkük-Süleymaniye bölgeleri Türk-Müslüman unsurun çoğunlukta olduğu bölgelerdir.) İngilizlerin doğudaki sömürgelerine giden yollar üzerindeki nüfuz elde etme ve bu bölgeleri kontrol altında tutma arayışını baltalıyordu.

Bu yüzden İstanbul'un resmen işgali gerçekleştirilerek, Mondros Mütarekesi'ne rağmen bağımsız bir devletin yönetim hakkına saygı duyulmadan Meb'ûslar Meclisi dağıtılmış ve 20 Haziran 1920 de başlatılan Yunan harekâtına ek olarak³⁰ gerçekleştirilen bir dizi konferansla Sevr Projesi gündeme sokulmuştur.³¹ Görüldüğü gibi, İstanbul'un işgalini ortaya çıkaran ya da İtilâf devletlerine meşrû zemin hazırlayan bir takım önemli sebepler vardır.

Bu sebepler *Harf Tarihi Vesikaları Dergisi*'nin ilgili sayılarındaki bazı belgelerin değerlendirilmesi meseleye açıklık kazandırır içerik sunabilir: 16.2.1920 tarihli 396 numaralı vesika ile; 5.2.1920 tarihli 527 ve 388 numaralı vesikalardan da anlaşılacağı üzere İngilizlerin desteklediği (Çar taraftarı Rus Generali) Denikin'in, Bolşevik Ordusu'na (Kızıl Ordu) yenilmesiyle (yani Rusya'da iç savaş bağlamında), İngiltere'nin gerçekleştirmeye çalıştığı "Kafkas Setti Projesi"nin³² hayata geçirilememesinin hayal kırıklığı; ikincisi 16.3.1920 tarihli 586 numaralı vesikadan anlaşılacağı üzere, İngilizler arasında, Anadolu hareketinin başında bulunan Heyet-i Temsiliye'nin emperyalizm karşıtı Bolşevizm'i Türk halkının rejimi olarak seçmek istediği şüphesi oluşması; üçüncüsü 18.1.1920 tarihli 310 ve 5.2.1920 tarihli 388 numaralı vesikalardan da

²⁹ HTVD, Sayı 21 (Eylül 1957), Vesika № 532, 8-9.3.1920; HTVD, Sayı 15 (Mart 1956), Vesika № 396, 16.2.1920. Bu vesikada 56. Fırka kumandanı Bekir Sami Bey'in "İtilâf Devletleri'nin yalnızca Bolşeviklerle Türklerin ilişkilerini kesmek istediklerini, Anadolu'nun doğusundaki ve güneyindeki komşularıyla ilişkilerini kesmeyi istediklerini zannetmediğini," 20.Kolordu vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya bildiren bir telgraf göndermesi, o sıralarda güney ve güneydoğuda da Kafkas Setti Projesi'ne benzer bir proje şüphesinin Kumandanlar ve Heyet-i Temsiliye arasında konuşulduğunu göstermektedir.

³⁰ İnan, s.66.

³¹ Bu konferanslar; I. Londra Konferansı (12 Şubat-10 Mart 1920), I. Londra konferansı son toplantıları (11 Mart-10 Nisan 1920), San Remo Konferansı (18-26 Nisan 1920), II. Hythe Konferansı (20 Haziran 1920), Boulogne Konferansı (21 Haziran 1920), Spa Konferansı (11 Temmuz 1920); bkz. Olcay, *age.*, s.1-62. San Remo konferansı ilgili olarak Afet İnan, "İtilâf devletlerinin bir an önce Sulh Antlaşmasını padişaha kabul ettirmek amacıyla 24 Nisan 1920'de San Remo'da bir ön tasarı hazırladıklarını ve Osmanlı Devleti temsilcilerine, Paris'de bu tasarıyı tartışmasız kabul etmelerini önerdiklerini" söylemektedir. bkz. İnan, *age.*, s. 69-72. Ayrıca bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt I, Ankara, 1953, s. 525-691; Osman Olcay- Seha L.Meray, *Osmanlı İmparatorluğu Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1977, s.43-179.

³² HTVD, Sayı 15 (Mart 1956), Vesika № 388, 5.2.1920; Vesika № 396, 16.2.1920; Vesika № 398, 23.2.1920; HTVD, Sayı 21 (Eylül 1957), Vesika № 527, 5.2.1920; ayrıca bkz. Tahsin Ünal, *Türk Siyasi Tarihi (1700-1958)*, Ankara, 1977, s.518-520.

anlaşılacağı gibi, ileriki bir tarihte Boğazların Bolşevik Ruslar tarafından işgal edileceği şüphesi;³³ dördüncüsü de 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında yapılan Amasya görüşmelerinden sonra³⁴ İstanbul Hükûmeti'nin ısrarıyla İstanbul'da bir Meclis-i Mebûsân'ın toplanması kararının alınması³⁵ ve 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan son Osmanlı Mebûsân Meclisi'nin 28 Ocak 1920'de Misâk-ı Millî'yi kabul etmesi ve 17 Şubat 1920'de de dünya kamuoyuna duyurulmasıdır.³⁶

Anlaşıyor ki gerek İstanbul'da, gerekse Anadolu'da işler, Mondros Mütarekesi'ni³⁷ meşru bir paylaşım olarak görmek isteyen İtilâf devletleri için hiç de iyi gitmemektedir. Onlar, 1511- 1857 arası devam eden uzak doğunun sömürgeleştirilmesi çabalarının meyvelerini kolaylıkla toplamak isterken³⁸ sömürgelerine giden yolda büyük bir engel olan bu köklü devletin bütün kurumlarıyla ve halkıyla onlara teslim olmak istemeyişlerini bir türlü hazmedemiyorlardı. Çünkü şimdiye kadar, oturmuş siyasî ve toplumsal müesseseleriyle Avrupa toplumlarından daha eski ve güçlü bir yapıya ve tarihî geçmişe sahip olan Osmanlı devleti³⁹ Avrupa ve Asya coğrafyasındaki kısımlarıyla Batılıların jeopolitik öneme sahip olduğuna inandıkları “Kenar

³³ Bu konuda bkz. Kazım Özalp, *Millî Mücadele (1919-1922)*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1971, s. 83; Ayrıca bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953, s.281; HTVD, Sayı 15 (Mart 1956), Vesika № 388; HTVD, Sayı 12 (Haziran 1955), Vesika № 310, 18.1.1920.

³⁴ Kansu, *age.*, Cilt II, s. 414-420.

³⁵ Kansu, s.425-429; Aslında Amasya görüşmeleri neticesinde Salih Paşa ile Mustafa Kemal, Rauf ve Bekir Sami Beyler arasında imzalanan protokolde, Meclis-i Meb'ûsân'ın, İstanbul haricinde Anadolu'nun güvenli bir yerinde toplanması kararlaştırılmıştı. Bkz. Kansu, s. 425.

³⁶ Mehmet Akif Tural, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkez, Ankara, 2008, s.185-186; Misâk-ı Millî için bkz. Kansu, s.541-542; Bu konuda ayrıca bkz. Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Devrim Tarihi*, s.64-65.

³⁷ Mondros Mütarekesi'nin şartlarıyla ilgili olarak bkz. Selek, *age.*, s.39-43.

³⁸ XVI. yüzyılda Moluk adasındaki üretim merkezi; Ambonia'da bir ticaret şubesi kuran Endonezyalılardan sonra 1511'de Hollandalılar Malakka adalarını zaptettiler. 1594'de İngilizler, 1596'da Hollandalılar ve daha sonra Fransızlar, Danimarkalılar ve İsveçliler, bütün XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca Çinlilerin ve Güney Asyalıların elinde bulunan iktisadî ve ticarî imkânları ele geçirebilmek için Sumatra'nın kuzey ve doğu limanlarına, Cava'ya ve Moluk adalarının kuzey kıyılarına, Timor ve Flores adalarına harp gemileri ve yerli halkları Hristiyanlaştırmak üzere misyonerleriyle birlikte çıktılar. Bu sömürgeleşme faaliyeti çerçevesinde, 1795'te Batav Cumhuriyeti'ni, 1810'da Moluk Adalarını ve 1811'de Batavia'yı ve Endonezya Çin yolu üzerindeki diğer adaları da işgal ettiler. XVII. yüzyılda yine ticaret yapmak amacıyla Hindistan'a gelen Fransızlar ve İngilizler, buradaki iç karışıklıklardan ve savaşlardan istifade ederek hakimiyet alanlarını genişlettiler. İngilizler 1857 son Hint Türk İmparatoru Bahadır Şah'ı devirerek Hindistan'a tamamiyle yerleşti. Kuvvetli bir askerî güç ve teşkilâta dayanan Hindistan'daki İngiliz hakimiyeti bu bölgede 14 Ağustos 1947 yılına kadar devam etmiştir. bkz. Yıldız, *age.*, s.112-113, 355-356.

³⁹ Bayram Kodaman, “Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri”, *Türk Kültürü*, Yıl XIX, Sayı 219 (Mart-Nisan 1981), s.242.

Kuşak” üzerinde bulunmaktaydı.⁴⁰ İşte onlara “Kenar Kuşak” üzerinde, adeta bir çibanbaşı gibi görünen bu devleti etkisiz hâle getirme ya da Batı’ya bağımlı hâle kılma fırsatını Mondros Mütarekesi vermişti.⁴¹ Bütün bu lehlerindeki fırsatlara rağmen Türklere boyun eğdirememeleri ve savaş sonrası Türklere imzalatılmak istenen mandater veya himayeci bir antlaşmanın daima tehlikeye düşmesi karşısında iki yol denendi. Bunlardan birincisi Kuva-yı Milliye’nin Yunan Cephesi ve diğer cepheleden (güney-güneydoğu) geri çekilmesini sağlamak için hükûmete baskı yapma;⁴² diğeri ise bir “Hilâfet-Hükûmet ayrılığı” meselesi ortaya atarak İstanbul Hükûmeti’nin zayıflamasını amaçlamaktaydılar.⁴³ Böylece barışı geciktirerek, Türklerin dayanma gücünü de kırmayı ve aciz bırakmayı hedefleyen bu plân⁴⁴ 1920 Mart ayı başlarında hedefine ulaşıyor gibi görünmeye başlamıştır. Çünkü İngilizlerin 15 Aralık 1919 tarihinden itibaren “...Yunanlılar karşısındaki Türk Cephelelerinin geri alınması...” konusundaki İngiliz ısrarına daha fazla tahammül edemeyen Ali Rıza Paşa’nın istifa etmesi (3 Mart 1920)⁴⁵, özellikle İngiliz işgal güçlerinin komuta kademesinde, İstanbul Hükûmeti’ne daha rahat hükmedebilme ümitlerini arttırmış ve bu yüzden Damat Ferid Paşa’yı Sadrazam yapabilmek için Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nı da yanlarına alarak çalışmalarına başlamışlardır.⁴⁶

⁴⁰ *Türkiye’de Anarşi ve Terörün Sebepleri ve Hedefleri (12 Nisan 1985 günü Yüksek Öğretim Kurumu’nda Verilen Konferanslar)*, Ankara, 1985, s.15-19; İhsan Gürkan, “Türkiye’nin Jeostratejik ve Jeopolitik Önemi”, *Türkiye’nin Savunması*, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s.10-31; Muzaffer Özsoy, “Dünü ve Bugünüyle Türk Savunma Stratejisi”, *Türkiye’nin Savunması*, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s.41-59. “Kenar Kuşak Teorisinin” kurucusu Amerikan Yale Üniversitesi Uluslararası İlişkiler profesörü Nicholas Spykman’dır (1893-1943). Spykman ‘Avrasya’nın kudreti *heartland* (ana-kara) içinde değil, onu çevreleyen devletler kuşağındadır.’ diyerek, ‘Kenar kuşak ülkelerine hakim olan Avrasya’yı kontrol eder, Avrasya’ya hakim olan dünyayı kontrol eder.’ tezini ortaya atmıştır. Spykman Türkiye, Irak, İran, Pakistan, Afganistan, Hindistan, Çin, Kore ve Doğu Sibirya gibi kenar kuşak ülkelerine tek bir kuvvetin egemen olmasının uygun olmadığını söylemiştir. bkz. Ömer Kürkçüoğlu vd. (Heyet) *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, YÖK Yayınları, Ankara, 1989, s.128-129.

⁴¹ Roderic H. Davison, “Mondros’dan Lozan’a Kadar Türk Siyaseti,” Çev. Mine Erol, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XIV, Ankara, 1983, s. 82-101.

⁴² HTVD, Sayı 21 (Eylül 1957), Vesika № 523, 25.02.1920; Bu baskı İstanbul Hükûmeti ve padişah tarafından dayanılmaz hâle gelince, Kuva-yı Milliye karşısına onu yıpratmak için takım Türk çeteleri çıkarmışlardır. Artık Paris’te Sevr projesinin hazırlandığı bir dönemde, Mart ayı İtilaf devletleri için zaman kazanmanın önemli olduğu bir aydı. Bu yüzden Anzavur başta olmak üzere halkı, padişah taraftarı ve Kuva-yı Milliyeci olarak ikiye bölen yerli çeteler, İngiliz piyonu ve Türk düşmanı Yunan ordusunun ilerlemesine büyük kolaylık sağlıyordu. bkz. İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Devrim Tarihi*, s.66; Ayrıca bkz. Ayten Sezer (Ed.), *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara, 2003, s.144-150.

⁴³ HTVD, Sayı 12 (Haziran 1955), Vesika № 310, 18.1.1920.

⁴⁴ HTVD, Sayı 55 (Mart 1966), Vesika № 1260, 27.1.1920; HTVD, Sayı 18 (Aralık 1956), Vesika № 463, 5.3.1920.

⁴⁵ Özalp, *age.*, s.101; HTVD, Sayı 18 (Aralık 1956), Vesika № 468, 6.3.1920; Vesika № 460, 4.3.1920; HTVD, Sayı 48 (Haziran 1964), Vesika № 1118, 6.3.1920.

⁴⁶ HTVD, Sayı 18 (Aralık 1956), Vesika № 461, 4.3.1920. Bu vesikadan da anlaşılacağı gibi “İstanbul’da kurulmuş olan ayrılıkçı bir cemiyetin, Damat Ferid Paşa veya onun çizgisinde bir

Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın 4 Mart 1920 tarihinde padişaha gönderdiği telgraf⁴⁷, eski kabine üyeleri olan milletvekillerinin Damat Ferit'e yeni hükümeti kurdurmamak için padişah nezdinde teşebbüste bulunmaları⁴⁸, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin çalışmalarıyla⁴⁹ vilâyetlerin de Damat Ferit Paşa hakkında olumlu rapor vermemeleri üzerine, Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığı önlenmiş ve Salih Paşa yeni Kabineyi 6 Mart 1920'de kurmuştur.⁵⁰

İstanbul'un Emperyalistlerce İşgaline Karşı Millî Tepkiler

Batılı devletlerin İstanbul'un işgaline karar vermeleri, aslında 14 Şubat 1920 günü, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya delegelerinin katıldığı I. Londra Konferansı'nın Müttefiklerarası hazırlık toplantıları esnasında İngiliz delegeleri, D. Lloyd George (Başbakan) ve Lord Curzon (Kedleston Kontu); Fransız delegesi B. Combon (Başbakan); İtalya delegesi, B. Nitti (Başbakan)'nin boğazların güvenliği ve denetimi konusundaki görüşlerinden sonra zaten karar altına alınmıştı.⁵¹ Ancak, özellikle İngiltere Başbakanı Lloyd George'un “...Paris'in Fransız, Londra'nın Britanyalı, Roma'nın İtalyan; ama İstanbul'un Türk olmadığı; nüfusunun çoğunluğunun Rum olduğu ve Padişah'ın (İstanbul'a yabancı kaldığı ve...) bu yabancı nüfusa hükmedemeyeceği; dolayısıyla Padişah'ın orada durmasının Batılı devletler arasında sürekli çekişme, kıskançlık ve entrika kaynağı olacağı...” tarzındaki sözleri bu kararın kayıtsız şartsız işgal şeklinde alınmasında etkili olmuştur.⁵²

hükümet kurulması, Meclisin dağılması, Kuva-yı Milliye'nin kaldırılması, İstanbul'da bir halifelik Meclisi'nin kurulması, Bolşeviklik aleyhinde fetva çıkarılması gibi hususlarda çalışmakta olduğu ve Anzavur hareketiyle İngilizlerin hükümete baskı yapmalarının kararlaştırıldığı ifade edilmektedir.” Hürriyet ve İtilâf Fırkası, öteden beri Damat Ferit Paşa hükümetlerinden memnun kalmışlar ve desteklemişlerdir. İttihat ve Terakki Fırkası'nın sahneden çekilmesinden sonra Mütareke ortamında yeniden sahne almışlardır. Bu Fırka ve onun etrafında toplanan parti ve cemiyetler (Kürt Teâlî ve Teavün; İslâm Teâlî; İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Wilson Prensipleri Cemiyeti, Trabzon ve havalisi Adem-i Merkezî Cemiyeti) millî hareketleri İttihatçılık sayıyorlardı. Ancak, bunların hepsinin kendine göre bağımsızlık, dinî kurallara dayalı devlet, manda rejimi ve özerklik gibi özel istekleri de vardı. Bkz. Tural, *age.*, s.150-151; Hürriyet ve İtilâf Fırkası ilgili olarak ayrıca bkz. Selek, *age.*, s.88-91; Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın İngilizlerin emellerine nasıl hizmet ettiği konusunda bkz. HTVD, Sayı 22 (Aralık 1957), Vesika № 554, 11.3.1920.

⁴⁷ Kansu, *age.*, Cilt II, s. 548.

⁴⁸ HTVD, Sayı 18 (Aralık 1956), Vesika № 462, 4.3.1920.

⁴⁹ HTVD, Sayı18 (Aralık 1956), Vesika № 460, 4.3.1920; Vesika № 457, 4.3.1920.

⁵⁰ İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Devrim Tarihi*, s. 66; Salih Paşa hükümetinin kuruluş tarihi olarak bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt I, İstanbul, 1982, s.400; Ali Rıza Paşa, 3 Mart 1920'de istifa etmiş olmasına rağmen Padişah'ın emriyle, Salih Paşa hükümeti kuruluncaya kadar görevinin başında kalmıştır. bkz. Tural, *age.*, s.188; HTVD, Sayı 18 (Aralık 1956), Vesika № 466, 4.3.1920; Vesika № 457, 4.3.1920.

⁵¹ Olcay, *age.*, s. 9-11.

⁵² Olcay, s. 7.

Batılı devletlerin bu kararına rağmen devletlerin neden bu işgali iki ay geciktirdiklerini yukarıda izah etmeye çalıştık. Ancak aradan geçen zaman içerisinde Türklerin toparlanmaya ve işgal güçlerine karşı Türk halkının kendilerine karşı tavır almaya başladığını gören İtilâf güçleri (zamanın aleyhlerine işlediğinin farkına vararak) kendi otoritelerini halka ve yönetime açıkça gösterecek bir işgali gerçekleştirmek istemişlerdir.

Gerçekten de İstanbul'da Ali Rıza Paşa Hükûmeti'nin yerine Damat Ferit Paşa veya onun çizgisinde olan bir hükûmetin kurulamayışı, İtilâf devletlerine bir darbe olmuştur. Bu yüzden İstanbul'u resmen işgal etmek için hazırlıklara başlayan İtilâf Devletleri, İstanbul'daki kuvvetlerini arttırmaya başlamışlardır. *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*'ndeki 11.3.1920 tarihli 553 numaralı vesika ile 14.3.1920 tarihli 524 numaralı vesika ve 15.3.1920 tarihli 583 numaralı vesikalardan⁵³ alınan istihbarat raporlarına göre İstanbul'un işgali hazırlıkları artık açıkça görülebilmektedir.

İşgal için ilk hareket 16 Mart 1920 sabahı İngilizlerin Şehzadebaşı Karargâhı'na baskın yapmalarıyla gerçekleşmiş, daha sonra da Fransızlar Ayasofya'yı abluka altına almışlardır. İşgal sırasında birçok Türk subay ve eri şehit edildiği veya yaralandığı, silahlarının gasp edildiği, İstanbul Muhafızlığının kontrolünde yapılan araştırmadan anlaşılmıştır. Bunun üzerine, 1. ve 15. Kolordular dahil olmak üzere, Trakya ve Anadolu'da sahil kesimi ve telgrafhanelerde alınacak tedbirler konusunda, Heyet-i Temsiliye Başkanlığı tarafından bütün Kolordulara talimat verilmiştir. Ayrıca Erzurum, Trabzon, Amasya ve Samsun başta olmak üzere bütün yurttan yabancı temsilcilerin tutuklanması kararlaştırılarak tatbikatına geçilmiş ve İstanbul ile haberleşme yapılmamaya karar verilmiştir. Yine Mustafa Kemal Paşa'nın 16.3.1920 tarih ve 560 numaralı bir vesikadaki⁵⁴ emirleri uyarınca Edirne vilâyetinde 1. Kolordu Kumandanlığı tarafından seferberlik ve sıkıyönetim ilân edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'un işgali üzerine alınacak tedbirler arasında, bütün vilâyetlerdeki askerî ve mülkî makamların Heyet-i Temsiliye Başkanlığı ile bağlantılarını kesmemelerini, Heyet-i Merkeziyelerin ise buldukları yerlerdeki askerî ve mülkî idarecilerle iş birliği yapmalarını istemiştir. Ancak İstanbul'daki olaylardan dolayı, Anadolu'da Müslüman halkın galeyana gelip Hristiyanlara karşı taşkınlık yapmamaları için de gereken tedbirler alınmıştır.

İstanbul'un işgali sırasında Avrupa'nın demokrasi ile idare edilen devletlerinin yüzünü kızartması gereken bir olay daha yaşanmış, İstanbul'daki meclis dağıtılmış, milletvekilleri tutuklanmıştır.⁵⁵ Bu durum Heyet-i Temsiliye

⁵³ HTVD, Sayı 22 (Aralık 1957), Vesika № 553; HTVD, Sayı 21 (Eylül 1957), Vesika № 524 HTVD, Sayı 23 (Mart 1958). Vesika № 583.

⁵⁴ HTVD, Sayı 22 (Aralık 1957).

⁵⁵ İngilizler tarafından İstanbul'un işgali sırasında yapılan tutuklamalar, kimlerin gözetimine alındığı konusunda 16.03.1920 tarih ve 575 numaralı [HTVD, Sayı 22 (Aralık 1957)] vesikaya bak.

Başkanlığı tarafından İtilâf devletleri temsilcileri ile tarafsız devletlerin Dışişleri Bakanlıkları nezdinde protesto edilmiştir.

İstanbul'un işgalinin sebepleri⁵⁶ konusunda 16.3.1920 tarih ve 669 numaralı vesikadaki⁵⁷ Kazım Karabekir Paşa'nın yaklaşımı ilginçtir. Kazım Karabekir Paşa, İngilizlerin Kafkaslarda tutunamamaları sebebiyle İstanbul'u işgal ederek milletimizi korkutmak ve bu suretle Şark vilâyetlerinin Ermenistan'a dahil edilmesiyle, Musul üzerinden İngiliz birlikleriyle bağlantı kurularak, Ermenileri Bolşevik imhasından kurtarmayı amaçladıklarını belirtmektedir. İtilâf devletlerinin bu tarz korkutma siyasetini, daha önce de, Gelibolu yakınlarındaki Akbaş cephaneliğindeki⁵⁸ cephanenin İstanbul'daki Kuva-yı Milliye tarafından kaçırılmasından sonra, Gelibolu'ya İngiliz askerlerinin çıkarılması ve hükûmet memurlarını tutuklayarak halkın heyecanına yol açtıkları olayda da görmekteyiz. Bu bakımdan Kazım Karabekir Paşa'nın daha büyük çapta olan İstanbul'un işgali hadisesindeki değerlendirmesi mantığa uygun görünmektedir.

Mustafa Kemal Paşa *Nutuk*'ta, İstanbul'daki tutuklamalarla ilgili olarak 11 Mart 1920 tarihlerinden itibaren İstanbul'daki Kuva-yı Milliye ileri gelenlerinin İtilâf devletlerince tutuklanacaklarının bilindiğini, bu yüzden İstanbul'daki Milli Mücadele'ye taraftar kişilerin Ankara'ya davet edildiğini, fakat Rauf ve Vasıf Beyler başta olmak üzere bazı milletvekillerinin bu davete uymayıp, İngilizlere teslim olmalarının ve Malta'ya gitmelerinin şüpheyle karşılandığını ve konunun araştırmaya muhtaç olduğunu bildirmektedir.⁵⁹

Rauf Orbay ise hatıralarında, Mustafa Kemal'in, kendisini ve arkadaşlarını Ankara'ya ısrarla çağırmasına karşılık kendisinin bu davete uymamasının

⁵⁶ İstanbul'un işgalinin sebepleri konusunda Tevfik Bıyıklıoğlu, Prof. G. Jaeschke'nin kanaatlerini sıralarken, sebebin Harbiye Nazırı Cemal (Mersinli) Paşa'nın ve Erkân-ı Harbiye Reisi Cevad (Çobanlı) Paşa'nın, General Milne'nin İzmir Cephesi'nde Türklerin cepheyi geri taşımaları konusunda emirlerini dinlememelerinin İngilizlerin sabrını taşıdığı görüşünü kaydetmektedir. Yine aynı konuda Churchill'in, işgal sebebinin açıklarken işgalin, İstanbul'da bir ayaklanma çıkacağı endişesiyle yapıldığını söylediğini kaydetmektedir. İşgal Kuvvetleri Kumandanı Franchet d'Esperey'in ve Fransız kamuoyunun ise İstanbul'un işgalini hiçbir zaman hoş karşılamadıkları da ayrıca belirtilmektedir. Bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, Ankara, 1981, s. 44-45; Prof. Jaeschke'nin Fransız konusundaki kanaati, Ebubekir Hazım Tepeyran'ın hatıralarında doğrulanmaktadır. Bunun için bkz. Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982, s.29; Ahmet Reşit Rey ise hatıratında, Lloyd George'nin hazırlanmış olduğu planı Papaz Frow ve Damat Ferit Paşa'nın başaramayacağını anlayınca planın tatbikini bizzat ele alarak, İstanbul'u işgal etmek suretiyle daha önce Fransızlarda bulunan, bütün işgal kuvvetleri kumandanlığının İngilizlere geçmesini sağladığını, böylece Anadolu'daki harekât için hükûmete daha rahat baskı yapma imkânı elde ettiklerini söylemektedir. Ahmet Reşit Rey (H. Nâzım), *Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, Canlı Tarihler Serisi, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s.73.

⁵⁷ HTVD, Sayı 26 (Aralık 1958).

⁵⁸ Akbaş hadiseleri için bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt I, s. 391-392; Özalp, *age.*, s.88-85; daha geniş bilgi için bkz. Kâmil Su, *Köprülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı*, Ankara, 1984, s.146-178.

⁵⁹ *Nutuk*, Cilt I, s. 408-410.

sebebini izah ederken, “İngilizleri bütün dünya nazarında mütecaviz duruma düşürmek niyetiyle ve bir vicdan borcu olmak kaydı ile İstanbul’da kaldığını” yazmaktadır.⁶⁰ Mazhar Müfit Kansu da İstanbul’da tutuklamalar olacağını daha önce bilindiği konusunda bilgi vermektedir.⁶¹ Yine Nutuk’ta, İstanbul’un işgal edildiği haberini Ankara’ya Manastırlı Hamdi Efendi’nin verdiği, daha sonra bu kişinin ödüllendirilerek Ankara’da Karargâh telgrafhanesinde görevlendirildiği bildirilmektedir.⁶²

İstanbul’un işgali, Misâk-ı Millî’nin neden savunulması gerektiğinin iyi bir işareti olmuştur. İşgale rağmen 18 Mart günü tekrar toplanan Meclis’te, bazı milletvekillerinin tutuklanarak götürülmesi üzerine, Sinop Milletvekili Rıza Nur son konuşmayı yaparak “Esas Teşkilât Hukuku ve milletlerarası hukuka aykırı” olarak bulduğu bu saldırıyı, dünya parlamentoları nezdinde protesto etmiştir. Daha sonra Rıza Nur, Tahsin, Zeki, Osman Nuri, Tunalı Hilmi, Ali ve Hüsrev Beylerin ortaklaşa verdikleri bir tavrile, Son Osmanlı Mebûsân Meclisi çalışmalarına son vermiştir. Tavrilde özet olarak “işgal altındaki bir meclisin bağımsızlık ve hür irade ile iş göremeyeceği belirtiliyor; milletvekilliği görevinin yerine getirilmesinde güvenli bir ortamın sağlanmasına kadar görüşmelerin geri bırakılması teklif ediliyordu.”⁶³

Bu tavrile, işgalin Millî Mücadele’yi yeni bir evreye soktuğunun işaretiydi. Bundan sonra Osmanlı devletinin tarih sahnesinden çekiliş süreci hızlanmış ve yeni, millî, bağımsız bir devlet kurma düşüncesi güçlenmişti. Mustafa Kemal’in Mondros Mütarekesi, işgalci güçler, Padişah-Halife ve İstanbul Hükümetleri konusundaki tahminleri bir kez daha doğru çıkmış ve bütün vatanseverler artık onun etrafında toplanmaya başlamışlardı. Çünkü bundan sonra İstanbul’daki esir padişah ve onun hükümetinden hiçbir şey beklenemezdi. İtilâf devletleri bu işgalle milleti de etkileyerek onun mücadele azmini kıracaklarını düşünmüşlerdi. Mustafa Kemal Paşa bu yeni durumu çok iyi analiz etmiş ve yeni bir dönemi başlatacak girişimlerde bulunmuştur. 19 Mart 1920’de vilâyetlere, livalara, kolordu komutanlıklarına gönderdiği tamimde olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin Ankara’da toplanmasını ve dağılmış Meclis-i Mebûsân’dan Ankara’ya gelebileceklerin de bu meclise katılabileceklerini; yine vilâyetlerde 15 gün içerisinde seçimler yapılarak, milletvekili seçilebilme şartlarına sahip olanların Ankara’ya gelmelerini istemiştir.⁶⁴

Bu arada, Salih Paşa kabinesi artan baskılara dayanamayarak istifa etmek zorunda kalmış, 5 Nisan 1920’de Damat Ferit Paşa yeniden dördüncü defa

⁶⁰ Rauf Orbay, “Rauf Orbay’ın Hatıraları”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt II, İstanbul, 1962, s. 272.

⁶¹ Kansu, *age.*, s.550-553.

⁶² *Nutuk*, Cilt I, s.410-413.

⁶³ Nihal Yazar, Füsün Kanver, Bahadır Atalay, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Tercüman Gazetesi, İstanbul, 1986, s. 29-31.

⁶⁴ Tural, *age.*, Cilt I, s. 189-190.

sadârete getirilmişti.⁶⁵ Yeni İstanbul Hükûmeti Ankara’da meclisin toplanmasını engellemek için isyanları tahrik etmekteydi. Mustafa Kemal Paşa bir yandan yeni meclisin açılışı hazırlıklarını yaparken diğer yandan da Balıkesir, Bolu, Düzce ve Beyazarı’nda çıkan isyanları basturmaya çalışmıştı.⁶⁶

Kuva-yı Milliye’yi yok etmek için her yola başvurmaya kararlı olan padişah, başarısızlıklarından dolayı İstanbul’daki meclisten hoşnut değildi. Bu yüzden 11 Nisan 1920’de Mebûslar Meclisi’ni dağıtmıştır.⁶⁷

Ankara ise, meclis binası için (daha önce) İttihat ve Terakki Kulübü olarak inşasına başlanmış olan binanın eksiklerini tamamlayıp, millî ve dinî unsurların ağırlıkta olduğu bir programla 23 Nisan 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni açmıştır. Sinop Milletvekili Şerif Bey’in “Bu yüce meclisin en yaşlı başkanı sıfatıyla ve Allah’ın izniyle, milletimizin iç ve dış tam istiklâl dahilinde mukadderatını doğrudan üstlendiğini ve idare etmeye başladığını bütün dünyaya ilân ederek Büyük Millet Meclisi’ni açıyorum”⁶⁸ sözleri, millî ve şerefli bu meclisin duvarlarında yankılanırken, adeta Türk bağımsızlığının yeni yöntemini haykırıyordu.

24 Nisan’da ise Mustafa Kemal üç oturumu dolduran uzun bir konuşma yaparak Meclisin açılışına kadar olan olayları anlatmış, Osmanlı devletinin izlediği iç ve dış siyaseti eleştirmiş ve TBMM’nin izleyeceği siyaseti de şöyle özetlemiştir: “Milletimizin kuvvetli, mes’ut ve istikrarlı yaşayabilmesi için devletin tamamen millî bir siyaset takip etmesi ve bu siyasetin iç teşkilâtımıza tamamen uyması ve dayanması lazımdır.”⁶⁹ diyerek yeni meclisin İstanbul’dan ayrı olduğunu ve onun millî bir vasfı bulunduğunu, (İstanbul’da halen bir hükûmetin varlığına inananlara da) anlatmak istemiştir. Meclisin Ankara’da yeni ve millî vasfıyla toplanmış olmasına rağmen İstanbul’da bir hükûmetin varlığına inananların olması Mustafa Kemal Paşa’yı yeniden harekete geçirmiş ve meclise bir önerge vererek geçici olmayan bir başkanı olan, millî iradeyi temsil eden ve onun adına yasama ve yürütme yetkilerini kullanan bir meclis hükûmetinin kurulması sağlanmıştır.⁷⁰

Böylelikle vatanın mukadderatının artık, Ankara Meclis Hükûmeti’nde olduğu bütün halka duyurulmuş, “Padişah ve Halife baskı ve hakareten kurtulduğu zaman meclisin düzenleyeceği kanun esaslarına göre vaziyetini alacağı...”⁷¹ karar altına

⁶⁵ Sezer, *age.*, s. 141.

⁶⁶ Tural, s.190.

⁶⁷ Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, Cilt III, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara, 1973, s.80.

⁶⁸ Tural, 190-191; ayrıca bkz. TBMMZC, Devre I, Cilt 1, s.1.

⁶⁹ Tural, s.191; ayrıca bkz. TBMMZC, I/1, s.8-30.

⁷⁰ Tural, s.191.

⁷¹ Tural, s.191; Ayrıca bkz. *Tarih- IV, Türkiye Cumhuriyeti*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s.52.

alınarak, Ankara'daki Meclis Hükûmeti'nin üstünlüğü ve millet nazarındaki meşruluğu kabul edilmiştir.

Sonuç

Mondros Mütarekesesi'nden TBMM'nin açılışına kadar ele alınıp burada değerlendirilen gelişmeler Ankara'nın Osmanlı Hükûmetleriyle ilgili son ümitlerini de yıkarak topyekûn millî bir mücadele olmadan bağımsızlığın mümkün olamayacağı görüşünü güçlendirmiştir. Bu mücadele sonunda da yeni bir Türk devleti ortaya çıkararak Türklerin bağımsızlık şartlarına uygun olan Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır.⁷² Bu anlaşma ile Türkiye üzerinde nüfuz sahibi olmak isteyen Batılı emperyalist devletler, Türkiye'nin haklı mücadelesini masa başında da kabul etmişler, Milli Mücadele'ye gönül vermiş Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının (Osmanlı Harbiyesi ya da bürokrasisinden yetişmekle birlikte) artık Osmanlı devletini temsil etmediklerini ve onların Türk halkıyla nasıl bütünleşip tek vücut hareket edebildiklerini anlamış ve kavramışlardır.

Kaynaklar

- AKŞİN, Sina (1983) *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal (1982) *Nutuk*, Cilt I, İstanbul.
- ATAY, Falih Rıfkı (1955) *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, Sel Yayınları, İstanbul.
- BIYIKLIOĞLU, Tefik (1981) *Atatürk Anadolu'da*, Ankara.
- BİLSEL, Cemil (1933) *Lozan*, Cilt I-II, İstanbul.
- CEBESÖY, Ali Fuad (1953) *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul.
- CEMAL PAŞA (1977) *Hatıralar*, Tamamlayan ve Düzenleyen. Behçet CEMAL, İstanbul.
- ERİM, Nihat (1953) *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, Cilt I, Ankara.
- ERTAN, Temuçin Faik (1990) Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VI, Sayı 18, Ankara.
- ERTAN, Temuçin Faik (2005) Lozan Konferansı sırasında Ankara, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1 (Bahar), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

⁷² Lozan Barış Antlaşması için bkz.Cemil Bilsel, *Lozan*, Cilt I-II, İstanbul, 1933; Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım I, Cilt I, Kısım II, Ankara, 1970; Seha L.Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Ankara Üniversitesi. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları Nu: 331, Takım I, Cilt 4, Ankara, 1972; Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları Nu: 348, Takım 2, Cilt 2, Ankara, 1973; Ayrıca bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasî Antlaşmaları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1965; Temuçin Faik Ertan, "Lozan Görüşmeleri sırasında Türk Heyeti ile TBMM hükümeti arasındaki ilişkiler," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VI, Sayı 18, Ankara, 1990, s.622-626; aynı yazarın, "Lozan Konferansı Sırasında Ankara", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1 (Bahar 2005), s.22-26.

- GÖZTEPE, Tarık Mümtaz (1969) *Osmanoğullarının Son Padişabı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınevi, İstanbul.
- GÖZTEPE, Tarık Mümtaz (1968) *Osmanoğullarının Son Padişabı Vahideddin Gurbet Cehenneminde*, Sebil Yayınevi, İstanbul.
- GÜRKAN, İhsan (1987) Türkiye'nin Jeostratejik ve Jeopolitik Önemi, *Türkiye'nin Savunması*, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- HANİOĞLU, Şükrü (1981) *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* [HTVD] Sayı 12 (Haziran 1955); Sayı 15 (Mart 1956); Sayı 18 (Aralık 1956); Sayı 21 (Eylül 1957); Sayı 22 (Aralık 1957); Sayı 23 (Aralık 1957); Sayı 26 (Aralık 1958); Sayı 48 (Haziran 1964).
- İNAN, Afet (1984) *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- İNAN, Afet (1977) *Türkiye Cumhuriyeti ve Devrim Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KANSU, Mazhar Müfit (1986) *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt I, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya (1969) *Atatürk'ten Düşünceler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- KOCATÜRK, Utkan (1984) *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- KODAMAN, Bayram (1981) Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri, *Türk Kültürü*, Sayı 219, Yıl XIX (Mart-Nisan), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- KÜRKCÜOĞLU, Ömer (Ed.Hey'et) (1989) *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi 1-2*, Yüksek Öğretim Kurulu Yayınları, Ankara.
- MERAY, Seha L. (1973) *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 348, Takım: 2, Cilt 2, Ankara.
- MERAY, Seha L. (1972) *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları Nu. 331, Takım 1, Cilt 4, Ankara.
- MERAY, Seha L. (1970) *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım 1 Cilt 1, Kısım II, Ankara.
- MERAY, Seha L.- OLCAY, Osman (1977) *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları Nu. 409, Ankara.
- OLCAY, Osman (1981) *Sevr Antlaşmasına Doğru: Çeşitli Konferans ve Toplantuların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.
- ORBAY, Rauf (1962) Rauf Orbay'ın Hatıraları, *Yakın Tarihimiz*, Cilt II, İstanbul.
- ÖZALP, Kâzım (1971) *Millî Mücadele (1919-1922)*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ÖZSOY, Muzaffer (1987) Dünü ve Bugünüyle Türk Savunma Stratejisi, *Türkiye'nin Savunması*, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- PEPEYİ, Haluk Nihat (1981) *Mütareke (Destan)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- REY, Ahmet Reşit (1945) *Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, Canlı Tarihler Serisi, Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- SELEK, Sabahattin (1966) *Millî Mücadele I: Anadolu İhtilâli*, Burçak Yayınevi, İstanbul.
- SEZER, Ayten (Ed.) (2003) *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara.

- SOFUOĞLU, Adnan (2002) Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadeleye Karşı Girişimleri ve Son Olarak Kuva-yı Seferiye Adıyla Yeni Bir Askeri Birlik Oluşturma Çabası, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XVIII, Sayı 52.
- SOFUOĞLU, Adnan (2006) *Milli Mücadele'de Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- SOYSAL, İsmail (1965) *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Antlaşmaları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- SU, Kâmil (1984) *Köprülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı*, Ankara.
- TANSEL, Selahattin (1973) *Mondoros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt III, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara.
- TEPEYRAN, Ebubekir Hâzım (1982) *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti* (1931) Devlet Matbaası, İstanbul.
- Théma Larousse* (1994) Cilt 1-2, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- TURAL, Mehmet Akif (Heyet) (2008) *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Türkiye'de Anarşi ve Terör'ün Sebepleri ve Hedefleri* (1985) 12 Nisan 1985 günü Y.Ö.K'te verilen Konferanslar, Ankara.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* [TBMMZC] Devre I, Cilt I.
- URAS, Esat (1987) *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, Tahsin (1977) *Türk Siyasi Tarihi (1700-1958)*, Ankara.
- YAZAN, Nihal, Füsun KANVER, Bahadır ALTAY (1986) *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Tercüman Gazetesi, İstanbul.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (1989) Cilt 13, Hakkı Dursun YILDIZ (Red.), İstanbul.

Türkiye'de Livaların Vilâyete Dönüştürülmesi

Murat KÜÇÜKUGURLU

Karadeniz Teknik Üniversitesi

KÜÇÜKUGURLU, Murat, 'Türkiye'de Livaların Vilâyete Dönüştürülmesi', *CTAD* Yıl 5, Sayı 10 (Güz 2009), 23-50.

Yakın dönem Türk idare tarihinde liva/sancak birimlerinin vilâyete dönüştürülmesi meselesi önemli ve ilginç bir konudur. Osmanlı devletinin temel idarî birimlerinden olan livaların sayısı, imparatorluktan millî devlete geçiş sürecinde hızla artmış, livaların birçoğu, fiilî olarak vilâyet hâline getirilmiştir. Hatta Millî Mücadele döneminde, yeni Türkiye'nin idarî yapısının vilâyet yerine livalara dayandırılması ciddi bir şekilde gündeme gelmişti. Fakat uygulamadaki bu durum dönemin ilgili yasalarıyla uyumlamaktaydı. Bu yasalar temel birim olarak livaları değil vilâyeti esas alıyordu. Aynı dönemde, mülkî idarede kullanılan kavramlar konusunda da büyük bir karmaşa yaşanmıştı. Hem uygulama ile yasalar arasındaki tezatlar, hem de idarî alandaki kavram karmaşası Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devam etmiş ve ancak 1924 Anayasası ve 1929'daki Vilâyet İdaresi Kanunu ile belirli bir düzene oturtulabilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Liva, vilayet, Osmanlı taşra idaresi, Vilâyet İdaresi Kanunu (1929), mülkî idare.

KÜÇÜKUGURLU, Murat, 'The Transformation of *Livas* into *Vilâyet* in Turkey', *CTAD* Year 5, Issue 10 (Fall 2009), 23-50.

It is an important and interesting issue to transform the units of 'liva/sancak' into 'vilayet' in the late imperial period of Turkish administration history. The number of liva, which were the main administrative units in Ottoman State, increased rapidly in the course of passing to national state than the empire. A lot of them were transformed to vilayet virtually. Even, it was come into question during the National Struggle that Turkey's new administrative form should be established to them. But this idea wasn't suited to existing laws which projected the vilayet as basic administrative unit. In the same period it was big confusion about the concepts of the civil administration. Both unsuitability between practice and laws and this confusion continued long time and removed by the Constitution of 1924 and by the Code of Provincial Administration finally.

Key Words: Liva, vilayet, Ottoman provincial administration, Code of Provincial Administration (1929), civil administration.

Giriş

Osmanlı devletinin kendisinden önceki Türk-İslâm devletlerinden miras aldığı mülkî teşkilâtlanmada liva veya sancaklar, eyaletlerden sonra gelen temel birimler olup, devletin ilk zamanlarında ise mülkî taksimat sancak ve kaza temeline dayanıyordu. Daha sonra, toprakların genişlemesiyle bir nevi genel valilik olan eyaletler kuruldu. Bu süreçte livalar varlığını devam ettirdi ve 19. yüzyıldan itibaren vilâyetlerin kurulmasıyla vilâyet ile kaza arasında bir ara birim olarak ortaya çıktı.¹ Livaların başındaki mülkî yetkiliye “mutasarrıf” denilmekteydi.² Livaların yönetiminde mutasarrıfın yanı sıra maarif, nafia, tahrirat ve malî işlerden sorumlu memurlar ve liva idare meclisi bulunurdu. Bu yapı, vali yönetimindeki vilâyet teşkilâtlanmasına benzemektedir.³

Bu çalışma, Ankara Hükûmeti'nin kuruluşundan Cumhuriyet devrine yani 1920'lerden başlayıp 1930'lu yıllara uzanan bir çizgide mülkî idarede idarî taksimat meselesini tartışmaktadır. Türkiye idare tarihinde millî devlete geçiş sürecinde mülkî taksimatı ilgilendiren en önemli sorunlardan birisi, vilâyet ile kaza arasındaki idarî birim olan *livaların* durumu idi. Devletin toprak kaybına uğradığı ve yerel yönetimlere bakış açısının değişmeye başladığı bu süreçte, livalara yönelik çeşitli uygulamalar ortaya çıktı. İlk defa 1878 Berlin Kongresi'nden sonra, ‘doğrudan merkeze bağlı liva’ (*ehlîye-i gayr-ı mülbaka*) uygulaması başlatılmış ve ‘müstakil mutasarrıflar’ tarafından idare edilen beş ‘müstakil liva (sancak)’ kurulmuştur. II. Meşrutiyet döneminde bu uygulama hız kazanmış, 1908’de yedi müstakil mutasarrıflık varken,⁴ 1916’da bu sayı yirmi bire çıkmıştır.⁵ Ankara’da millî devletin kurulmasıyla, halkçılık prensibinin de etkisiyle de, livaların ‘müstakil liva’ yapılmalarına hız verilmiştir. Henüz TBMM’nin açıldığı 1920 yılında, özellikle Vekiller Heyeti kararıyla yeni livalar kurulmuş, mevcut *mülbak livalar* ise bağımsız hâle getirilmiştir. Öyle ki, sadece 1920 yılının ikinci yarısında Yozgat, Çorum, Kırşehir, Sinop, Lazistan (merkezi Rize), Isparta, Zonguldak, Çankırı, Mardin, Karahisar-ı şarkî (şimdi Şebinkarahisar), Gümüşhane, Bayezit, Muş, Aydın, Palu, Dersim, Cebelibereket, Kozan livaları ile Aksaray, Ordu ve Giresun gibi kazalar *müstakil* hâle

¹ BCA 030.10/64.432.16; Başlangıçta Doğu Anadolu’dakiler dışında bütün livalar, bir üst birim olan eyaletlere bağlı idiler. Doğu Anadolu’daki 8 liva ise *yurtluk* ve *ocaklık* şeklinde müstakil olarak idare ediliyordu. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Liva”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt VII, MEB Yayınları, 1997, s.63.

² *İdare-i Umumiye-i Vilâyet Kanunu*, İstanbul, 1329, s.10-12.

³ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007, s.431-432.

⁴ Müstakil olarak doğrudan merkeze bağlı hâle getirilen ilk sancaklar Çatalca, Büyük Çekmece, Silivri, Kocaeli, Kala-i Sultanîye, Şehr-i Zor, Kudüs ve Canik (Samsun) idi. Ortaylı, *age.*, s.519.

⁵ Bkz. Necdet Bilgi, “Cumhuriyet’in İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-1950)”, *Türkler*, Cilt XVII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 334-346.

getirilmişti.⁶ 1920 yılı sonu itibarıyla Türkiye'de mülhak liva kalmamıştır.⁷ Nitekim birçok liva ve kaza müstakil yapılarak bağlı buldukları vilâyetlerden bağımsız hâle getirilmiş, mevcut vilâyetler parçalanmıştır. Sonuç olarak o eski ve büyük vilâyetler adeta birer sancak hâline gelmekteydi.⁸ Meselâ 1920 ortalarında Lazistan ve Gümüşhane gibi sancakların müstakil yapılması üzerine Trabzon Vilâyeti de sancak hâline getirilmişti.⁹ Diğer taraftan, zamanla küçülerek birer sancak hâline gelmiş olan vilâyetlere hâlâ bağlı olan ve sayıları epeyce azalmış bulunan sancaklar da birer kazaya dönüşmüştü. Bu idarî tasarrufların bir takım idarî sıkıntılara yol açması da kaçınılmazdı. Bunun üzerine bir kısmının diğer bazı kazalarla birleştirilerek müstakil sancak yapılması yolunda adımlar atılmıştır.¹⁰

Ankara yönetimi, livaları müstakil hâle getirirken aslında yeni bir masraf kapısı açmış oluyordu. Nitekim mülkî teşkilâtın bir kademe yükselmesi, bütçeye 30-40 bin lira yük getiriyordu.¹¹ 1920 yılı ortalarında bu maddî külfetin altından kalkmakta zorlanan hükûmet ilginç bir yöntem uygulamaya başladı. Buna göre müstakil olarak idare edilmek istenen yerler, yeni teşkilâtlanma için gereken parayı taahhüt etmeleri hâlinde, merkezî hükûmet bu isteği memnuniyetle yerine getirmeye hazırdı.¹² Nitekim, Niğde'den ayrılmak isteyen Aksaray kazası ahali, kurulacak olan müstakil livanın bir senelik tahsisatına karşılık 10.000 lira vermeyi kabul etmiş; bunun 5.000 lirası ahaliden toplanan paralarla defaten tediye edilmiş, geri kalanı ise resmen taahhüt edilmişti.¹³ Burdur, Ordu ve Giresun gibi yerler de benzer taahhütlerden sonra müstakil hâle getirilmişti. Anlaşıldığı kadarıyla Ankara'da kurulan yeni hükûmetin kaza ve sancakları müstakil hâle getirmedeki en büyük engeli maddî sıkıntı idi ve bu engel de belirtilen şekilde aşılmış oluyordu. Öyle ki, Ordu ve Giresun'un müstakil yapılması TBMM'de görüşülürken Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey şu ifadeleri kullanacaktı: “...*mademki hazinemiz'in parasızlığından bahsediyorsuz, böyle her istenilen kazayı liva yapmaktan ise, kazalarının liva olmasını arzu eden liva ahali, liva*

⁶ Bu değişikliklerle ilgili Vekiller Heyeti kararları için bak. BCA 030.18.1.1/66.439.8; BCA 030.18.1.1/1.8.11; BCA 030.18.1.1/1.15.20.

⁷ TBMMZC I/6, s.365.

⁸ Faik Ahmed, “Taksimât Meselesi”, *İstikbâl*, 15 Ağustos 1336, s.1.

⁹ *İstikbâl*, 22 Eylül 1336, s.2

¹⁰ TBMMZC I/6, s.198-199.

¹¹ TBMMZC I/6, s.142.

¹² Bu uygulama Osmanlı döneminde de vardı. Örneğin 1287 (1871) yılında Burdur eşrafının, mutasarrıflığa ait olan masrafı taahhüt etmesi üzerine, burası Isparta'dan ayrılarak liva hâline getirilmişti. TBMMZC I/6, s.406.

¹³ TBMMZC I/6, s.60.

masrafiyle kaza masrafı arasındaki farkı vergilerine zammederek teklif etsinler, hepsi liva olsunlar, bu daba iyidir.”¹⁴

Livaların Vilâyete Dönüştürülmesinin Nedenleri

Görüldüğü üzere Ankara'daki yeni yönetim önceki uygulamaları devam ettirmiş; hatta bir adım ileri giderek, yeni devletin mülkî teşkilâtını *liva/sancak* esasına üzerine inşa etmeyi tasarlamıştı. Başka bir ifadeyle, Osmanlı'dan devreden büyük vilâyetleri, liva büyüklüğündeki müstakil idarî birimlere ayırmak ve mülkî teşkilâtlanmayı böylece ikame etmek yoluna gidilmişti.¹⁵ Tespit edebildiğimiz kadarıyla livaların bu suretle müstakil yapılmasının çeşitli nedenleri vardı. Merkezî otorite açısından bakıldığında temel nedenlerden birisi, aslında Tanzimat döneminde başlayan merkezîyetçilik politikası idi. Ortaylı'nın belirttiği gibi, dar alanda teşkilâtlanan hacimce küçük yönetim birimleri daha etkin bir şekilde kontrol edilebilirdi.¹⁶

Livaların müstakil hâle getirilmesi ve nihayet vilâyete dönüştürülmesinde, asayişin temini ve eşkıya hareketlerinin tenkili hususundaki istek de önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütçe imkânlarının çok kıt olduğu Millî Mücadele yıllarında birçok livanın İcra Vekilleri Heyeti kararıyla müstakil hâle getirilmiş olması, merkezî yönetimin konuya bakış açısını ortaya koymaktadır. Bu dönemde Anadolu'nun değişik yerlerinde çıkan isyanlar, bahsettiğimiz bağlamda yeni idarî yapılanmayı beraberinde getirmiştir. Yani, daha sıkı bir merkezî kontrol sağlamak amacıyla, geniş alanlara sahip vilâyetler parçalanmış ve küçültülmüştür. Nitekim Ekim 1920'deki Konya İsyanı'ndan sonra, vilâyetin genişliğinin isyanda etkili olduğu görüşünden hareketle, bölgeyi zapt-ü rabt altına alabilmek için vilâyetin dört müstakil parçaya bölünmesine karar verilmiştir.¹⁷ Benzer şeyleri doğu ve güneydoğu vilâyetleri için de söylemek mümkündür. Devleti böyle bir harekete sevk eden ilâve bir unsur ise, tecrübeli

¹⁴ Bununla birlikte bu yöntemin çok da sağlıklı olmadığı anlaşılıyordu. Nitekim Karesi Mebusu Vehbi Bey, Süleyman Sırrı Bey'in bu teklifi karşısında bu taahhütün sadece ayan ve eşrafı değil, fakir halkı da ilgilendirdiğini, sırf sancak olmak için halkı fazla ezmenin doğru olmadığını belirtmekteydi. TBMMZC I/6, s.146. Diğer taraftan, bu şekilde müstakil sancak yapılacak yerlerle ilgili kanun maddeleri hazırlanırken, halkın maddî külfeti karşılamayı taahhüt ettiğine dair ifadelerin kullanılmamasına özen gösteriliyordu. Aksi takdirde bu durum, Ankara'da yeni kurulmuş olan yönetimin itibarını zedeleyebilirdi de. Müstakil livaların ilk birkaç yıllık masrafı böylece karşılanırken, bu yeni teşkilâtlanmalar sonraki yıllarda devlet bütçesini zorlamaya başlayacaktır. Bu durumun getirdiği sonuçlar burada tartışılacaktır.

¹⁵ Dahiliye Vekâleti tarafından hazırlanan 1933 tarihli çalışma raporunda, vilâyet ile kaza arasında gereksiz bir kurum olan livaların kaldırılması yolunda ilk adımın bunların müstakil liva yapılması olduğu vurgulanmıştır. BCA 030.10/64.412.116, *Vilâyetler İdaresi Umum Müdürlüğü On Senelik Çalışma Raporu 923-93*, s.5; Fakat 1920'lerin başında bu saikle hareket edildiğini, yani livaları müstakil yapmaktaki amacın bunları tamamen kaldırmak olduğunu söylemek zordur.

¹⁶ Ortaylı, *age.*, s.496.

¹⁷ TBMMZC I/6, s.305, 446.

ve yetişmiş vali bulmakta çekilen sıkıntıdır. Nitekim Dahiliye Vekili Adnan (Adıvar) Bey- Dahiliye Vekili Refet Bey Cephede iken ona vekâleten, ilk İcra Vekilleri Heyetinin Sıhhiye ve İctimaî Muavenet Vekilidir, 2 Mart 1921'den itibaren Meclis 2. Reisidir.-18 Aralık 1920'de TBMM'de yaptığı bir konuşmada, büyük vilâyetleri idare edecek “gayet ihatalı” devlet adamının çok az olduğunu; küçük vilâyetleri idare edecek kişileri bulmanın ise kolay olduğunu vurgulamıştır.¹⁸

Daha çok merkezî otoriteyi ilgilendiren bu etkenlerin yanı sıra, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş sürecinde, sancakların müstakil hâle getirilmesinde daha farklı boyutlar ortaya çıktı. Özellikle Millî Mücadele döneminde başlayıp Cumhuriyet'in ilk yıllarına uzanan süreçte¹⁹ etkisini gösteren ve yerel unsurları daha fazla dikkate alan halkçılık anlayışı, birçok livanın küçük vilâyetler şeklinde yeniden örgütlenmesine imkân verdi. İlk TBMM'nin temel hususiyetlerinden birisi olan ve bu Meclisin çıkardığı 1921 tarihli *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nda²⁰ ifadesini bulan bu anlayış,²¹ yerel seçkinler ile birlikte halkın çeşitli kanalları kullanarak bu sürece dahil olmasını hızlandırdı.²² Bu kanallar çoğunlukla vilâyetlerdeki belediye ve il genel meclisleri ile TBMM idi. Nitekim liva ileri gelenlerinin önemli bir kısmı, belirtilen meclislerde halkı temsil etmekteydi.²³ Ayrıca yerel seçkinlerin hazırladığı istek telgraflarının Başvekâlete, TBMM Başkanlığı'na, Dahiliye Vekâleti'ne veya 1923 sonrasında CHP Genel Sekreterliği'ne iletildiği de oluyordu.²⁴

¹⁸ TBMMZC I/6, s.412.

¹⁹ Bu makalenin özellikle bu süreçte yaşanan gelişmeleri konu edindiği hatırlanmalıdır.

²⁰ Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun yerel yönetimi ön plana çıkaran 11-14. maddeleri için bkz. Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s.101.

²¹ Kütahya Mebusu Besim Atalay, 14 Ekim 1920 tarihli TBMM toplantısında bu anlayışı şöyle ifade etmiştir: “Eskiden taksimat-ı mülkiyede ne ahval-i tabiiye düşünülür; ne de halka tesbîlât cibeti aranır. Birtakım mütegalibenin nüfuz ve müdahalesi yüzünden gayr-i tabii ve gayr-i menkul taksimat-ı mülkiye yapıldı...”, TBMMZC I/5, s.61.

²² Kazaların livaya dönüştürülmesi veya livaların müstakil hâle getirilmesi süreçlerinde, Osmanlı döneminde olduğu gibi taşradaki mülki yetkililer ve yerel seçkinler oldukça etkiliydi. Bununla birlikte birlikte bizzat vatandaşlar da livalarının müstakil hâle getirilmesi için sürece dahil olabiliyordu. Metinde bunun örnekleri verilecektir.

²³ Ankara'daki ilk TBMM seçimleri için hazırlanan 19 Mart 1336 (1920) tarihli tebliğin 3. maddesinde seçimde livaların esas itihaz edileceği belirtilmiştir. Aynı tebliğin 5. maddesinin konumuzla ilgili kısmında ise, kazalar ve liva merkezindeki müntehib-i saniler (ikinci seçmen) ile liva idare ve belediye meclisleri üyelerinin milletvekili seçiminde söz sahibi olacakları belirtilmektedir. Bahsedilen tebliğin metni için bkz. Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 2001, s.156-157.

²⁴ Örneğin, Erzurum vilâyet merkezine uzak bir bölgede bulunan Hınıs ilçesinin vilâyet yapılması isteği, nahiyelerin ikinci seçmenlerinin temsilcileri tarafından imzalanan bir telgrafla 26 Mart 1939'da CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilmiş, bu makam konuyu Dahiliye Vekâleti'ne iletmış ve alınan olumsuz resmî cevap telgrafı imzalayanlara bildirilmiştir. BCA 490.01/504.2025.4.

Vatandaş açısından bakıldığında, vilâyet merkezinde veya yakınında bulunmak, devlet kapısındaki işlerin takibi bakımından önemli bir avantaj sağlıyordu. Bunun için, büyük vilâyetlerin parçalanarak livaların müstakil hâle getirilmesi istenen bir durumdu. Bu devrin Anadolu'da ulaşım imkân ve vasıtalarının güçlüğü de dikkate alınırsa, bu gerekçenin önemi daha iyi anlaşılır.²⁵ Yine bir livanın (daha sonra da bir ilçenin) bağımsız yapılması, orada yeni resmî dairelerin ve meclislerin kurulması, memur sayısının artması, yeni yolların ve pazarların açılması, ticaretin ve iş imkânlarının artması anlamına geliyordu. Son tahlilde halkın vilâyet statüsüne kavuşma isteğinin temelinde ekonomik nedenler ve o bölgenin bir an önce kalkınması arzusu yatıyordu.²⁶ Bu durum, mülkî teşkilâtlanmada yoğun bir değişimin yaşandığı 20. yüzyıl başlarında, aynı bölgede bulunan yerleşim birimleri arasında yönetim merkezi olabilmek adına kıyasıya bir rekabetin yaşanmasına yol açtı.

Liva veya kazaların bağımsız birimlere dönüştürülmesinin altında yatan ve burada özetlenen nedenlerin birleştiği noktalarda, her bir nedenin kendi içinde öne çıkması zaman ve mekâna göre değişiklik göstermekle birlikte, bunların bir kısmını bir arada görebileceğimiz uygun bir örnek, Giresun ve Ordu'dur. Bu iki yer, 20. yüzyılın başlarında geniş bir yüzölçümüne sahip olan Trabzon Vilâyeti'nin kazalarıydı. Ordu Kaymakamı Halil İbrahim Paşa, 1907'de Ordu Kazası'nın müstakil liva olması için Trabzon Vilâyeti'ne müracaat etmiş ve keyfiyetin İstanbul Hükûmeti'ne intikalini sağlamıştı. Bunu haber alan Giresunlular derhal harekete geçerek, kendi kazalarının da müstakil yapılması için müracaat etmişlerdi. Bu tarihten itibaren, her iki kaza arasında bir rekabet hatta "münaferet" oluşmaya başladı.²⁷ İstanbul Hükûmeti, aynı vilâyete bağlı ve birbirine yakın olan bu iki kazanın ayrı ayrı liva yapılmasını uygun bulmadı,²⁸ fakat isteklerin sonu gelmedi. Nitekim Ordu'nun önde gelen ailelerinden Şeyhzâdelere mensup bazı kişiler ve diğer ileri gelenler 1910 yılında mutasarrıflık için Dahiliye Nezâreti'ne tekrar müracaat ettiler. Fakat bu teşebbüsten de bir sonuç alamadılar.

Millî Mücadele yıllarında konu yeniden gündeme getirildi. Giresun Belediye Reisi Osman Ağa, Ticaret Odası Reisi Kaşif Alemdarzâde İsmail ve diğer bazı ileri gelenler, Giresunlular adına 30 Ekim 1920'de TBMM Başkanlığına bir telgraf göndererek, kazalarının müstakil liva hâline getirilmesini istediler. Bu

²⁵ İncelediğimiz dönemde müstakil olarak idare edilmek istenen sancakların/ilçelerin birçoğunun gerekçesi, merkeze uzak olmak nedeniyle resmî işlemlerin gerçekleştirilmesinde yaşanan sıkıntılar olarak belgelere yansımıştır. Bu konuda Erzurum'a bağlı Oltu ilçesi örneği için bak. BCA 490.01/650.162.1.

²⁶ Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2001, s.253.

²⁷ TBMMZC I/6, s.142; Sıtkı Çebi, *Ordu Şebri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, Orsev Yayınevi, İstanbul, 2000, s.188-189, 251.

²⁸ Çebi, *age.*, s.188-189.

istek Vekiller Heyeti'nin 22 Kasım 1920 tarihli toplantısında görüşülerek uygun bulundu ve bir kanun tasarısı hazırlanarak TBMM'ye sunuldu.²⁹ Bu konuda 1920 yılı Kasım-Aralık aylarında Meclis'te yapılan görüşmelerden anladığımız kadarıyla; Giresun'un livaya tahvili öteden beri düşünülmekte ve idarî ve inzibatî açıdan da gerekli görülmele birlikte, bütçenin yetersizliği yüzünden bu konuda bir adım atılamamıştı.³⁰ Şimdi ise Giresun halkı, kendi arzularıyla, bu mülkî değişikliğin getireceği masrafı üstlenmişlerdi. Anlaşıldığı kadarıyla, Topal Osman Ağa faktörü de, Giresun lehine verilen bu kararda pay sahibiydi.³¹ Bu gelişmelerden haberdar olan Ordulular ise, bazı mebuslara telgraflar göndererek haklarını müdafaa etmeye çalışıyorlar ve kazalarının müstakil yapılması durumunda kendilerinin de Giresunlular gibi maddî külfeti üstlenmeyi taahhüt ediyorlardı. Örneğin; Bolu mebusu ve Ordu'nun eski Kaymakamı Tunalı Hilmi Bey, kendisine telgraf gönderen Orduluların adeta isyan hâlinde bulunduğunu belirtmekteydi. Çünkü Vekiller Heyeti tarafından hazırlanan kanun layihasında Ordu'nun, müstakil liva hâline getirilecek olan Giresun'a bağlanması öngörülmekteydi.³² Ordu'nun da müstakil yapılmasını savunan mebuslar, bölgedeki Pontuşçuluk faaliyetleri ve asayişî ihlâl eden çeşitli olayların bunu zorunlu hâle getirdiğini belirtiyorlardı. Meclis'te yapılan görüşmelerde bir ara, dinî faktör de (Hristiyan-Müslüman) devreye sokulmuş, Ordu-Giresun rekabetinde bu faktör ekonomik-ticarî cepheden ele alınıyordu. Bu konuda keskin bir çerçeve çizen ise Lazistan Mebusu Abidin Bey'di:

²⁹ Sebahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.182-183; Süleyman Beyoğlu, *Millî Mücadele Kabramanı Giresunlu Osman Ağa*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2009, s.181-182.

³⁰ Giresun ve çevresindeki asayiş problemi Osmanlı döneminden Millî Mücadele'ye intikal eden sorunlardan biriydi. Yol kesen, adam soyan, cinayet işleyen eşkıyaların önü bir türlü alınmamıştı. Giresun Hadim-i Millet gazetesinin 3 Haziran 1328 (1912) tarihli nüshasında Trabzon Valisi Bekir Sami Bey'e hitaben çıkan bir yazıda, her sene olduğu gibi bu sene de bölgede asayişin ortadan kalkmadığı, 180 pare köye sahip olan koca Giresun Kazası'nda topu topu 50 jandarına bulunduğu belirtiliyordu. Bkz. *Hâdim-i Millet*, 19 Haziran 1339, s.1-2.

³¹ Giresun müstakil liva yapılmadan bir müddet önce, Trabzon Vilâyeti ile Giresun Kazası arasında bir sürtüşme yaşanmıştı. Bu sürtüşmenin sebebi, daha evvel Giresunluların ele geçirmiş olduğu Yunanistan'a ait 750 tonluk Filya Motoru'nun Trabzon Vilâyeti tarafından istenmesiydi. Trabzon Valiliği ve 7. Alay Kumandanı Binbaşı Rıza Bey, Giresun Kaymakamlığı ve mıntıka kumandanlığına sık sık emirler vererek, bu motoru istiyorlardı. Durumun Giresunlular tarafından Ankara'daki Topal Osman'a bildirilmesi üzerine, Topal Osman Müdafaa-i Milliye Vekâleti nezdinde teşebbüste bulunarak motora müdahale edilmemesini sağladı. Aynı günlerde Giresun müstakil liva yapılarak, Trabzon Vilâyeti'ne bağlılıktan ve dolayısıyla Trabzon'dan emir almaktan kurtarıldı. Mustafa Kemal Paşa nezdindeki teşebbüsleri sonucunda Giresun'un müstakil liva olmasında bu şekilde etkili olan Topal Osman, Giresunluları son derece memnun eden bu sonuçtan dolayı Mustafa Kemal Paşa'ya özel teşekkürlerini bildirdi. Bkz. Osman Fikret Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi'nde Giresun*, Yay.Haz. Veysel Usta, "Hadiseler Arasında" başlıklı 3. formada "Filya Motoru ve Osman Ağa" alt başlığında yer alan bilgidir. Basım aşamasında olan bu eserin elyazma nüshasını tarafıma istifadeye sunan Veli Usta beye teşekkür ederim.

³² TBMMZC I/6, s.141.

...burada bulunan huzzâr-ı kirâm İslâmdır Elhamdulillah ve İslâmların da hakimiyetini istiyorsunuz. İslâmların ticaret yerini mi, Hristiyanların yerini mi merkez yapmak istiyorsunuz? Hristiyanların istiyorsak Ordu olsun, çünkü Hristiyanlar orada dehşetli ticaret yapıyorlar ve dehşetli ticaretleri vardır. Fakat Giresun olursa tekmlil o ticaretleri kırılacak ve mahvolacaktır.³³

Bu ve benzeri tartışmalardan sonra, 4 Aralık 1920 (4 Kanunuevvel 1336) tarihli meclis toplantısında, her iki kazanın da, diğer bazı kazalarla birleştirilerek ayrı ayrı müstakil liva yapılması kararlaştırıldı.³⁴

Müstakil livalar, ne isim verilirse verilsin, vilâyetler gibi doğrudan merkeze bağlı olan bağımsız birimlerdi; yani vilâyet hükmündeydi.³⁵ Mülhak livaların müstakil hâle getirilmesi ve bu arada yeni livalar kurulması, sonuç itibarıyla Türkiye'deki vilâyet sayısının artması anlamına geliyordu. Nitekim Millî Mücadele'nin başlarında 15 olan vilâyet sayısı, 1920 yılı içinde birkaç kat artmıştı.³⁶ Bu artış öyle hızlı olmuştu ki, çeşitli vesilelerle TBMM'de konuşma yapan birçok mebus, işin çığırından çıktığını belirtmek durumunda kalmıştı. Türkiye'nin değişik yerlerinden mebuslara, hükûmete ve meclis başkanlığına gönderilen onlarca telgraf bunun açık göstergesiydi. Vekiller Heyeti kararıyla veya TBMM'nin çıkardığı kanunlarla mülkî teşkilâtlanmada yapılan değişiklikler, çeşitli istek ve şikâyetleri beraberinde getirmekteydi, öyle ki sürekli birçok kaza kendilerinin de müstakil hâle getirilmesini istiyordu. Diğer taraftan eski büyük vilâyetlerin mebusları veya yerel seçkinleri, bu konularını kaybetmek istemiyorlardı. Bu durum, konunun muhatabı olan taraflar arasında içten içe bir sürtüşme başlatmıştı bile. Bu durumu tanıklamak pek âlâ mümkün. Haziran 1920'de müstakil olan Burdur'un tekrar Isparta'ya bağlanması için Isparta Mebusu Mehmet Nadir Bey tarafından 20 Aralık 1920'de bir takrir sunulmuştu. Buna karşılık olarak Burdur Mebusu Ulvi Bey bir takrir hazırlayarak, Burdur'un her yönden Isparta'dan üstün olduğu belirtilmiş ve bu teşebbüsün çeşitli mahzurlara ve halk arasında "ifsadâta" yol açacağı uyarısında bulunmuştu.³⁷

Benzer şekilde, yeni müstakil livalar oluşturulurken bu livalara bağlanan bazı kaza ve nahiyelerden de itirazlar yükseliyordu. Bu konuda ilginç bir tecrübe olmasıyla 4 Aralık 1920'de Samsun'dan alınarak yeni oluşturulan Ordu müstakil livasına bağlanan Ünye'yi vermek mümkündür. Ünye halkı adına Belediye Reisi Hakkı Bey tarafından Canik Mebusu Nafiz Bey'e gönderilen bir telgrafta şu ifadeler yer almaktaydı:

³³ TBMMZC I/6, s.143-144.

³⁴ TBMMZC I/6, s.198-199; Kemal Saylan, *Ordu Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1868-1914)*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 2007, s.23.

³⁵ *İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanunu*, s.4.

³⁶ TBMMZC I/18, s.462; Mefahir Behlülül, *İmparatorluk ve Cumhuriyet Döneminde İllerimiz*, BDS Yayınları, İstanbul, 1992, s.166.

³⁷ TBMMZC I/6, s. 435-437.

Ünye Kazası'nın Ordu'ya ilhâkından tevellüt edecek netâyici piş-i teemmül ve mülahazaya alarak icâb-ı hâle göre mukarrerât itihaz etmek üzere, kasabanın Saman Pazarı'nda 17 Kanunuevvel 1336 saat 8'de köylü, kasabalı, Müslim ve gayrimüslim binlerce ahali tecemmü ederek; Karadeniz sahilinde vaziyet-i coğrafyası noktasından terakkiye fevkalade müsteit bulunan Ünye'nin hiçbir alaka ve münasebatı bulunmayan Ordu Kazası'na ilhakı hâlinde, bu kabiliyet ve istidâdı birçok nokta-i nazardan tamamıyla söndürecek bir karar olmakla, bunun tadili ve Fatsa, Terme Kazalarının ilhakı ve Karakuş Nahiyesi'nin de kazaya ifrağı ile tertip edilecek yeni bir livaya Ünye'nin merkez olması için, her türlü teşebbüsât icrasına ve bu muhik ve meşru metâlibi Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne iblağa ve oraca bu arzumuz kabul edilinceye kadar ahalinin temşiyet-i umuru için Ordu Mutasarrıflığı'nın merci tanınmamasına ve meclis-i umumî ve meclis-i idare, ziraat ve ticaret komisyonları ve müdafaa-i millîye gibi intihapla müteşekkil heyetlerin istifa etmesine ve yeniden yapılacak intihâplarda ita edilecek vezaifin kabulünden istinkaf olunmasına vesair suretle kendilerine vazife tahmil olunduğu takdirde vezâif-i mezkûreyi kabulden ictinaplarına karar verilmiş olduğunu ve kazamızın Ordu Livası'ndan fekk-i irtibâtıyla, hiç olmazsa yeni bir liva hâline kalbi...³⁸

Anlaşılan o ki Ünye halkı, kazalarının Ordu'ya bağlanmasını bir türlü hazmedememiş ve bu karardan dönülmesi için her şeyi göze almıştı. Bu telgrafı Meclis'te okuyan Nafiz Bey, Ünye'nin Ordu ile hiçbir münasebeti bulunmadığını, aksine bu iki kaza halkı arasında bir rekabet mevcut olduğunu belirtti. Nafiz Bey'e göre bu rekabet memleket halkını felakete sürüklemekteydi. Ünye muhîtinin gayet faal ve aynı zamanda hassas bir muhit olduğunu belirten Nafiz Bey, halkın isteklerinin dikkate alınması gerektiğini vurguladı. Her tarafın liva yapıldığını gören Ünye halkı, kendi kazaların da liva yapılmasını istiyordu. Nafiz Bey'e göre Ünye halkının bu talepte bulunmasına, her tarafta küçük küçük livalar kuran Meclis ve hükûmet sebep olmuştu. Nafiz Bey'den sonra söz alan Karahisarısahip Mebusu Mehmet Şükrü Bey ise, Niğdelilerin de kendisine benzer bir telgraf gönderdiklerini belirterek, hiçbir ilmî ve fennî temele dayanmayan, coğrafi ve iktisadî vaziyeti dikkate almayan "yeni liva kurma furçasının" daha başka sıkıntılara da yol açabileceğini ve en önemlisi, halk arasında nefret hislerinin oluşmasına yol açacağını vurguladı.³⁹

Benzer şikâyetler sonraki yıllarda da devam etti. Mülkî teşkilâtlanmayı ilgilendiren pek çok görüşme sırasında birçok mebus sık sık söz alıyor ve kati ve ilkeli bir çözüm bulunması gerektiğini vurguluyorlardı.⁴⁰ İstenen çözüm uzun süre bulunamadı. Bu belirsizlik ortamında, taşradaki yerel seçkinler ve mülkî amirler, çoğunlukla halkın da desteğini alarak, buldukları yerin müstakil olarak idaresini temin için adeta yarışıyorlar; bu konuda TBMM ve hükûmet üzerinde

³⁸ TBMMZC I/6, s.402-403.

³⁹ TBMMZC I/6, s.402-403

⁴⁰ TBMMZC II/7-2, s.160-161.

baskı kurabiliyorlardı. Bu süreç, yerel seçkinler, mebuslar ve halk arasında rekabet ve husumet duygularının oluşmasına zemin hazırlıyordu.

Mülkî İdarî Birimi Adlandırma Meselesi: Tartışmalar ve İlgili Yasal Düzenlemeler

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde liva veya sancakların bağımsız birimlere dönüştürülmesi, mülkî taksimatta var olan sorunları iyice artıracaktır. Bunun bir nedeni, uygulama ile mevcut teşkilât yapısı arasında ortaya çıkan uyumsuzluktu. Kendisine bağlı livaları müstakil yapılan ve sadece merkez livasından ibaret kalan vilâyetler, eski idarî teşkilât ve kadrolarını hâlâ koruyorlardı. Meselâ önceden 1.5 milyon nüfus ve beş liva esasına göre mülkî taksimatta yerini alan bir vilâyet, sadece merkez livadan ibaret kaldıktan sonra da aynı yapısını korumaya devam etti. Bu vilâyetin kadroları eski sisteme göre hazırlanıyor ve bu durum bütçeye büyük bir yük getiriyordu.⁴¹ Bu yetmiyormuş gibi, livaların müstakil yapılarak birer vilâyet gibi idare edilmeye başlanması, buralardaki idarî teşkilâtların genişletilmesine, dolayısıyla masrafların artmasına yol açmıştı. Çünkü liva iken vilâyet yapılan yerlerde, daha büyük bir teşkilâta ve daha fazla memura ihtiyaç duyulmaktaydı. Millî Mücadele sürerken böyle bir zor dönemde ortaya çıkan bu fuzulî ve yeni masraf kalemleri bütçe görüşmelerinde sık sık eleştiriliyordu.⁴²

Yeni fiilî durumu karşılayacak genel bir düzenleme uzun süre yapılamadı. Bunu dikkate alan İzmit Mebusu Sırrı Bey, 6 Temmuz 1920 tarihinde, vilâyetlerde yeni düzenlemeye gidilmesini içeren bir tavriri TBMM'ye sundu. Tavriri görüşen layiha encümeni, Dahiliye Vekâleti'nin konuyla ilgili bir proje üzerinde çalışmasını gerekçe göstererek, tavririn ilgili vekâlete gönderilmesine karar verdi.⁴³ Vekâletin mülkî teşkilâta yapmayı planladığı kapsamlı değişiklik ise uzun süre gerçekleşmedi. Türkiye'de imparatorluktan millî devlete geçişin dolaylı sonuçlarından olan bu yeni durumu belirli bir düzene oturtmak gerektiği kısa sürede anlaşılmıştı. Dahiliye Vekâleti meselenin farkındaydı, nitekim bu durum genel idare mekanizmasını zedeleyecek seviyeye de gelmişti. Müllhak liva iken müstakilen idareleri kararlaştırılan yerlerde, bazı vekâletlere ait teşkilâtların yeni şekle göre genişletilmek istenmesi ve küçültülen eski vilâyetlerdeki kadroların yeniden ve farklı şekillerde düzenlenmesi, genel idarenin intizamını bozmaya başlamıştı. Maliye Vekâleti tarafından Vekiller Heyeti'ne gönderilen 12 Ağustos 1920 tarihli bir yazıda, bu gibi farklı uygulamaların önüne geçilmek üzere ilgili vekâletlerin birer temsilcisinden oluşacak bir komisyon kurulması ve

⁴¹ TBMMZC I/4, s.454-455.

⁴² TBMMGCZ Cilt II, s.56, 86.

⁴³ TBMMZC I/3, s.294.

ortak bir karara varılması teklif edildi. Bu teklif Vekiller Heyeti'nin 22 Ağustos 1920 tarihli toplantısında kabul edildi.⁴⁴

Aynı dönemde bu konu, çeşitli yönleriyle TBMM toplantılarına yansımaya başladı. Bu süreçte TBMM'de yapılan görüşmelerde emperyal idarî ve mülkî terminolojinin dahi yeniden ele alınmasında görüldü; ilginçtir ki kullanılagelen *vilâyet*, *liva* ve *sancağ* gibi mülkî idarenin birim kavramları üzerinde ciddi tartışmalar yaşanacaktı. Bu tartışmalar, ilgili kavramların halkın temsilcileri olan mebusların zihninde nasıl bir yer edindiğini ve yerel idarelere bakış açılarını ortaya koyması bakımından son derece önemlidir.

İdarî mülkî terminolojiye dair en büyük fırtına, Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey'in 11 Ekim 1920 (11 Teşrin-i evvel 1336) tarihli bir kanun teklifi üzerine koptu. Hasan Fehmi Bey'in teklifi, aslında idarî birimlerdeki memur kadrolarını belirli bir düzeye indirmek ve bütçe yükünü hafifletmek gayesini gütmektedir. Bu teklifin bizi en çok ilgilendiren yanı ise, birinci maddede yer alan 'Müstakil livalara vilâyet unvanı verilmiştir' cümlesiydi.⁴⁵ 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun Meclis'te görüşüldüğü bir sırada ortaya atılan ve mülkî idare teşkilâtında önemli bir değişiklik içeren bu teklif, büyük bir tartışmaya yol açtı. Çünkü bu madde kabul edilirse, Türkiye'deki bütün livalar *resmen* vilâyet olacaktı. Meclisin bu konu üzerinde hassasiyetle durduğu bilinen bir gerçektir. Nitekim kanun teklifinin diğer maddelerine geçilemeden, bu madde üzerinde şiddetli tartışmalar yaşandı.⁴⁶

19 Ekim 1920 tarihli görüşmede teklifini savunan Hasan Fehmi Bey, yukarıda belirtilen maddeyi savunurken önemli açıklamalar yaptı. Buna göre; Türkiye'deki mülhak livaların önemli bir kısmı zaten müstakil olmuş, Ekim 1920'ye gelindiğinde sadece 2-3 mülhak liva kalmıştı. Artık vilâyetlere ve aynı statüdeki müstakil livalara genel bir isim verme zamanı gelmişti. 1876 Kanun-u Esasîsi idarî teşkilâtı vilâyet-liva-kaza olarak üç kısma ayırmıştı.⁴⁷ Bu esas kanunun fesih veya iptali henüz resmen gerçekleşmemiş, birtakım maddeleri uygulanı gelmişti. İşte Hasan Fehmi Bey, anayasaya aykırı düşmemek için Türkiye'deki en büyük idarî birim olarak 'vilâyet' unvanının kullanılmasını ve livaların vilâyete dönüştürülmelerini teklif etmişti.⁴⁸

Hasan Fehmi Bey'in livaları vilâyet yapma teklifi Meclis tarafından büyük bir tepkiyle karşılandı. Bu teklife karşı gösterilen hassasiyetin bazı nedenleri vardı. Bunlardan birisi Bursa Mebusu Operatör Emin Bey tarafından dile getirildi.

⁴⁴ BCA 030.18.1.1/1.9.20.

⁴⁵ TBMMZC I/5, s.64.

⁴⁶ BCA 030.10/66.439.5; TBMMZC I/5, s.103.

⁴⁷ Hasan Fehmi Bey'in bahsettiği 1876 Anayasasının 108. ve 109. maddelerinde idarî teşkilâtın temeli olarak vilâyet kabul edilmiş ve vilâyet, liva ve kaza merkezlerinde idare meclislerinin bulunacağı belirtilmiştir. Kili-Gözübüyük, *age.*, s.54.

⁴⁸ TBMMZC I/5, s.99.

Emin Bey'e göre önceden Türkiye'de 10 civarında vilâyet ve vali vardı. Şimdi vilâyet esası kabul edilir ve livalar vilâyete dönüştürülürse, yurt genelinde çok sayıda vali ortaya çıkacaktı. Son zamanlarda birçok kaza merkezi de liva yapılmıştı ve bu teklif kabul edilirse buralar da vilâyet olacaktı. Bu durum valiliğin değerini düşürecek ve herkeste vali olmak için bir hırs uyandıracaktı. Ayrıca Türkiye'de yetişmiş idare adamı sıkıntısı yaşanmaktaydı. Örneğin Sivas Vilâyeti'nde görev yapmış Reşit Akif ve Halil Paşaların yerlerine konulacak kişiler onların yerini dolduramayacaktı.⁴⁹

Kütahya Mebusu Ragıp Bey ise, Ankara'daki Meclis açıldıktan sonra vilâyetlerin lağvıyla müstakil mutasarrıflıklar kurulması yönünde bir cereyan başladığını, 'vilâyet' sözcüğünün insanların gözüne "büyük" görüldüğünü belirterek, aslında vilâyetlerin livaya dönüştürülmesi gerektiğini belirtti.⁵⁰ Ragıp Bey'e göre mebusların ekserisi, vilâyet yerine, 'sancak' veya 'liva' denilmesini istiyordu. Yapılması gereken basitti: Teşkil-i Vilâyet Kanunu'ndaki vilâyet kısmı lağvedilecek, böylece geriye liva, kaza ve nahiye kalacaktı. Bu uygulamanın Kanun-u Esasiye aykırı olduğu yolundaki görüş karşısında ise Ragıp Bey "*Bugün zannederim ki, bir sancak müstesna olduğu halde, hiç mülbak sancak kalmamıştır. Hemen hepsi nail-i istiklâl olmuştur. Binaenaleyh vilâyet kalmamıştır.*" diyecektir.⁵¹ Görüldüğü gibi Ragıp Bey, mevcut kanunlarda var olan Türkiye'nin en büyük idarî biriminin vilâyet olduğu yolundaki kısmı, zorlama bir yorumla atlamak istemiş ve onun yerine liva veya sancak sözcüğünün kullanılmasını istemiştir.

Hasan Fehmi Bey'in bütün livalara vilâyet ismi verilmesi yolundaki teklifine karşı gösterilen hassasiyetin temel nedeni, Meclis'teki halkçılık fikrinin kuvveti idi. Mebuslar, halkçılığa ismen olsun karşı gördükleri her şeye itiraz ediyorlardı. Operatör Emin Bey, bir taraftan halkçılık prensibine doğru gidilirken, diğer yandan valilik gibi "şatafatlı" unvanların aranmasına karşı çıkıyordu. Hatta bazı mebuslar, valilik unvanını "istibdat" fikrinin bir tecellisi olarak görüyorlardı.

⁴⁹ TBMMZC I/5, s.99; Bu dönemde mülkî idareyi ilgilendiren diğer bir sorun da, vali ve kaymakam gibi üst düzey bürokratların birçoğunun aslında Mülkiye Mektebi'nden yetişmiş olmayıp, farklı mesleklerden gelmeleri idi. Bir mebusun ifade ettiği gibi, o dönemde dahiliye işlerinde, tıpkı "Nuh'un Gemisi" gibi her meslekten insan vardı. Mülkiye Mektebi, belirtilen dönemde adeta atıl bir hâle gelmiş ve işlevini kaybetmişti. TBMMZC I/7-2, s.192; Bu durum sadece vali ve kaymakamlar için değil, idare mekanizmasında çalışan diğer üst düzey bürokratlar için de aynıydı. 1923'te dahiliye bürokratlarının sicilleri üzerinde yapılan bir incelemede, 569 kişiden sadece 179'unun Mülkiyeli olduğu tespit edilmişti. Diğerleri arasında 2'si Darülfünunlu, 42'si Mekteb-i Hukuklu, 11'i Harbiyeli, 96'sı idadîli, 108'i rüştiyeli, 4'ü Darülmualiminli, 1'i bahriyeli, 3'ü Kadastro Mektebinden, 3'ü kondüktör, 2'si Baytar Mektebinden, 2'si Polis Mektebinden, 1'u Maliye Tatbikat Mektebi'nden, 6'sı iptidâli, 12'sinin medreseli olduğu tespit edilmişti. İlgili rapora göre geri kalan 99'unu hangi mektepten çıktıkları bile belli değildi ve sicilleri ortada yoktu. Bazıları hususî tahsil erbâbından olduklarını söylemişlerdi ve bazılarının milliyetleri de *şayan-ı nazır* bulunmuştu. Konuyla ilgili olarak *1340 Senesi Muvazene-i Maliye Encümeni Raporu* için bkz. TBMMZC II/7-2, s.199/2.

⁵⁰ TBMMZC I/5, s.99.

⁵¹ TBMMZC I/5, s.100.

Lazistan (Rize) Mebusu Abidin Bey, insanın tabiat olarak müstebit olduğunu, hâlbuki artık küçülmenin ve halka yaklaşmanın zamanı geldiğini belirterek; etrafında bir sürü memur ve jandarma ile yürüyen ve halkla arasında birçok engeller bulunan “vali paşalar modasının” geçtiğini söylemişti. Anlaşıldığı kadarıyla, kanun teklifinin ilk maddesinde yer alan tek bir kelimenin yarattığı bu gizil güç, malum 'vali' ve 'vilâyet' terim-kavramları mebusların ruhlarında “halk adına” geçmiş hafızayı canlandırarak ruhlarında derin akisler uyandırmaktaydı. Esasta betimlenen ‘bir sürü memur ve jandarma ile yürüyen ve halkla arasında birçok engeller bulunan vali paşalar’ın yönettiği vilâyet imgesidir: Burada mebusun yerdığı ve yeni yönetimin taşraya tayin edeceği yönetici tipinin hangi özelliklere sahip olmaması gerektiğine dair sahip olunan vali imgesine de dikkati çekerim.

Meclis'teki tartışmalar sırasında Erzurum ve Trabzon gibi eskiden beri vilâyet olan yerlerin, şimdi liva olmayı kabul etmeyecekleri yolundaki itirazlara karşı, liva ve sancak ifadelerini savunan mebuslar, yine halkçılık esasından cevap vermişlerdi. Örneğin Abidin Bey şu cümleleri sarf etmişti: “...*Erzurum da küçülmeli; küçülmeyi Erzurum da kabul eder. Erzurum müstakil livası veyahut Erzurum sancakbeyi olsun. Fakat yeter ki halka yaklaşalım. Halk ve çarıklı köylü gelsin, sokulabilsin...*”⁵²

Yeni Türkiye'nin mülkî idaresinde hangi terim-kavramların kullanılacağı konusunda en ilginç yorumlardan birisi de Aydın Mebusu Doktor Mazhar Bey'den gelmiştir. Mazhar Bey, adeta bir romantik tarih anlatıcısı (bu tarihin içinden gelerek tabî) edasıyla şu ifadeleri kullanmıştır:

...Hakikaten vilâyet denince, insan kendisinin mahcur olduğunu zannediyor; mutasarrıf tabiri de, tapusunu almış da benim üzerimde tasarrufu var gibi geliyor. Millet bütün bütün serbestiye gittiği bir zamanda hakikaten bu kelimelerden şüpheleniyor, acaba bu kelimeler arkasında gizli duran o zulüm ve tahakküm avdet mi ediverecek gibi insanı düşündürüyor. Rûfekadan biri (sancak beyi) tabir buyurdular. Bendeniz bu kelimelerden bilhassa (sancak) denildiği zaman, daima bir kutsiyet, bir ruhaniyet, milletin daima itilaya, rehaya doğru yükseldiğini temsil eder bir şey görüyorum. Ve bütün tarihi düşündüğüm zaman en kudretli adamlara Sancak Beyi ve Sancak Ağası denildiğini düşünüyorum ve milletimin bir şeref olan mazisi gözümün önüne geliyor ve bu itibarla diyorum ki ... (vilâyet gibi) pek tatlı olmayan hatıratı ihtiva eden bu kelimelerden uzaklaşalım, daha ziyade şanlı zamanlarımıza ait, tarihimizi hatırlatan kelimelere doğru gidelim. İcap ederse Sancak Ağası olsun, icap ederse Sancak Beyi olsun, Sancak Başı olsun.⁵³

İşte bu ruh hâli içinde, Meclis başkanlığına çok sayıda teklif sunuldu. Bütün mülhak livalar müstakil livalara dönüştürülmüş ve vilâyet teşkilâtı lağvedilmiştir.

⁵² TBMMZC I/5, s.100.

⁵³ TBMMZC I/5; s.100-101.

(Kütahya Mebusu Ragıp tarafından yapılan teklifle). Vilâyet ve valilik unvanı lağvedilmiştir. Bursa Mebusu Operatör Emin tarafından) Birinci maddedeki vilâyet ve vali unvanların yerine, millî ve tarihî birer tabir olmak üzere 'Sancak' ve 'Sancak Beyi' denilmesini teklifini de Kütahya Mebusu Besim Atalay etmiştir.⁵⁴

Bu arada söz alan Karesi Mebusu Vehbi Bey de, hazırlanmakta olan ve idarî teşkilâtla ilgili önemli maddeler içeren Teşkilât-ı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası) ile bağlantılı olarak birtakım açıklamalar yapmıştır. Bu konunun aslında Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu ilgilendirdiğini ve orada ele alınacağını belirten Vehbi Bey, o kanun teklifinde de vilâyetin esas alındığını ve bunun birtakım sebepleri olduğu söyledi. Buna göre şimdiye kadar vilâyet olan yerlerde halk vali unvanına alışmıştı. Şimdi buraları liva veya mutasarrıflık derecesine indirmek halkı tatmin etmeyecekti. Bu nedenle yeni teşkilât, vilâyet-kaza-naahiye sistemine göre yapılmalıydı ve yapılacaktı.⁵⁵

Vehbi Bey'in sancak yerine niçin vilâyet teriminin kabul edilmesi gerektiği yolundaki açıklamaları da önemlidir. Çünkü Vehbi Bey'e göre, Teşkilât-ı Esasiye programını hazırlamış olan encümen, esasta emperyal geçmiş çağrıştırabileceğini düşündüğü idarî birim adıyla beraber onun yöneticinin imlensinde kullanılan "bey" sözcüğünü bile doğru bulmamıştı. Yoksa 'sancak' ve 'sancak beyi' ifadeleri Türkçe olup, herkesin anlayabileceği ifadelerdi.⁵⁶

Kavramlar üzerinde yapılan bu tartışmada her iki taraf da meseleye halkçılık yönünden bakıyordu. Tartışmaların uzaması üzerine, işe müdahale eden hükûmet, teklifi bir kez de kendisi incelemek istemiş ve yapılan oylamada hükûmetin bu isteği kabul edilmişti.⁵⁷ Bir süre sonra (20 Ocak 1921) kabul edilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 10. maddesiyle de, vilâyet-kaza-naahiye taksimatı kabul edilerek, sancak ve liva gibi ifadeler reddedilmiş oldu.⁵⁸ Bahsedilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun görüşmeleri şunu göstermektedir ki; 1921 yılı itibarıyla, vilâyet ile liva arasında uygulamada pek bir fark kalmamıştı. Livalar müstakil yapılmış; bunların eskiden bağlı oldukları büyük vilâyetler ise sadece merkez sancağından ibaret küçük birimler hâline getirilmişti. 29 Kasım 1920 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu görüşmelerinde İzmir Mebusu Yunus Nadi Bey '*Binnaزاریye denilebilir ki bir cüz-i tamm-ı idarî olan livalar –ki adına vilâyet diyoruz...*' şeklinde özetlemekteydi.⁵⁹ 14 Aralık 1920'deki görüşmede ise Amasya Mebusu Ömer Lütfi Bey, Türkiye'deki bütün vilâyetlerin aslında sancak olduğunu, bunlar ile vilâyet arasındaki en büyük farkın, başlarındaki yöneticilere

⁵⁴ BCA 030.10/66.439.5.

⁵⁵ TBMMZC I/5, s.101.

⁵⁶ TBMMZC I/5, s.101.

⁵⁷ TBMMZC I/5, s.103.

⁵⁸ Kili-Gözübüyük, *age.*, s.101.

⁵⁹ TBMMZC I/6, s.130.

verilen maaştan kaynaklandığını belirtilerek, kanunda vilâyet yerine sancak ifadesinin kullanılmasını teklif etmişti. Mutasarrıfa verilecek maaş vali maaşından daha az olacağı için, devlet bütçesi zarara sokulmamış olacaktı. Fakat bu teklif kabul görmedi.⁶⁰

Anlaşıldığı kadarıyla, vilâyet-sancak kavramları üzerine Ekim 1920'de yaşanan tartışma burada tekrarlanmamış, hükûmet tarafından hazırlanan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu tasarısında tercih edilen vilâyet terimi Meclis tarafından da genel kabul görmüştür. Bununla birlikte, kanunun görüşülmesi sırasında ilgi çekici birkaç teklif de ortaya atılmıştır. Mesela Saruhan Mebusu Avni Bey, 'vilâyet', 'liva', 'kaza' gibi terimlerin yerine her birini karşılayan 'oymak', 'bucak', 'oba' gibi terimlerin kullanılmasını teklif etmiştir. Karesi Mebusları Abdulgafur Efendi ve Hasan Basri Bey ise, eski Türk-Moğol hukukunda 'nahiye' karşılığı olmak üzere 'budun' kelimesinin kullanıldığını hatırlatmış ve budun sözcüğünün kullanılmasını teklif etmişlerdir. Bazı mebuslar ise nahiye yerine 'bucak' veya 'cemaat' tabirlerinin kullanılmasını istemişlerdir. Fakat bu teklifler de uygun bulunmamıştır.⁶¹ Nihayet Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda Türkiye'nin mülki teşkilâtlanması vilâyet-kaza-nahiye idarî birim adları üzerinden şekillendirilmiştir.

Uygulamada Ortaya Çıkan Sorunlar ve Nihâî Çözüm

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'ndaki bu prensibin uygulanması hiç de kolay olmadı. Birtakım alışkanlıklar, istekler ve maddî gerekçeler, vilâyet ile kaza arasındaki mülkî idarî birimlerin bir müddet daha yaşamasına yol açtı. Örneğin 10 Mart 1337 (1921) tarihli kararname müstakil mutasarrıfların da *İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanunu*'na göre valilerin bütün hak ve salâhiyetlerine sahip oldukları belirtilerek, bunların tayinlerinin de tıpkı valiler gibi Vekiller Heyeti tarafından yapılması kabul edildi.⁶² Bir müddet önce kabul edilmiş olan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na rağmen, Türkiye'nin mülkî idare teşkilâtı adeta *sancak* birimi üzerine kurulmuş gibiydi. Nitekim bazı mebûsların TBMM'de yaptıkları açıklamalarda, vilâyet teşkilâtının artık kalkmış olduğu açıkça ifade edilmekteydi.⁶³

1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun tam olarak uygulanabilmesi için, mevcut livaların tamamen ortadan kaldırılması, yani bunların ya vilâyet ya da kaza hâline getirilmesi gerekiyordu. 26 Kasım 1921 tarihli bir kararnamede, vilâyet ve livalarda mahallî idarelerin gelişebilmesi için Teşkilât-ı Esasiye

⁶⁰ TBMMZC I/6, s.366.

⁶¹ TBMMZC I/6, s.499.

⁶² BCA 030.18.1.1/2.38.15.

⁶³ Konu hakkında Mersin Mebusu Selahattin Bey'in açıklamaları için bkz: TBMMGCZ Cilt II, s.86.

Kanunu'nun 10. maddesinin uygulanması, yani coğrafi vaziyet ve iktisadî münasebet noktasından teşkil edilecek vilâyetlere dair layihanın bir an evvel hazırlanması amacıyla Dahiliye Vekâleti'nde bir encümen teşkiline karar verildi.⁶⁴ Fakat istenilen düzenleme uzun süre yapılamadı.

1923 yılına gelindiğinde Türkiye'de 60'tan fazla vilâyet bulunmaktaydı. Yani önceden on beş olan vilâyet sayısı, mülhak livaların müstakil liva, müstakil livaların da vilâyet yapılması nedeniyle dört kat artmıştı. Geriye ise eskiden mülhak liva olarak idare edilmekte iken mülhak vilâyet hâline getirilen on idarî birim kalmıştı. Bu arada, Dahiliye Vekâleti'nin 1923 yılı bütçesi için hazırladığı kadroda mutasarrıflıklar ilga edilerek, bunların yerine valilik kadroları ihdas edilmişti. Bütün mutasarrıflara vali unvanı verilerek liva veya sancak teşkilâtı tam anlamıyla ortadan kaldırılmış oldu.⁶⁵ Böylece 1921'den beri var olan anayasa ile fiilî durum arasındaki tezat giderilmişti. Bu önemli düzenlemeyle birlikte, Türkiye'deki vilâyet sayısı bir anda yetmiş yediye kadar yükseldi.⁶⁶ Fakat bunların önemli bir kısmı vilâyet olmak için gerekli görülen nüfus oranına ve gelire sahip değillerdi. 1922 sonu itibarıyla tutulan bir istatistiğe göre; vilâyet hükmünde olan ve çoğunluğu eski livalardan oluşan vilâyetlerin yirmi birinin nüfusu yüzbinin altındaydı.⁶⁷ Ayrıca bazıları vilâyet genel meclislerine dahi sahip değildi.

1923 yılı sonlarında hayata geçirilen bu uygulama, livaların vilâyetlere dönüştürülmesinden kaynaklanan bütün sorunların ortadan kalktığı anlamına gelmiyordu. Bu kez de mülkî teşkilâtları daha önce görülmemiş olan yeni bir fiilî durum ve yeni kavramlar ortaya çıktı: 'Mülhak vilâyetler' ve 'müstakil vilâyetler'. Özellikle kendi kendini idare edecek nüfusa ve gelire sahip olmayan ve anayasaya göre vilâyet yapılan birimler, bir müddet mülhak vilâyet şeklinde idare edildi. Mülhak vilâyetlerin başında da birer vali vardı. Fakat bu vilâyetler umumî meclis gibi teşkilâtlardan yoksundu. Sonuçta, vilâyetlerin bazılarının mülhak yani, diğer vilâyetlere bağlı şekilde idare edilmeleri gibi bir durum ortaya çıkmıştı. Bu ilginç durumu ortadan kaldırmak ve 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na uyum sağlamak amacıyla bazı adımlar da atılacaktı. Ali Fethi (Okyar) Bey'in Dahiliye Vekili olduğu 1923 yılı ortalarında -Üsküdar ve Beyoğlu hariç- bu mülhak vilâyetlerin müstakil hâle getirilmesi için Vekiller Heyeti'ne teklifte bulunulmuştu. Fakat Vekiller Heyeti'nin karar verebilmesi için ittifak şartı

⁶⁴ BCA 030.18.1.1/4.38.10.

⁶⁵ *İstikbâl*, 21 Şubat 1339; 12 Teşrinievvel 1339.

⁶⁶ Faik Ahmed, "77 Vilâyet", *İstikbâl*, 23 Şubat 1339, s.1; Aynı dönemde Türkiye'de 326 kaza, 668 nahiy ve 45.000 köy vardı. TBMMZC II/7-2, s.162.

⁶⁷ Belirtilen dönemde nüfusu en az olan vilâyetler şunlardı: Muş: 23.000, Bitlis: 30.000, Hakkari:31.000, Gelibolu: 38.000, Artvin: 45.000, Van: 50.000, Dersim: 50.000, Çatalca: 50.000, Bayezit: 60.000, Siverek: 61.000, Kars: 63.000, Genç: 67.000, Kozan: 68.000, Cebelibereket: 68.000; Kırkkilise: 74.000, Ergani: 79.000, Burdur: 80.000, Ardahan: 85.000, Siirt: 89.000, Erzincan: 93.000, Tekirdağ: 99.000. TBMMZC I/7-2, s.162.

arandığından, bu teklif karar hâline dönüşmemiştir.⁶⁸ Hükûmet 1923 yılı sonlarında bu konuyu yeniden ele aldı ve mülhak olarak idare edilen bazı vilâyetlerin müstakilen idaresi hakkında 11 Ekim 1923 tarihli bir tezkire hazırlandı. Fakat Dahiliye Vekâleti ile Başvekâlet arasında gidip gelen bu tezkireden de bir sonuç çıkmadı.⁶⁹

1923-1924 yıllarında yaşanan ve yukarıda kısmen değinilen mülhak vilâyet-müstakil vilâyet-liva karmaşası, TBMM görüşmelerinde yine değişik vesilelerle tartışma konusu olmuştur. Özellikle Dahiliye Vekâleti'nin 1924 yılı bütçesi hakkındaki görüşmeler, bu bağlamda son derece önemlidir. 8 Mart 1924 tarihli bu toplantıda, seçim bölgesi olan Ergani'nin normalde vilâyet olmakla birlikte, mevcut hâle göre fiilen kaza olduğunu belirten Kazım Vehbi Bey, idare mekanizmasındaki genel sıkıntıyı, kağıt üstündeki ile nesnel vaziyet arasındaki örtüşmezliği şu şekilde ifade etmiştir:

Hâl-i hâzırda mer'î olan (1921) Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda üç derece-i idariye vardır: Vilâyet, kaza, nahiye. Bugün Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda bu suretle musarrâh olduğu gibi, Teşkilât-ı Esasiye tadilatını ihtiva eden projede de aynı surette mevcuttur. Vilâyet demek, İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanunu ile muayyen ve kaffe-i hukuk ve salâhiyete malik bir mıntaka-i idariye demektir. Halbuki bugün 10 vilâyet vardır ki bunlar meclis-i umumîsiz bir şekilde idare edilmekte ve hükmen kaza mahiyetinde bulunmaktadır.⁷⁰

Eski Dahiliye Vekillerinden Ali Fethi Bey ise, aynı toplantıda şu ifadeleri kullanmıştır:

Mülhak livalarla veyahut şimdiki tabiri ile mülhak vilâyetlerle müstakil vilâyetler arasındaki münazaa hakikaten eski bir münazaadır. Evvelce mülhak olarak idare edilen livalar öteden beri istiklâllerini talep etmektedir. Buna mukabil merbut oldukları vilâyât da bunları behemehal mülhak bir surette idare etmek için fevkalhad çalışmaktadır. Fakat hakikat nokta-i nazarından düşünecek olursak, istiklâllerini talep eden livalara istiklâllerini vermemek için hakikaten makul ve mantıkî bir sebep yoktur. Mademki vilâyet namıyla tevsim ettik, başlarında vali vardır ve onunla mütenasip teşkilât-ı idariyesi vardır; neden diğer vilâyetlerden farklı bir surette idare olunsun.⁷¹

Aslına bakılırsa Ali Fethi Bey ve Kazım Vehbi Bey başta olmak üzere, mülhak vilâyetlerin müstakil yapılmasını talep edenler dahi Türkiye'deki vilâyet sayısının fazla olduğunu biliyorlardı. Fakat özellikle Ali Fethi Bey'in istediği şey, yeni teşkilâtlanma tamamlanıncaya kadar mevcut ikiliğin ortadan kaldırılması ve

⁶⁸ TBMMZC II/7-2, s.192.

⁶⁹ BCA 030.10/19.109.8.

⁷⁰ TBMMZC II/7-2; 157-158.

⁷¹ Ali Fethi Bey'in bu sözleri meclis sıralarından alkışlarla desteklenmiştir. TBMMZC II/7-2, s.159-160.

vilâyetlerin müstakil ve mülhak gibi iki sınıfa ayrılmasının önüne geçilmesi idi. Karesi Mebusu Ali Şuuri Bey de benzer bir görüşte idi. Aynı oturumda resmî istatistiklere dayanarak vilâyetler hakkında önemli bilgiler veren Ali Şuuri Bey, Türkiye’de birçok vilâyetin sahip oldukları nüfus itibarıyla aslında kaza olması gerektiğini, bununla birlikte 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun hükmünü icra etmek, yani eskiden mülhak liva iken mülhak vilâyet hâline getirilen bütün birimleri tam bir vilâyet yapmak gerektiğini belirtmiştir. Memlekette kanunun hâkimiyeti, ancak kanunların uygulanması hâlinde temin edilebilirdi. Yeni kurulmuş olan Cumhuriyet’in yapması gereken en önemli şey, kendi çıkardığı kanunlara harfiyen uyması idi.⁷²

Görüldüğü üzere 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nda müstakil ve mülhak liva ifadeleri kaldırılmış olmakla birlikte, aradan geçen üç yıl içinde tam bir kavramsal bütünlük sağlanamamıştır. Bazı vilâyetlerin mülhak liva gibi mülhak vilâyet olarak idaresine devam edilmesinin temel nedenleri ise; yeni kurulan merkezi hükûmetin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı ve yetişmiş idare adamı yetersizliği idi. Bunu dikkate alan Vekiller Heyeti, yeni teşkilatlanmada, bazı vilâyetlerin mülhak olarak idaresine devam edilmesini kararlaştırmıştır.⁷³

Gerçekten de 1921 ve 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunları arasında geçen zaman, Türkiye’de mülki idarenin içinde bulunduğu karmaşık yapı açısından son derece ilginç bir süreci ifade eder. Yaşanan durumun Türk idare tarihinde bir benzeri belki de yoktur. Çünkü bu dönemde fiilen var olan mülhak vilâyet-müstakil vilâyet ayrımı, ne 1913 tarihli *İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanunu*’na ne de 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’na uygundur. Yine fiiliyatta var olan durum, 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun kaldırmış olduğu liva/sancak teşkilâtının uygulamada devam ettirilmesi demektir. Çünkü birçok birim, ismen vilâyet olmakla birlikte fiilen liva tarzında idare edilmektedir.⁷⁴

Yukarıda da belirtildiği gibi 8 Mart 1924 tarihli Dahiliye Vekâleti bütçesi görüşmeleri, adeta mülhak-müstakil vilâyet tartışmaları ile geçmişti. Birçok mebûs Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’na uyularak mülhak vilâyet sisteminin kaldırılmasını ve her bir vilâyetin bağımsız hâle getirilmesini istiyordu. Fakat aynı mebûslar, nüfusu çok az olan yerlerin vilâyet olarak idaresinin Türkiye şartlarına uygun olmadığını da vurguluyordu. Kastamonu Mebusu Hasan Fehmi Bey’in belirttiği gibi 15-20.000 nüfuslu bir yerde “*koca bir vali-i valaran, alay kumandanı, sıbhîye müdürü, tabur ağası, beş mektepten ibaret muhitte koca bir maarif*

⁷² TBMMZC II/7-2, s.162.

⁷³ TBMMZC II/7-2, s.158.

⁷⁴ Yukarıda belirtilen kanuna aykırılık ve yönetimde çıkan isim karmaşası 1924 yılı Dahiliye Vekâleti bütçesi görüşülürken uzun uzadıya gündeme gelmiş, hatta bazı mebuslar böyle bir kanunsuzluğa meydan verdiği için Dahiliye Vekili’nin sorumlu tutulmasını istemişlerdir. Buna mukabil, diğer bazı mebuslar, bu uygulamanın 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun çıkmasından sonra başladığını ve 3 yıldır devam ettiğini hatırlatarak, bu konuda suçlu aranacaksa, kaç yıldır buna göz yuman TBMM olabileceğini vurgulamışlardır. TBMMZC II/7-2, s.170.

müdürii, umur-ı baytariye müdürii, ziraat memuru, yolsuzluklar içinde nafıa müdürii” bulunması, genel bir rahatsızlık konusuydu.⁷⁵ Aynı şekilde 1925 bütçesine ilişkin *Muvazene-i Umumiye Encümeni Raporu*’nda “...icra edilen tetkikat esnasında mevcut vilâyetlerden birçoklarının 88.260 nüfusu havi olan İnebolu Kazası’ndan gerek nüfus ve gerek varidatıyla *dun (düşük)* olduğu ve yine bu vilâyetler içinde 27.723 nüfusa malik olan Perşembe Nahiyesi’nden aşağı kalanlarının mevcut bulunduğu görülmüştü.” ifadelerine yer verilmişti.⁷⁶

Raporda, bütçeye büyük yük getiren ve hiçbir bilimsel esasa dayanmayan mevcut mülki teşkilâtın, nüfus ve gelirin, toplumsal ve coğrafi vaziyete ve iktisadî cereyanlara göre tanzim ve ıslahını konu alan bir Teşkilât-ı Mülkiye Kanunu’nun hazırlanarak bütçeyle birlikte Meclise takdim edilmesi gerektiği ifade edilmişti.⁷⁷

8 Mart’taki görüşmelerin uzaması üzerine, Diyarbakır Mebusu Zülfü Bey bir taktir sunarak, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’na göre vilâyetlerin mahallî muhtariyeti haiz olmaları gerektiğini, bu nedenle mülhak vilâyetlerin tamamının bağımsız hâle getirilmelerini teklif etti. Meclis’teki genel görüş de bu yönde olduğu için, mülhak vilâyetlerin müstakil hâle getirilmesi prensibi kabul edildi. Sadece Üsküdar ve Beyoğlu Vilâyetlerinin İstanbul’a mülhak olarak idaresinin devamına karar verildi.⁷⁸ Böylece Üsküdar ve Beyoğlu hariç olmak üzere, bütün mülhak vilâyetler bağımsız hâle getirilmiş ve vilâyet sayısı 74 olmuştur.

Vilâyet sayısı bu kadar artırıldıktan sonra geri adım atmak yani mevcut vilâyetleri kaza hâline getirmek hiç de kolay değildi. Hem TBMM’nin ısrarla savunduğu halkçılık siyaseti, hem de vilâyetler halkının ve mebuslarının istekleri bu konudaki en büyük engellerdi. Nitekim 1925 senesine kadar mülki teşkilâtın tadil ve ıslahı konusunda hükûmete izin verilmesini öngören bir teklif Meclis üyelerinin şiddetli itirazıyla karşılaşmıştı.⁷⁹ Bununla birlikte genç Türkiye Cumhuriyeti’nin karşılaştığı en büyük sorunlardan birisi olan doğudaki Şeyh Said İsyanı, idarî anlamda birtakım acil adımların atılmasını zorunlu kıldı. Bu isyanın yeni idarî düzenlemeler bağlamında en önemli sonucu, doğudaki bazı vilâyetlerin kaldırılmasıydı. Önceden liva olan birimlerin müstakil hâle getirilmesiyle yönetimde zaafırlar olduğu ve bunun isyanın çıkışı ve yayılmasında etkili olduğu kanaati bu kararda belirleyici oldu.⁸⁰ Böylece 30 Mayıs

⁷⁵ TBMMZC II/7-2, s.177.

⁷⁶ TBMMZC II/7-2, s.199/1.

⁷⁷ TBMMZC II/7-2, s.159.

⁷⁸ TBMMZC II/7-2, s.193, 199.

⁷⁹ TBMMZC II/7-2, s.175.

⁸⁰ *Meslek*, Sayı 28 (2 Haziran 1925), s.5; Cumhuriyet’in ilk yıllarında tecrübeli ve bilgili idare adamı azlığı da yaşanmaktaydı. Bahsedilen bölgede liva iken vilâyet haline getirilen birimlerin başına bölgenin hassasiyetlerini kaldıracak idare adamı tayini konusunda bazı sıkıntılar yaşandığı söylenebilir. Diğer taraftan Şeyh Said İsyanı’nın hazırlık aşamasında bölgedeki bazı mülki amirlerin

1926'da kabul edilen 977 numaralı Teşkilât-ı Mülkiye Kanunu ile Ardahan, Muş, Genç, Siverek, Ergani, Kozan, Çatalca, Üsküdar, Gelibolu ve Beyoğlu vilâyetleri ilga edilmiştir. Görüldüğü üzere lağvedilen vilâyetlerin önemli bir kısmı Şeyh Sait İsyanı'nın çıkıp yayıldığı bölge içerisindeydi.

Sonraki yıllarda mevcut vilâyetlerin birçoğunun daha ilga edileceği yolundaki söylentilerin artması halkı huzursuz etmiştir.⁸¹ Birtakım mahallî cereyanlar ve halkın hissî olarak vilâyetlerinin kazaya dönüştürülmesini istememesi yetkilileri de zor durumda bırakmaktaydı. Bunun üzerine Dahiliye Vekili Şükrü Kaya 25 Nisan 1928'de bir açıklama yapma gereğini hissedecektir. Kaya'nın sözleri, halkın isteklerini göz önünde tutan ve demokratik bir bakış açısını yansıtan sözlerdi:

Teşkilât-ı mülkiye az çok eşkal-i hükûmete tâbi olan bir keyfiyettir. Orta devirlerin cebbar ve kahhar tacidârları memleketleri derebeylik usulüyle idare ederlerdi. Zaten o vakit milletin idarede dahil de yoktu... Milletlerde millî şuur uyanıp da mütesanit bir kitle hâlinde devlet etrafında toplanmaya başladığı vakittir ki, derebeylik usulü kalktı. Yerine eyaletler kaim oldu. Fakat iftirakçılık ve havaliperverlik yine yaşadı. Bizim tarihimizde bu ifrakçılık ve havaliperverlik son devirlere kadar yaşamıştır. Müterakki ve medenî memleketlerde bu taksimat ve vilâyetlerin, eyaletlerin küçülmesi bizden daha evvel vaki olmuştur. Bilahare vilâyetler livalara inksam etti. Vilâyet hudutlarının dairesinin küçülmesinde demokrasinin menfaati olduğu gibi (bu uygulama) halkın lehinedir. Vilâyet hudutlarının dairesi her vilâyetin gerek hidemât-ı umumiyesi ve gerekse hidemât-ı mahalliyesini ifa kuvvet ve kudretiyle ölçülür. Bugün bu kudret ve kuvveti irae eden vilâyetlerimiz ise pek azdır... Hükûmetimiz bu meseleyi çok yakından tatbik ve takip etmektedir. Vilâyetlerin küçük olmasında halkın çok menfaati olduğunu söylemiştim. Bazı vilâyetlerin ilgası yolunda ara sıra çıkan havadisler yüzünden halkın geçirdiği heyecana elinizdeki telgraflar misaldir. Halk hiss-i selimi ile bu menfaati idrak etmiştir. Halk lehine atılan bir adım Türkiye Cumhuriyeti'nden geri alınmamalıdır. Ancak fevkalade bir zaruret-i idariye neticesindedir ki, böyle bir karar verilebilir. Bugün o zaruret-i idariye de yoktur...⁸²

Dahiliye Vekili'nin yaptığı bu açıklamaya rağmen, takip eden yıllarda diğer bazı vilâyetler de lağvedildi. Halbuki vilâyetlerinin lağvedilmemesi hususunda

gerekli tedbirleri alamadığı ve hatta ihmalkâr davrandığı iddiası vardır. M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 5. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara, 1983, s.169; Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra bölgedeki idareden kaynaklanan zaafı ortadan kaldırmak üzere, vilâyetler üstü bir yönetim olan genel müfettişliklerin kurulmasına ehemmiyet verildiğini de belirtmek gerekir. Bu konuda devrin kalemlerinden Yunus Nadi'nin değerlendirmesine bakınız: "Memleket İdaresinde Genel Müfettişliklerin Rolü", *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1936.

⁸¹ Bu huzursuzluklar özellikle Başvekâlet ve CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen telgraflarla ifade ediliyor ve bu kanallar vasıtasıyla Dahiliye Vekâleti'ne aktarılıyordu. Bu konuda ulaştığımız belgeler arasında Aksaray'dan Şair M. Sukuti imzasıyla Başvekil İsmet İnönü'ye gönderilen telgraf dikkat çekicidir. Telgrafta "Şanlı İsmet'e" başlığını taşıyan ve Aksaray'ın vilâyet olarak kalmasını isteyen bir şiir yer almaktadır. Şiir şu mısralarla sona erer: "Yoktur şu muhitte Aksaray'ın asla bir eşi/Saygılar sunuyor size yurdun toprağı taşı." Bu ilginç şiirin tamamı için bkz. BCA 030.10/66.441.5.

⁸² TBMMZC I/3, s.265-66.

örneğin Aksaray, İçel, Cebelibereket gibi vilâyetlerden Başvekâlete çok sayıda telgraf gönderilmişti.⁸³ Anlaşıldığı kadarıyla bunlar dikkate alınmamıştır. Merkezî hükûmet, 1926'daki düzenlemenin maksadı temin etmediğini düşünerek hareket ediyordu. Bu gelişmenin bizim konumuzu ilgilendiren en önemli yanı, lağvedilen vilâyetlerin hemen hepsinin, eski livalar olmasıydı. Anlaşılan, Dahiliye Vekili'nin konuşmasında belirtilen fevkalade zaruretler ortaya çıkmıştı. Bunların başında ise 1929 ekonomik krizinin getirdiği yeni şartlar vardı. Krizin etkilerinin yoğun olarak hissedildiği 1930-31 döneminde Cumhurbaşkanı olarak Gazi Mustafa Kemal de Anadolu'nun pek çok şehrini gezmiş ve kendi tespitlerini yapmıştı:

Hükûmet her yerde teşkilâtıyla, şahıslarıyla, salâhiyet ve vazifeleri ile kuvvetlendirmeye muhtaçtır. Zaman zaman tesirini gösteren muhtelif mahallî cereyanların doğurduğu şimdiki çok vilâyet teşkilâtı birçok noktalardan zararlıdır. Bu kadar vilâyeti idare için kifayetli vali ve bilhassa rüesa bulunmuyor. Bir taraftan ondan fazla kazalı vilâyetler var iken, öte tarafta iki kazalı bir vilâyetin ayrı bir idare cüz-i tamamı olmasını mücbir kılacak sebebi müşahede etmek kabil değildir. Bilakis vilâyetlerin bu dar taksimatı coğrafi, siyasi ve iktisadi vaziyeti bir olan yan yana mıntikalarda ayrı idare fikirleri yapıyor. Çok vilâyet mahallî bütçeler ve umumî bütçe için de zarar yapıyor. Bu sebeple mevcut vilâyetlerimizin adedi mümkün olduğu kadar azaltılmalı ve tasarruf edilecek paradan umumî müfettişlikler teşkilâtı için istifade olunmalıdır. Bu tasarruftan büyüyecek vilâyetlere vali muavinleri tayini de faidelidir. Bu suretle valiler merkez kazası kaymakamlığı vazifelerinden ve talî işlerin tehacümünden kurtularak serbest fikirle vilâyetin umumi ve mahalli işlerini yüksekte tanzime vakit bulmuş olur, tasarrufatın derecesi çok olursa, vilâyetlerin genişlemesine mukabil hükûmet teşkilâtını halka doğru götürmek için nahiye teşkilâtının artırılması için de bundan istifade olunur. Vilâyetlerin azaltılması sayesinde bazı yerlerde adamsızlıktan münhal kalan diğer vekâletlere ait rüesanın ve memurların tamamlanması kabil olur.⁸⁴

Gazi, 1930-31 yıllarındaki yurt gezileri sırasında mülkî taksimat bakımından iki sıkıntı tespit etmiş ve bunlar üzerinde durmuştu. Bunlardan birincisi, çok sayıda vilâyetin bütçeye getirmiş olduğu yükü. Çünkü ne kadar çok vilâyet olursa, o kadar çok valiye, vilâyet teşkilâtına ve memura ihtiyaç vardı. Vilâyetlerin birçoğu ise kendi masraflarını karşılayacak ekonomik güce sahip olmadıklarından, devletin sırtında büyük bir yük oluşturuyorlardı. Gazi'nin bu gezi sırasında üzerinde durduğu asıl önemli mesele ise, idare adamı konusundaki eksikliklerdi. Gezi sırasında özel kalem müdürü Hasan Rıza Soyak'la yaptığı bir sohbet de bu katı ve çarpan gerçeği bilen (Cumhuriyet'in her sahada ehil

⁸³ İncelediğimiz bu telgrafların altında CHP il ve ilçe başkanlarının, köy muhtarlarının, il ve ilçe eşrafının, ihtiyar heyeti üyelerinin belediye başkanlarının, il genel meclisi ile belediye meclisi üyelerinin, bazı ikinci seçmenlerin, ticaret ve ziraat odaları başkanlarının, Tayyare Cemiyeti başkanlarının ve CHP mutemetlerinin vd. imza ve mühürleri bulunmaktaydı. Bkz. BCA 030.10/66.441.5.

⁸⁴ *Atatürk Seyahat Notları (1930-1931)*, Yay.Haz. Gürbüz Tüfekçi, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, s.78.

meslek sahiplerinin varlığına ihtiyacının bir parçası olarak "devlet memuru"nun varlığı meselesi) olarak sırdışıyla bir ruh bunaltısını içtenlikle paylaşır gibidir. Bu devlet memuru tipinin özellikleri bizzat Atatürk tarafından işaret edilmiştir:

Bunalyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunalyorum. Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikayet dinliyoruz. Her taraf derin bir yokluk, maddi ve manevi bir perişanlık içinde... **Memurlarımız henüz istenilen seviyede ve kalitede değil; çoğu görgüsüz, kifayetsiz ve şaşkın... Bütün bu dertlerin, bütün bu ihtiyaçların giderilmesi, her şeyden evvel, pek başka şartlar altında yetişmiş; bilgili ve geniş düşünceli, azim, feragat ve ihtisas sahibi adam meselesidir, sonra da zaman ve imkan meselesi...**⁸⁵

Gazi'nin yurt gezisi sonrasında vilâyet sayısının azaltılması yönündeki talimatı, bu konuda merkezî hükümet nezdinde yaşanan bazı tereddütleri ortadan kaldırdı. Dahiliye Vekâleti, 1933'te hazırladığı bir proje ile 6 vilâyetin daha lağvını teklif etti. Bu teklif TBMM tarafından kabul edilerek Aksaray, Cebelibereket, Artvin, İçel, Şebinkarahisar ve Hakkari vilâyetleri kaldırıldı. Böylece vilâyet sayısı 57'ye kadar inmiş; zamanla müstakil liva-müstakil vilâyet-vilâyet hâline getirilen birimlerden bir kısmı da vilâyetlere bağlı kazalar hâline getirilmiş oldu.⁸⁶ Fakat bununla da yetinilmedi. 1931'in hemen ertesinde ilgili vekâlet tarafından hazırlanan projelere göre, vilâyet sayısının sırasıyla 50, 46 ve 39'a kadar düşürülmesi planlandı. Bu şekilde kaldırılmak istenen vilâyetler Gümüşhane, Ordu, Sinop, Tokat, Bilecik, Kırklareli, Burdur, Kırşehir, Denizli, Niğde, Çankırı, Giresun, Isparta, Aydın, Manisa, Bolu, Kütahya ve Çorum'du.⁸⁷

Diğer taraftan, bu uygulamalara altyapı oluşturacak genel kanunî düzenlemeler de yapılmaktaydı. Yukarıda anlatılan mülkî taksimattaki ve kavramlar üzerindeki karışıklık özellikle 24 Nisan 1924'te neşredilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 89. maddesiyle ortadan kaldırıldı. Bu düzenleme ile Türkiye, coğrafi vaziyet ve iktisadî münasebet bakımından vilâyetlere, vilâyetler kazalara, kazalar da nahiyelere taksim edildi.⁸⁸ Devlet teşkilâtında hükûmî şahsiyeti bulunmayan ve kaza ile vilâyet arasında gereksiz bir vasıta olarak halkın

⁸⁵ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005 s.389; Gazi'nin bu ifadeleri, Cumhuriyet idaresine uygun yönetici yetiştirme ve eski idareci profilini değiştirme konusunda başarısız olduğunu göstermektedir. Halbuki Cumhuriyet'i kuranların ana hedeflerinden birisi, halkın "Osmanlı" tabiri ile kendisinden ayırdığı eski idareci tipini değiştirmek değil miydi? (Vurgu bana aittir.) Ahmed Halil, "Tortum Mektubu: Köylerde İçtimai Müşahedeler", *Meslek*, Sayı 37 (25 Ağustos 1925), s.22; *Cumhuriyet*, 9 Teşrinievvel 1925.

⁸⁶ 1926 tarihli Teşkilât-ı Mülkiye Kanunu ve 1929'daki düzenleme için bkz. *Kavânin Mecmuası*, IV, s.932-935; TBMMZC I/25, s.674; *Düstur*, 3.Tertip, Cilt VII, s.2512-2516.

⁸⁷ *Vilâyetler İdaresi Umum Müdürlüğü On Senelik Çalışma Raporu 1923-1933*; BCA 030.10/64.412.116, s.8; Bu projelerin hayata geçirilmediği anlaşılmaktadır. Gerek uygulamalara gerekse uygulanamayan projelere bakıldığında, öncelikle doğu vilâyetleri üzerinde durulduğu ve bölgedeki birçok vilâyetin birleştirildiği, daha sonra ise batı vilâyetlerinde benzer bir uygulamaya gidilmek istendiği söylenebilir.

⁸⁸ Kili-Gözübüyük, *age.*, s.139.

merkezî hükûmet ile iletişimini zorlaştıran liva/mutasarrıflık teşkilâtı, bu suretle tam olarak ortadan kaldırıldı. Nihayet, vilâyetleri livalara, livaları da kazalara ayıran 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanunu⁸⁹ yerine, 1929'da kabul edilen Vilâyet İdaresi Kanunu ile vilâyet-kaza-nahiye şeklindeki düzenleme son şeklini aldı.⁹⁰

Sonuç

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte, Türkiye'de liva, sancak veya mutasarrıflık olarak ifade edilen ve vilâyet ile kaza arasında yer alan idare biriminin yeniden düzenlenmesi veya kaldırılması, Türk idare tarihinde belli başlı bir mesele olarak yerini almıştır. Bir taraftan sınırların daralması ve halkçılık prensibi, diğer taraftan da Avrupa tarzı idarî taksimatın benimsenmesi ve merkezîyetçilik gibi birçok etken ile ilgili olan bu mesele, 1908 Meşrutiyet devriminden itibaren hükûmet yetkililerini meşgul etmişti.

Ankara'da kurulan millî hükûmet döneminde livaların konumu ve durumuna ilişkin önemli adımlar atıldı. Konuyla ilgili çeşitli tereddütler ve bocalamaların yaşandığı 1920-24 döneminde, vilâyet ile kaza yönetimleri arasında yer alan liva/sancak birimi varlığını fiilen devam ettirdi. Bunlara bazen müstakil liva, bazen de müstakil vilâyet deniliyordu. Hatta bir ara, mülkî teşkilâtın vilâyet yerine liva/sancak temeline dayandırılması fikri ortaya çıkmıştı. Fakat bundan kısa sürede vazgeçilmiş; 1924 Anayasası ve 1929 Vilâyet Kanunu ile Türkiye'nin mülki teşkilâtı vilâyet-kaza-nahiye şeklinde örgütlendirilerek, idaredeki karışıklık giderilmişti. Böylece liva kavramı şeklen kaldırılmış oldu; hakikatte ise livalar 'vilâyet' adı altında ve birtakım şekil değişiklikleriyle varlıklarını devam ettiriyorlardı.

Türkiye'deki livaların zamanla müstakil liva ve vilâyet haline getirilmesi, Türkiye'deki vilâyet sayısını bir ara 77'e kadar çıkarmış; bu durum mülkî teşkilâtlanmadaki sorunlara yenilerini eklemiştir. Bu kısa tecrübe, çok sayıdaki vilâyetin Türkiye şartlarına pek uygun olmadığını göstermiştir. Sonuçta 1926'da 11 ve 1933'te 6 olmak üzere 17 vilâyet kaldırılmış ve vilâyet sayısı 57'ye düşürülmüştür. Sonraki yıllarda vilâyet sayısını 30'lara kadar indirmek için bazı projeler hazırlanmış, fakat uygulanamamıştır. Ortaya çıkan yeni şartlar buna izin vermemiş, aksine birkaç yıl sonra vilâyet sayısında yeniden bir artış görülmüştür.

Yeni bir devletin ve rejimin temellerinin atıldığı Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ankara yönetimi, yüzleşmek zorunda kaldığı siyasî, sosyal ve ekonomik sorunlar karşısında doğal olarak bazen birbiriyle çelişen ve hatta yeni sorunlara yol açan çözüm yolları deniyordu. Millî Mücadele yıllarında

⁸⁹ *İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Kanunu*, s. 3.

⁹⁰ Adnan Çimen, "Kaymakamlık Mesleği Açısından Mülki İdarenin Kısa Tarihi", *Türk İdare Dergisi*, Yıl 79, Sayı 455, 2007, s.201.

ve çok kısa bir süre içinde livalar ve birçok kaza müstakil birimler hâline getirilirken, halkın, yerel seçkinlerin ve mebusların istekleri de dikkate alınmıştır. Fakat bu hızlı dönüşümün hemen sonrasında çok sayıdaki küçük vilâyete dayalı mülkî teşkilâtı idarî, malî ve siyasî açıdan mahzurlu gören merkezî hükûmet, tersine bir süreci başlattı ve küçük vilâyetlerin birçoğu lağvedildi. Böylece, eski livaların birçoğu bu kez ilçe hâline getirildi. Birkaç vilâyetin lağvedilerek tek bir vilâyet merkezine bağlandığı bu yeni süreç, çeşitli sorunları da beraberinde getirdi. Bu şekilde yeni vilâyet, ilçe ve nahiye merkezleri tespit edilirken, halkın istek ve şikâyetleri pek dikkate alınmamış; merkezden gönderilen *tetkikat-ı mülkiye beyetlerinin* ilgili bölgeleri tamamen incelemeyen, vali ve kaymakamlara danışarak hazırladıkları raporlara göre yasal düzenlemeler yapılmıştı. Millî Mücadele döneminde vilâyet sayısı artırılırken, 1926 ve sonrasında tersi yapılmış, mülki teşkilâta ilişkin mevcut yasal düzenlemelerle çelişen, bilimsellik ve ilkesellikten uzak çeşitli uygulamalara gidildiği görülmüştür. Bu ise beklenmeyen sonuçlar doğurmuştur. Benzer şeyleri Osmanlı dönemi için de söylemek mümkündür. Türkiye'nin çeşitli bölgelerindeki civar vilâyetler, ilçeler ve diğer alt birimler ahalisi arasında günümüzde bile varlığını hissettiren dargınlık, kırgınlık ve rekabetler bu beklenmeyen sonuçlar arasında gösterilebilir.

Kaynaklar

- Ahmed Halil (1925) Tortum Mektubu: Köylerde İçtimai Müşahedeler, *Meslek*, Sayı 37, 25 Ağustos, 22.
- AKIN, Rıdvan (2001) *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Atatürk Seyahat Notları (1930-1931)* (1998), Gürbüz TÜFEKÇİ (Yay. Haz.), 2. baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* [BCA, Ankara]
- Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Katalogu* [Fon Kod. 030.10], BCA 030.10/66.439.5; BCA 030.10/64.432.16; BCA 030.10/19.109.8; BCA 030.10/64.431.14; BCA 030.10/64.441.5.
- Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu* [Fon Kod. 030.18], BCA 030.18.1.1/66.439.8; BCA 030.18.1.1/1.8.11; BCA 030.18.1.1/15.20; BCA 030.18.1.1/1.9.20; BCA 030.18.1.1/2.38.15; BCA 030.18.1.1/4.38.10.
- Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı* [Fon Kod. 490.01], BCA 490.01/504.2025.4; BCA 490.01/650.162.1
- BEHLÜLGİL, Mefahir (1992) *İmparatorluk ve Cumhuriyet Döneminde İllerimiz*, BDS Yayınları, İstanbul.
- BEYOĞLU, Süleyman (2009) *Millî Mücadele Kabramanı Giresunlu Osman Ağa*, Bengi Yayınları, İstanbul.
- BİLGİ, Necdet (2002) Cumhuriyet'in İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-1950) *Türkler*, Cilt XVII, 334-346.
- ÇEBİ, Sıtkı (2000) *Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, Orsev Yayınevi, İstanbul.

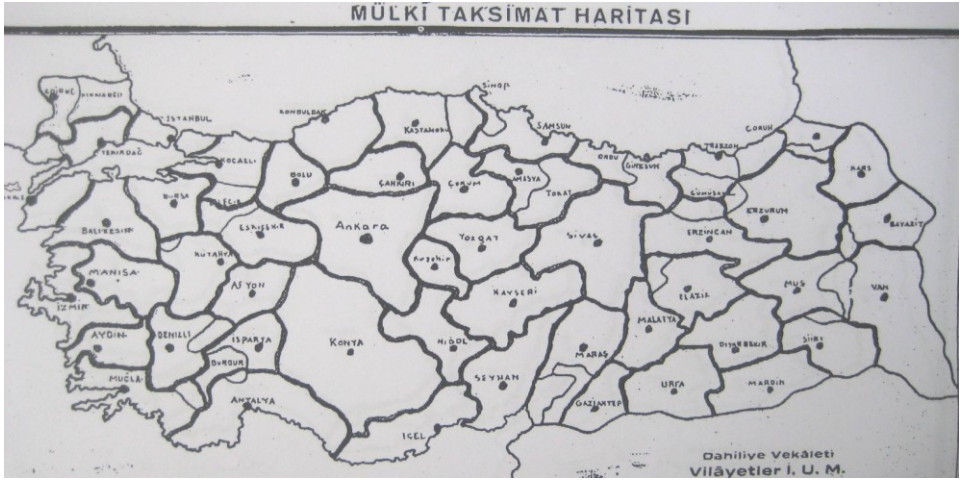
- ÇİMEN, Adnan (2007) Kaymakamlık Mesleği Açısından Mülki İdarenin Kısa Tarihi, *Türk İdare Dergisi*, Yıl 79, Sayı 455, 189-206.
- Düstur* (1928) 3. Tertip, 7, Türk Ocakları Matbaası, Ankara.
- ERDEM, Tarhan (2001) *Anayasalar ve Seçim Kanunları*, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Faik Ahmed (1336) Taksimât Meselesi, *İstikbâl*, 15 Ağustos, Trabzon, 1.
- Faik Ahmed (1339) 77 Vilâyet, *İstikbâl*, 23 Şubat, Trabzon, 1.
- FIRAT, M. Şerif (1983) *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 5. Baskı, TKAE Yayınları, Ankara.
- Hâdim-i Millet* (1328) 3 Haziran, 1-2, Giresun.
- İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanunu* (1329) Selânik Matbaası, İstanbul.
- İstikbâl* (1336) 22 Eylül, 2; (1339) 12 Teşrinievvel, 1, Trabzon.
- KİLİ, Suna-GÖZÜBÜYÜK, Şeref (2000) *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Meslek* (1925) Sene 1, Sayı 28, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2007) *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- ÖZEL, Sebahattin (1991) *Millî Mücadele'de Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- SAYLAN, Kemal (2007) *Ordu Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1868-1914)*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- SOYAK, Hasan Rıza (2005) *Atatürk'ten Hatıralar*, 2. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TBMM *Zabıt Ceridesi* [TBMMZC] (1981) [Devre] I, [Cilt] 3; (1981) I/4, I/5; (1943) I/6; (1945), I/18; (1968) II/7-2; II/25; III/3, TBMM Matbaası, Ankara. (İtalik rakam devreye, Arap rakamı ise cilde işaret eder.)
- TBMM *Gizli Celse Zabıtları* [TBMMGCZ] (1985) Cilt II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- TOPALLI, Osman Fikret, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi'nde Giresun*, Yay. Haz. Veysel USTA. Eser basım aşamasındadır.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1997) Liva, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt VII, MEB Yayınları, İstanbul.
- Vilâyetler İdaresi Umum Müdürlüğü On Senelik Çalışma Raporu 923-933*, [BCA 030.10/64.412.116].
- Yunus Nadi (1936) Memleket İdaresinde Genel Müfettişliklerin Rolü, *Cumhuriyet*, 8 Şubat, 1.

Ekler: Cumhuriyet'in İlk Yıllarındaki Mülkî Taksimat Haritaları

[Kaynak: *Vilayetler İdaresi Umum Müdürlüğü On Senelik Çalışma Raporu 923-933*]

Harita 1: Cumhuriyet'in İlk Yıllarındaki Durum

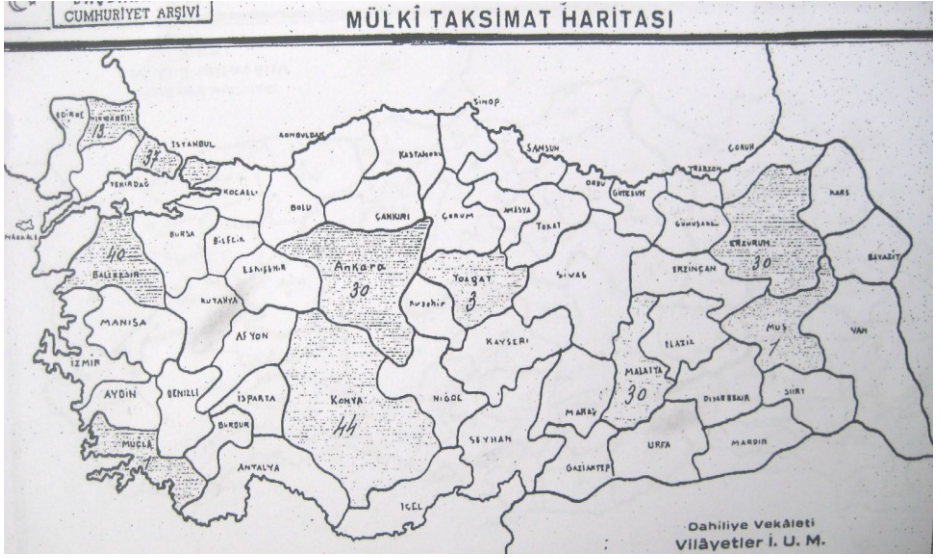
Harita 2: 50 Vilâyet Üzerinden İdarî Taksimat Projesi

Harita 3: 46 Vilâyet Üzerinden İdarî Taksimat Projesi

Harita 4: 39 Vilâyet Üzerinden İdarî Taksimat Projesi

Harita 5: 1933'teki Durum

Tek Parti Yönetiminde Merzifon Halkevi

Serap TAŞDEMİR

İnönü Üniversitesi

TAŞDEMİR, Serap, Tek Parti Yönetiminde Merzifon Halkevi, *CTAD* Yıl 5, Sayı 10 (Güz 2009), 51-70.

Cumhuriyet rejiminin değerlerini ve kazanımlarını halk kitlelerine yayma amacıyla kurulan kültür kurumları arasında Halkevleri öncü rol oynamıştır. 19 Şubat 1932 tarihinde 14 il merkezinde kurulan halkevleri, kısa sürede etkinlik alanını genişleterek tüm ülkeye yayılmıştır. Öyle ki kapandıkları 1951 yılında yurt çapında 478 halkevi ve bunlara bağlı hizmet veren 4322 halkodası vardır. Halkevlerinin kuruluşundan üç yıl sonra 1935 yılında çalışmalarına başlayan Merzifon halkevi, 1951 yılındaki kapanışa kadar ilçenin toplumsal ve kültürel yaşamında önemli bir rol oynamış; çalışmalarına ek olarak, 1 Haziran 1936'dan 1 Kasım 1938'e kadar düzenli olarak *Taşan* dergisini çıkarmıştır. Dergide, Cumhuriyet ve devrimlerin yerleştirilmesine, devrim önderlerine ve millî konulara, folklor araştırmalarına, inceleme yazılarına yer verilmiş, halkevi faaliyetlerine ilişkin çok sayıda yazı yayınlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Halkevleri, Merzifon Halkevi, Merzifon, *Taşan* dergisi.

TAŞDEMİR, Serap, Merzifon People's House in Single-Party Rule, *CTAD* Year 5, Issue 10 (Fall 2009), 51-70.

People's Houses played a pioneering role, among other cultural institutions, in the aim of spreading the values and achievements of Republican regime to the masses, in formative years of Turkish Republic. On 19th February 1932, the People's Houses were founded in 14 provinces, and to whole country extended its efficiency. The number increased to 478 and also in 4322 villages founded People's Rooms gathering places operating under their control until the the year of 1951 when they were closed down. Merzifon People's House opened his door three years, played a significant role in the social and cultural life of the town until its closedown in 1950, and it published the journal of *Taşan* periodically from 1st June 1936 to 1st November 1938, in addition to its peculiar works. *Taşan* published research articles with regard to the establishment of the Republic and the Turkish revolutionary principles, revolutionary leadership, national matters and field research on Turkish folklore.

Key Words: People's Houses, Merzifon People's House, Merzifon, *Taşan*.

Giriş

Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasının ardından ilân edilen Cumhuriyet rejiminin sağlam temellere oturtulması için bir dizi devrim yapıldı. 1923-1930 yılları arasında gerçekleştirilen devrimlerin benimsenmesi ve toplumsal ve sınıfsal farklılıkların ortadan kaldırılarak kültürel anlamda "milletleşmenin" (modern millet inşası) aracı olabilecek kurumların varlığına ihtiyaç duyuldu. Başlangıçta bu amacın gerçekleştirilmesindeki aracılık görevini Türk Ocakları üstlendiyse de özellikle 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından sonra *Halkevleri* ile yeni bir örgütlenmeye gidildi. İlk olarak 19 Şubat 1932 tarihinde 14 il merkezinde açılan Halkevleri, kısa sürede yurdun her köşesine yayıldı. 1940 yılında Halkevleri yanında köylerde Halkodalarının açılması kararlaştırıldı. Kapatıldıkları 1951 yılına gelindiğinde ülke genelinde 478 halkevi ve 4332 halkodası, bir yandan Cumhuriyet Halk Partisi'nin *Altı Ok* ile simgelenen ideolojisini halka taşıırken, diğer taraftan da devrimlerin yayılması ve halk arasında benimsenmesi için birer araç olmuşlardır.¹

Merzifon Halkevi, 22 Şubat 1935 yılında çalışmaya başladı ve yine halkevlerinin ülke genelinde kapatıldığı 1951 yılına kadar hizmet vermeye devam etti. Amasya-Çorum ve Samsun illeri arasında bulunan Merzifon ilçesi, tarih boyunca sosyal, kültürel ve ekonomik yönden önemli bir konuma sahip olmuştur.² Zira Merzifon, bir yandan Bağdat'tan Sinop'a, Sinop Limanı üzerinden Kırım'a; öte yandan da doğudan ve Karadeniz'den İstanbul'a uzanan yol üzerinde bulunuyordu.³ Bu da Merzifon'u kültürel etkileşime açık bir hâle getirmişti. İlçe, Cumhuriyet döneminde de bu konumunu korudu.

Merzifon'da halkevi açılmadan önce, Muallimler Birliği ve Türk Ocağı gibi dernekler düzenledikleri konferans vb. etkinliklerle halkın fikren bilinçlenmesine, spor yapmaları, müzik yeteneklerini geliştirmelerine yardımcı olurken de beden ve ruh yapısı olarak zenginleşmelerine katkı sağladılar.⁴

¹ Halkevleri üzerine genel olarak şu yayınlar önerilebilir; Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumları Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990; Sefa Şimşek, *Halkevleri 1932-1950*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002; Nurettin Güz, *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları Halkevleri Dergileri (1932-1950)*, Bilge Yapım, Ankara, 1995; *Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963)*, CHP İstanbul İl Gençlik Kolu Yayınları, İstanbul, 1963; Ali Nejat Ölçen, *Halkevleri*, İnönü Vakfı, Ankara, 2001; Nurcan Toksoy, *Halkevleri-Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak*, Orion Yayınevi, Ankara, 2007.

² A. Aziz Taşan, *Dün'den Bugün'e Merzifon*, Merzifonlular Derneği, İstanbul, 1979, s. 43.

³ Suat Ayan, "Merzifon Örneğinden Yola Çıkarak Yerel Dergilerin Doğuşuna Sebep Olan Sosyo-Kültürel Etkenler ve Yerel Dergilerin Siyasetle Olan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Kültür Hayatımızda Yerel Dergiler ve Yerel Dergi Yayıncılığı Şöleni, 7-9 Haziran 2002, Bolu*, Yay. Haz. Dr. Azize Aktaş Yasa, Songül Boybeyi, Ömer Çakır, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2002, s. 121.

⁴ Bu çalışmada Cumhuriyet Halk Partisi'nin halkevleri neşriyatı yanında Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Cumhuriyet Halk Partisi Evrakının Merzifon'la ilgili belgeleri kullanılmıştır. BCA 490.01/6.250.5, 2.6.1931.

Halkevleri ile birlikte bir yandan devrimlerle gerçekleştirilmek istenen toplumsal dönüşümler halka ulaştırılmaya çalışılırken, diğer yandan da ulus-devletin inşasında etkin ve toplumsal bilinç sahibi "yurttaşlar" yetiştirilmesine, köyün ve köylünün kalkınmasına, köy-şehir uçurumunun azaltılmasına çaba sarf edildi. Devam eden süreçte ilçede halkevinden başka Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Hava Kurumu ve Kızılay gibi sivil toplum örgütleri de faaliyet gösteriyordu. Halkevi yönetimi ve Cumhuriyet Halk Partisi bu derneklerle ilişkilerinde hiçbir sorun yaşamadı. Bunun sebebi herhâlde doğal olarak kimi parti organlarında görev yapan parti üyelerinin bu kurumların yönetim kurullarında da görev almasıydı.⁵

Merzifon Halkevi

Merzifon Halkevi, Merzifon'da Halk Fırkası'nın 7.2. 1935 tarih ve 5/441 sayılı buyruğuyla, 22.02. 1935 Cuma günü yapılan törenle çalışmaya başladı. Törende, -diğer halkevlerinin açılışında olduğu gibi- öncelikle Ankara halkevinde konuşan Başvekil İsmet İnönü ile Necip Ali'nin nutukları radyo aracılığıyla katılımcılarla paylaşıldı. İzdiham nedeniyle halkevine giremeyen vatandaşlar için düzenek oluşturularak programın herkes tarafından dinlenmesi sağlandı. Devamında Merzifon kaymakamı İbrahim Altıok'un verdiği söylevle ilçedeki tören programı uygulandı.⁶

Çevrenin ihtiyaçları göz önüne alınarak ve var olan unsurlar değerlendirilerek öncelikle Dil, Tarih, Edebiyat, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Güzel Sanatlar ile Spor şubesine işlerlik kazandırılması kararlaştırıldı.⁷ Çalışmalar başarıyla sürdürülmüş olacak ki 1940'da Köycülük, Sosyal Yardım ve Gösterit şubeleri de faaliyete geçirilmiştir.⁸

Genel olarak Halkevlerinin açılış günü kutlamaları Merzifon merkez ve bağlı bucak ve köylerde bayram günü olarak algılanmış, her yıl halkevlerinin ve halkodalarının açılış gününde çeşitli etkinlikler yapılmıştır. Halkodası bulunmayan köylerden tören yapılacak köylere davul zurna eşliğinde davetlerde bulunulmuş, halkevi binaları millî renklerle ve parti bayraklarıyla süslenmiş, radyo ve hoparlörle Ankara'daki açılışta konuşan Genel Sekreterin nutku halka dinletilmiş, millî ve mahallî oyunlar oynanmış, millî marşlar çalınmış, gösteri alayları düzenlenmiş, şölenler verilmiş, bandolar faaliyete geçerek çaldıkları bu

⁵ BCA 490.01/615.11.1, 17.4.1936.

⁶ "Merzifon'da Halkevi Açıldı", *Yeşil Amasya*, 25.2.1935, s. 1.

⁷ Merzifon Halkevi yönetim kurulu şu üyelerden oluşuyordu: Halkevi başkanı aynı zamanda parti başkanı olan doktor İ. Hakkı Kent'li; üyeler ise Dil, Tarih ve Edebiyat şubesinden Hasan Kefelioğlu, Spor şubesinden öğretmen Vedat, Güzel Sanatlar şubesinden öğretmen Enver Tezel ve Halk Dershaneleri ve Sosyal Yardım şubesinden öğretmen Osman Özkan. BCA 490.01/951.686.2, 19.3.1935.

⁸ BCA 490.01/615.12.1, 26.3.1940.

marşlarla bütün şehre coşku saçmış, geceleri de ışıklandırma yapılmıştır. Halkevleri ve onun 'yüksek gayesi' hakkında konuşmalar yapılmış, çeşitli toplantılar düzenlenmiştir. Ayrıca Cumhurbaşkanı ve başbakana bağlılık duygularını ifade eden telgraflar da çekilmiştir. Kısaca halkevlerinin ve halkodalarının açılış yıldönümleri hareketli, sesli, sözlü ve coşkulu bir şekilde kutlanmıştır.⁹

Merzifon Halkevi'nin açılması ve çalışmaların sürdürülmesinde doktor İ. Hakkı Şarman, öğretmen Vedat Sümer, Enver Gürel, Vehbi Cem Aşkun ve eski Vakıflar işyari İ. Halil Acar'ın önemli katkıları olmuş,¹⁰ düzenlenen etkinlikler CHP Genel Sekreterliği'nce Yüksek Takdir Belgesi ile ödüllendirilmiştir. Bu başarıda ve *Taşan* adıyla çıkarılacak olan Halkevi dergisinde de öğretmenler etkindi, katkı sağlamada baş rolde olacaktı. Diğer halkevlerinde olduğu gibi Merzifon Halkevi üyeleri ve çalışma şubelerinde bu "muallim ordusu" organik parçası olan Merzifon muallimleri görev almıştır.¹¹ İskender Haki Engin, İstiklâl mektebinden Sabri Engin, İrfan mektebinden Osman Atacık ve Vehbi Cem Aşkun gibi Cumhuriyet'e ve 'ülkü'süne bağlı olan bu öğretmenlerin Merzifon'da bir araya gelmesi halkevi için bir talihtir elbette.¹² 1940'lı yıllarda bir yandan öğretmen kadrosunun başka bölgelere tayin olması, diğer yandan İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması halkevi etkinliklerini olumsuz yönde etkileyecektir.

Tek parti yönetimi boyunca şüphesiz CHP ilçe idare heyeti ile mahallî amir ve memurlar halkevine karşı ilgi gösterdiler. Çok partili yaşama geçildikten sonra –özellikle 1950 seçimleri sonrasında- halkevlerine karşı olumsuz hareketler sadece siyasi partilerde değil, vatandaşlar arasında da görüldü. Merzifon ilçesi ve bağlı köylerinde de benzer olaylar yaşandı.¹³ Örneğin 4.10.1950 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne yollanan bir telgrafta alınan haber hemen merkeze bildiriliyor, meselâ “*Alicik bucağının Demokrat Partili muhtarı halkodasının tabelasını*

⁹ BCA 490.01/951.686.2, 25.2.1936; BCA 490.01/951.686.2, 6.3.1948.

¹⁰ 22 Şubat 1935 tarihinden 25 Aralık 1935 tarihine kadar Merzifon Halkevi yönetim kurulu toplam 38 toplantı yaparken; Dil, Tarih, Edebiyat Şubesi 28 toplantı (66 katılım); Ar Şubesi 15 toplantı (40 katılım), Spor Şubesi 20 toplantı (100 katılım); Halk Dersleri ve Kurslar 12 toplantı (35 katılım) yaptı. “Halkevinin Aylık Çalışmaları”, *Taşan*, 3/27, 1.8.1936, s. 11.

¹¹ Merzifon ilçesindeki durum incelendiğinde, genelde aslen Merzifonlu olmayıp –bir anlamda tesadüf- tayinle gelen ve ilk görev yerlerinde çalışan öğretmenlerdir. Çoğunun ilk kitabı halkevi yayınları arasında çıkmıştır. İleride başta folklor konusunda olmak üzere değerli çalışmalara imza atmışlardır. Öğretmenlerin halkevi çalışmalarında etkin bir şekilde katılmalarında 1932 yılında çıkarılan tebliğin de etkisi bulunmaktadır. Bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumilinin Fırka Teşkilâtına Umumi Tebliğatından Halkevlerini Alakadar Eden Kısım*, 1. Cilt, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933, s. 28-29.

¹² “Kıdem Zammı Gören Öğretmenlerimiz”, *Taşan*, 14/38, 1.7.1937, s. 12; “Halkevimizin Bir Yıllık Çalışmaları”, *Taşan*, 22/46, 1.3.1938, s. 12.

¹³ Merzifon Halkevi'ne bağlı Alicik bucağında Demokrat Partili muhtar halkodasının tabelasını sökerek, içerideki radyoyu evine götürmüş, buna benzer olayların devam ettiği ayrıca belirtilmiştir. BCA 490.01/1652.748.1, 2.10.1950.

binadan sökerek atmış, içerideki radyomuzu alarak evine götürmüştür. İlçemizde bu gibi tecavüzler devam etmektedir.” uyarısı da yapılıyordu.¹⁴

Merzifon Halkevi Binası

Halkevleri Talimatnâmesi'ne göre halkevlerine CHP bina sağlayacaktır.¹⁵ Ancak bu kolay değildi, her zaman yeni binalar bulunamıyordu. Böyle durumlarda başta Türk Ocakları'ndan kalan binalar olmak üzere kentteki diğer eski yapılardan yararlanılıyordu.¹⁶ 1921'de yaşanan büyük yangından sonra Merzifon'da özellikle resmî kurumlar için uygun hizmet binası bulmak zorlaşmıştı. Halkevleri de bu olumsuzluktan en çok etkilenen kurumlar arasında yerini almıştır.¹⁷ 12.12.1934 tarihli Merzifon CHF Kaza İdare Heyeti'nce yazılan bir raporda, “*Senelerden beri Fırkamızın Okuma Salonu olarak kullandığı eski Türk Ocağı salonu ev için çok müsait olduğundan Fırkamız namına tefviği için iki sene evvel müracaat olunmuş, Maballî İdare Heyeti 3500 lira bedel mukabilinde tefvizini kararlaştırmış, evrakı Ankara'ya gitmiş, bu güne kadar neticelenmemiştir. Mezkûr bina işi neticelenmediği takdirde başka müsait bina mevcut olmadığından halkevinin açılması mümkün olmayacaktır*” denilerek bu durum açıkça belirtilmiştir.¹⁸

Merzifon'da halkevi için emval-i metrukeye ait yerlerden biri ayrılmıştır. Geniş bir salona sahip olan bina okuma salonu, kütüphane ve konferans salonu şeklinde kullanılmış, şubelerin çalışması için uzakta bir başka bir ek bina kiralanmıştır.¹⁹ Sonraki yıllarda Özel muhasebeye ait dört odalı bir binada şubeler kira bedeli ödemeksizin hizmet vermiştir. Basit ve temiz mefruşat, soba ve saire eşya satın alınarak çalışılacak hâle getirilen Merzifon Halkevine, ele geçecek ilk parayla dolap, yazıhane gibi ihtiyaçların sağlanması kararlaştırılmıştır.²⁰ Parti ve halkevi salonunda bulunduran gazete, dergi ve kitaplarla radyo yayını halkın halkevinde toplanmasına katkı sağlamıştır.²¹ Muhtemelen 1940 yılından sonra, halkevi kendi malı olan büyükçe, iki katlı

¹⁴ BCA 490.01/733.3.2, 4.10.1950.

¹⁵ CHF Halkevleri Talimatnâmesi, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932, s. 3.

¹⁶ Neşe G. Yeşilkaya, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimari*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.134-136.

¹⁷ BCA 490.01/615.12.1, 26.3.1940.

¹⁸ BCA 490.01/1469.8.1, 12.12.1934.

¹⁹ Merzifon'da sadece Halkevi değil, Cumhuriyet Halk Partisi ilçe yönetimi de bina sorunu yaşadı. Partililer, eski Taşnak Cemiyeti binasına on yıl önce taşınmış, ancak devir belgesi bulunmadığı için binayı işgal etmiş sayılmış ve durumun bir an önce düzeltilmesi konusunda resmî yazışmalar yapılmıştır. BCA 490.10/615.12.1, 26.3.1940.

²⁰ BCA 490.01/615.13.1, 2.1.1940.

²¹ “Müteferrik İşler”, *Taşan*, 11/35, 1.4.1935, s. 5.

ahşap bir yapıya sahip olmuştur. Bu bina, halkevinin kapanmasından sonra birkaç yıl Adliye binası şeklinde hizmet vermiştir.²²

Merzifon Halkevi'nin Bütçesi

Halkevlerinin etkinliklerini sürdürebilmesi için paraya ihtiyacı vardı. Ancak sağlam gelir kaynakları olmadığı için Özel İdare ve Merzifon Belediyesi bütçelerinden sağlanan kısıtlı paralarla etkinlikler sürdürüldü. Bununla birlikte yeni şubeler açılmadı.²³ Bütçe ile ilgili sorun harcama kaleminin az olması yanında halkevi çalışmalarında bütçeye uyulmadığı, para bulunduğu bütçeye bakılmaksızın harcama yapıldığı da müfettişlerce şikâyet konusu yapıldı.

Çok partili yaşama geçildikten sonra halkevlerine gönderilen paraların harcanmasında yeni esaslar kabul edildi. İçişleri Bakanlığı'nın Valilere yapmış olduğu 27.02.1946 tarih, 612/214-3250 sayılı tamimin son bendinde halkevleri ve halkodaları adına İl Özel İdare bütçelerine dahil edilen yardım ödeneklerinin halkevi ve halkodalarına ait alındı kâğıtları karşılığında Parti İl İdare Heyetleri başkanlıklarına verilmesi kabul edildi.²⁴ 1949 yılı bütçesi ile ilgili yazışmalarda bütçenin verilecek hizmetler için yetersiz olacağı baştan kabul edildi ve halkevlerinde çalışacak kişilerin gösterecekleri fedakârlıkla hizmetlerin devamı istendi.

Merzifon Halkevi'nin Başkanları

Halkevinin ilk başkanı Doktor İsmail Hakkı Şarman'dı.²⁵ Hükûmet tabipliği görevine atanması nedeniyle –halkevi öğreneğine göre- başkanlıktan ayrıldı. Yerine ilçe parti yönetim kurulu genel sekreteri İskender Haki Engin seçildi.²⁶ 1938 yılı başında işlerinin yoğunluğu nedeniyle görevden çekilen İ. H. Engin'in yerine Belediye Başkanı Hamdi Acar geçti. ²⁷ Merzifon Halkevi Başkanlığı'na

²² Ahmet Yüksel, "Merzifon Halkevi ve Taşan Dergisi", *Kebikeç*, Sayı 3, 1996, s. 175.

²³ "Halkevimiz Üç Yaşına Girdi", *Taşan*, 10/34, 1.3.1937, s. 1. 1934 yılında halkevi henüz kurulmadığı için bütçeden gelir ayrılmamıştı. 1935 yılında belediye bütçesinden 1000 lira, 1940 ve 1942 Belediye bütçesinden Merzifon Halkevi için 300 lira, 1943 yılında ayrılan meblağ 1000 lira, 1945 yılında iki halkodası da dahil 1500 lira, 1947 yılında 1500 lira; 1939 yılı Özel İdare bütçesinden Merzifon Halkevi'ne 350 lira, 1940 yılında 800 lira ayrılmıştır. Özel İdare bütçesinden Amasya Halkevine 1939 yılında 500 lira, 1940 yılında 1500 lira, 1943 yılında ise 800 lira ayrılırken Gümüşhacıköy Halkevine 1939 yılında 350 lira, 1940 yılında 600 lira yardım yapılırken, 1943 yılında para yardımında bulunulmamıştır. BCA 490.01/1469.8.1, 23.7.1943.

²⁴ BCA 490.01/1469.8.1, 13.3.1946.

²⁵ 1935-1937 yılları arasında Halkevi başkanlığı görevinde bulunan Şarman'ın ilk soyadı Kentel'di. Bazı kaynaklarda İ. Hakkı Kentel adının geçme sebebi de bundan dolayıdır. Ahmet Yüksel, a.g.m., s. 170.

²⁶ İskender Haki Engin, 1937-1938 yılları arası görev yapmıştır. "Evimizin Seçim İşleri", *Taşan*, 11/35, 1.4.1937, s. 12.

²⁷ "Halkevinin Bir Yıllık Çalışmaları", *Taşan*, 22/46, 1.3.1938, s. 12.

1938 yılında yapılan seçimde emekli Yarbay Mehmet Fahri Şişli;²⁸ 1942 yılındaki seçimlerde²⁹ Doktor İsmail Hakkı Şarman tekrar seçildi.³⁰ Daha sonra başkanlık görevinden ayrılan Şarman, halkevi başkanının hastalığı ve üzerinde başka görevler bulunması nedeniyle halkeviyle ilgilenememesinden dolayı yeniden halkevi başkanı oldu.³¹

Merzifon ilçesi halkevinin 1947 yılında yaptığı seçimlerde başkanlığa Enver Ecevit getirildi.³² Merzifon ilçesi idare kurulu 1949 yılında yaptığı toplantıda ilçe halkevi başkanlığına ortaokul tarih öğretmeni Celal Başbaya'yı seçti.³³

Halkevi'nin diğer yöneticilerinden Doktor İ. Hakkı Şarman başkanlığında, Öğretmen Vehbi Cem Aşkun, Vedat Sümer, Enver Gürel ve İ. Halil Acar ilk dönemi temsil edebilir.³⁴ İskender Haki Engin'in başkan olduğu dönemde yöneticiler değişmedi. Sonraki dönemde yönetim kurulu başkan dışında, yöneticiler Kadri Özyalçın, Sabri Engin, Hilmi Onar, Ferit Can ve Hüseyin Saraç'tan oluştu.³⁵

Merzifon Halkevi'nin Şubeleri ve Çalışmaları

Merzifon Halkevi'nde de "kalplerinde ve zihinlerinde memleket sevgisi duyan herkesin halkevlerinde toplanmasını ve çalışmasını sağlayabilmek ve kişilerin uzmanlık ve yeteneklerinden daha iyi yararlanabilmek" için Dil, Tarih, Edebiyat, Güzel Sanatlar, Temsil, Spor, İctimaî Yardım, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kütüphane ve Neşriyat, Köycülük ile Müze ve Sergi şubesi olmak

²⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki belgelerde bu dönem başkan olarak Mehmet Fahri Şişli'nin adı geçerken, Ahmet Yüksel 1938-1942 yılları arasında Merzifon Halkevi başkanı olarak Belediye Reisi Hamdi Bey'in görev yaptığını yazmaktadır. BCA 490.01/932.624.2, 11.10.1939; ayrıca bkz. Yüksel, agm., s. 170. 1879 Merzifon doğumlu olan Şişli, Mekteb-i Harbiye'den mezun olduktan sonra 31 yıl boyunca bilfiil orduda görev yapmıştı. Kendi isteğiyle emekliye ayrılmasının ardından 1938 yılında partiye üye olarak Merzifon halkevi başkanlığına seçildi

²⁹ Ahmet Yüksel, 1942 yılından sonra da başkan olarak Türk Hava Kurumu muhasibi Kemal Yıldız'ı gösterir. Bkz. Yüksel, s. 170. BCA 490.01/932.624.2, 24.04.1942; Ahmet Yüksel, agm., s. 170.

³⁰ BCA 490.01/932.624.2, 25.04.1949. İsmail Hakkı Şarman, 1895 yılında Erzincan'da doğdu. Askeri Tıbbiye'den mezun olduktan sonra doktor olarak çalışırken istifa ederek Havza hükümet tabipliği görevini yürüttü. Milli mücadele başladığında tekrar askere alınarak Merzifon hükümet tabipliği görevinde bulundu. Merzifon Halkevi başkanlığının 22.11. 1941 tarih ve 49 sayılı kaza idare heyeti talimatnamesinin 37. maddesi uyarınca halkevi başkanlığına getirildi. Görevi yanında sosyal kimliğiyle de Merzifon ilçesinde ön plana çıkan Şarman, 1919 tarihinden sonra Gençler Birliği ve Türk Ocağı başkanlıkları (İlçede bu derneklerin şubelerini İsmail Hakkı Şarman kendisi açmıştır.), Kızılay, Çocuk Esirgeme, Tayyare Cemiyetlerinde başkanlık ve üyelik yaptı. 1935 yılında Merzifon Halkevi'nin açılmasına da önderlik eden Şarman halkevinin ilk başkanı oldu.

³¹ BCA 490.01/932.624.2, 17.12.1941.

³² BCA 490.01/932.624.2, 2.3.1947

³³ BCA 490.01/932.624.2, 25.4.1949.

³⁴ "Halkevinin Aylık Çalışmaları", *Taşan*, 3/27, 1.8.1936, s. 11.

³⁵ Yüksel, s. 170-171.

üzere çeşitli şubelerin kurulması kararlaştırılmıştır. Bütün şubelerin aynı anda çalışmasına imkân verecek şartlar sağlanamazsa en az üç şubenin açılması kaydıyla halkevi açılabilir, diğer şubelerin zaman içinde tamamlanacağı kabul edilirdi.³⁶ Merzifon Halkevi'nde ancak Temsil, Dil ve Tarih, Güzel Sanatlar, Köycülük, Kütüphane ile Halk Dershaneleri ve Sosyal Yardım şubeleri açılabilmiştir.³⁷

Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi

Halkevleri Talimatnâmesi'ne göre Dil ve Edebiyat Şubesi, çevrenin genel bilgisini/kültürünü yükseltmeye yarayacak konularda etkinlikler düzenleyecek, dil ve edebiyat konularıyla yakından ilgilenecek, parti ilkelerinin kökleşmesine çalışacak, yurt sevgisinin, yurttaşlık ödevleri duygusunun yükselmesine yarayacak konuşmalar, konferanslar, törenler düzenleyecekti. Ayrıca, Türk dilinin bugünkü yazı ve edebiyatta kullanılmayan fakat halk arasında yaşayan sözcükleri ile masal ve atasözlerini araştırıp toplayacaktı. Yeni yetişen gençler arasında edebiyat ve bilim konularında yetenekli olanları teşvik ve himâye edilecekti. İstenilen şartlar sağlandığında halkevi bir dergi çıkaracaktı.³⁸ Merzifon halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi de bu ilkeler doğrultusunda çalıştı.

Şubeler arasında en fazla üyeye sahip ve yoğun hizmet veren bu şubenin başlıca görevlerinden birisi konferanslar düzenleyerek halkın bilinçlenmesini sağlamaktı. Konferansların bir bölümünü CHP düzenlemiş ve kendi seçtiği öğretim üyelerine vermiştir. Bir bölümünü ise halkevi üyelerinin kendileri hazırlamıştır. Merzifon Halkevi'nde dil ve tarih konuları başta olmak üzere her ayın 10, 20 ve 30. gününde düzenli olarak konferanslar verilmiştir.³⁹ 1937 yılından itibaren bu konferanslar dışında her hafta cumartesi gecesi ortaokul tarih öğretmeni Selahattin Bey tarafından ders mahiyetinde konferanslar düzenlenmiştir.⁴⁰ Konferansların konularına örnek vermek anlamlı olabilir: Tarımsal maddelerimizin değeri, mikroplar ve hastalıklar, Türk dili ve Türk edebiyatı, zehirli gazlar, Tarihte Türk bayanı, Namık Kemal gecesi, Celal Sahir gecesi, Kubilay Günü, halk gecesi ve halk edebiyatı, dil ve edebiyat, kadın hastalıkları ve doğum, spor eğitimi, çocuk gıdaları, çocuk eğitimi, diş hastalıkları, Pontus harekâtı hakkında, Süleyman Nazif gecesi, Merzifon ilçesi, Türk tarihi konularında kendi üyeleri konferanslar verirken; ilçe dışından davet edilen konuşmacılar arasındaysa Sabri Yılmaz “Cumhuriyet ve Okuma Hakkında”,

³⁶ CHF Halkevleri Talimatnâmesi, s. 4.

³⁷ BCA 490.01/615.13.1, 02.01.1940.

³⁸ CHF Halkevleri Talimatnamesi, s. 6.

³⁹ “Halk Evlerinin Yıl Dönümlerinde”, *Taşan*, 1/25, 1.6.1936, s. 2.

⁴⁰ “Halkevi Çalışmaları”, *Taşan*, 11/35, 1.4.1937, s. 12.

Hasbi Ateş “Ulus karşısında ferdin ödevi”⁴¹ ve CHP İl idare heyeti başkanı Zeki Tarhan da Dünya Savaşı'nın son günlerindeki gelişmeler ve alınan önlemler hakkında konferanslar vermiştir.⁴² Sadece savaşa ilgili değil, paraşüt ve paraşütcülük konuları da bu dönemdeki konferans konuları arasında yer almıştır⁴³ Ayrıca tarihte iz bırakan Türk büyükleriyle ilgili anma günleri ve halk geceleri yapılmıştır.⁴⁴

İnönü Zaferlerinin yıldönümü, 23 Nisan Millî Egemenlik ve Çocuk Bayramı, 15 Mayıs Hava Şehitlerini Anma Günü, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı, Lozan Barış Antlaşması'nın yıldönümü, 30 Ağustos Zafer Bayramı, 26 Eylül Dil Bayramı, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı, 10 Kasım Atatürk'ü Anma Günü gibi millî bayram ve özel günler ülke genelindeki halkevlerinde olduğu gibi Merzifon halkevinde de törenler düzenlenerek kutlanmıştır. Bu törenlerde, hatipler tarafından, günün anlam ve önemine uygun konuşmalar yapılmış ve Türk büyükleri anılmıştır. Cumhuriyet bayramlarının coşkulu bir şekilde kutlanmasına özellikle önem verilmiştir. Bu bayramlarda genelde başta okullar olmak üzere askeriye, bando ve bütün kurumların katılımıyla tören ve geçit resmi yapılmış; akşam fener alayı düzenlenerek caddeler elektrikle aydınlatılmıştır. Halk kürsüsünde verilen söylevleri, ilçedeki okulların ortaklaşa hazırladıkları müsamere izlemiştir. Ayrıca bayramdan birkaç gün önce vatandaşlara hükümet şekilleri ve cumhuriyet rejimiyle ilgili konferanslar verilmiş, ulusal şiirler okunmuştur. Cumhuriyet balosuyla törene son verilmiştir.⁴⁵ Merzifon'da sadece Cumhuriyet bayramında değil tüm ulusal bayramlarda o günün değerini yansıtan programlar düzenlenmiş, şiirler okunmuş ve söylevler verilmiştir⁴⁶

Halkevi açıldığı ilk yıllarda folklor ve dil işlerine ağırlık verilirken; atasözleri, koşmalar, mani ve türküler derlenmiş, Türk dili ve edebiyatı konusunda konferanslar verdirilmiş, çevrede yetişen halk şairlerine ait araştırma ve incelemeler başlatılmıştır.⁴⁷

Öz Türkçe'nin yayılmasına önem veren halkevinde, bütün konferansların öz Türkçe sözlerle verilmesine özen gösterilmiş; konferanslarda geçen öz Türkçe

⁴¹ BCA 490.01/981.803.1, 25.12.1935.

⁴² BCA 490.01/932.624.2, 26.4.1941.

⁴³ BCA. 490.01/932.624.2, 03.7.1940.

⁴⁴ BCA. 490.01/981.803.1, 31.12.1935.

⁴⁵ “Cumhuriyet Bayramı”, *Taşan*, 6/29, 1.11.1936, s. 12.

⁴⁶ “Halkevimizin Altı Aylık Çalışmaları”, *Taşan*, 15/39, 1 Ağustos 1937, s. 12. Örneğin, Montrö Antlaşması imzalanma aşamasında halk, 20 Temmuz gecesi saat üçe kadar bekletilmiş, o saate kadar radyo, bando ve halkevinin ince saz heyeti ile katılımcılar eğlenmiş, ertesi gün Cumhuriyet alanındaki tören ve Cumhuriyet alayından sonra Halkevi'nde öğretmen Enver Ecevit ve Cemil Solakoğlu Türk boğazlarının coğrafi ve tarihsel durumunu anlatmış, Halkevi başkanı Dr. Hakkı Şarman da Montrö antlaşmasını açıklamıştır. Ebe Behire Aşkun'la Vehbi Cem Aşkun da birer şiir okumuşlardır. “20 Temmuz”, *Taşan*, 3/27, 1 Ağustos 1936, s. 7, 13.

⁴⁷ “Halkevimizin Altı Aylık Çalışmaları”, *Taşan*, 15/39, 1 Ağustos 1937, s. 12.

sözcükler ve anlamları karatahtaya yazılarak karşılıklarıyla birlikte öğretilmiştir. 24 Ağustos'ta Dil Kurultayı'nın açılış ve kapanış günlerinde, halkevinde toplantı yapılmış, vatandaşlara Güneş Dil Teorisi ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Konferanslar sonunda Ar şubesi tarafından ulusal ve mahallî parçalar çalınmıştır. Bu konudaki etkinlikler sadece kurultayla sınırlı kalmamış, 26 Eylül Dil Bayramı'nda da günün anlam ve önemini belirten programlar hazırlanmıştır⁴⁸

Yerli Malı ve Artırma Haftasında düzenlenen etkinliklerle vatandaşlar bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla verilen konferanslar öğrenci ve halkevi yöneticilerinin okudukları şiirlerle zenginleştirilmiştir.⁴⁹ Ulusal Ekonomi Haftası kutlamalarında sadece şiirlerle renklendirilen konferanslarla yetinilmemiş, şehirdeki bütün kahvehanelerde çay ve kahve yerine ıhlamur, limon, portakal, üzüm, incir ve elma gibi ürünler ikram edilmiştir.⁵⁰

Dil-Tarih ve Edebiyat Şubesinin görevlerinden biri de Kütüphane ve Yayın Şubesi ile çalışmalarını birleştirerek dergi çıkarmak ve yörenin tarih, folklor, edebiyat, sanat, iktisat vb. konularda yapılan araştırmalarını yayınlamaktır. Merzifon Halkevi, *Merzifon Şairleri*⁵¹, Cumhuriyetin onuncu yılında bir destan ve 26 Eylül 1935 tarihinde Dil Bayramı nedeniyle *Dil Oşamı Diyor Ki* adlı bir kitapçık hazırlamıştır.⁵²

Merzifon'da, halkevi çalışmaya başlamadan önce, 23 Nisan 1930 yılında 15 günde bir yayınlanan *Taşan* adıyla bir dergi çıkarılıyordu.⁵³ Bu dergi, finans darlığı yüzünden 24. sayıda yayınına son vermişti.⁵⁴ Merzifon Halkevi

⁴⁸ “Üçüncü Büyük Dil Kurultayı Kutlaması”, *Taşan*, 5/29, 1.10.1936, s. 12; “Dil Bayramı”, *Taşan*, 5/29, 1.10.1936, s. 12. Dil kurultayının açıldığı ve kapandığı günlerde halkevinde iki toplantı yapıldı. Bununla birlikte derginin eylül sayısı daha önceden Şair Tevfik Fikret Günü'ne uygun olarak hazırlandığı için 24 Ağustos bayramına ait bilgiler bir sonraki sayıda yer almıştır.

⁴⁹ “Halkevi Çalışmaları”, *Taşan*, 8/32, 1.2.1937, s. 12.

⁵⁰ “Şehrimize Ait Haberler”, *Taşan*, 20/44, 1.1.1938, s. 12.

⁵¹ BCA 490.01/733.3.2, 9.9.1937. Merzifon'un yetiştirdiği Eyüp Sabri, Hıfzı, Hilmi Dede, Muallim Cudi, İskender Haki gibi beş şairin yer aldığı 96 sayfalık eserde 4 tane de fotoğrafa yer verilmiştir.

⁵² BCA 490.01/981.803.1, 7 Teşrin-i Sâni 1935.

⁵³ Merzifon ilçesinde Cumhuriyet'in ilânından önce de canlı bir basın yaşamı vardı. İkinci Meşrutiyet'in ilânı sonrasında yaşanan basın özgürlüğünün de etkisiyle 1910 yılında basın tarihinin en eski kasaba gazetesi olan *Merzifon* yayınlanmıştır. *Merzifon* gazetesinin yayınlandığı yıllarda Amerikan Koleji'ndeki öğrencilerin çıkardığı *Nor Ayık* (Yeni Tan Kızıllığı) adlı gazete ile Merzifon Saagyan Koleji öğrencilerinin çıkardığı ve efsanevi Ermeni Patriği Ayga ithaf olunan *Ayguni* adlı öğrenci dergisi ile editörlüğünü Ermeni şair Varjapetyan'ın yaptığı *Pogboç* (Tomurcuk) adlı dergiler 1914 yılına kadar yayınına sürdürmüştür. Cumhuriyetin ilânı öncesinde Merzifon'da yayınlanan bir diğer gazete de *Tecelli* adını taşımaktadır. 1920 yılında başlayan ve maddî zorluklar nedeniyle sadece bir yıl çıkabilen 15 günlük bu gazetenin başyazarlığını çoğunlukla İskender Haki Engin yapmıştır. Bkz. K. Yust, *Kemalist Anadolu Basını, Çağdaş Gazeteciler Derneği*, Ankara, 1995, s. 31; Yüksel, agm., s. 176-177.

⁵⁴ “Taşan ve Öncekiler”, *Taşan*, 1/25, 1.6.1936, s. 1. İlk çıkan *Taşan* dergisinin kadrosunda, kısa süre içinde Behçet Kemal Çağlar, Ebed Mahir Yalnız, Cenap Muhittin Kozanoğlu, Vehbi

kurulduktan sonra *Taşan* dergisini kendi adına çıkarmayı kararlaştırdı ve dergiyi 1(25) sayı numarasıyla yayınlamaya başladı.⁵⁵ Her yerde işlevsel bir şekilde çalışacak matbaa veya bu matbaalarda çalışacak kaliteli ustaların olmamasının yanı sıra kâğıt ve malzeme eksikliği sorunuyla da karşı karşıya gelen halkevleri, tüm bu sorunlar nedeniyle dergilerini iki-üç bazen altı aylık sayılar bir arada çıkardığı bir dönemde *Taşan*, ara vermeksizin her ay düzenli olarak okuyucularıyla buluştu.⁵⁶

Taşan halkevlerinin kuruluş amaçlarına uygun bir yayın politikası izleyerek yerel konulara ağırlık vermiş, bu yolla Merzifon'u tanıtmaya çalışmıştır. Dergi aynı seviyede *Türk İnkılâbı* ile ilgili yazılara da sütunlarında yer vererek, bir yandan modernleşmenin gereklerini gösterirken, öte yandan halkı Türkiye'deki ve dünyadaki gelişmelerden haberdar etmiştir. Ancak o da maddî yetersizlikten dolayı 1938 yılı Kasım ayında yayınına son vermek zorunda kalmıştır.

Taşan'ın ilk sayısından son sayısına kadar belirli günler ve haftaların kutlanması ve Türk inkılâbına ilişkin yazıların tümünde Atatürk'ün üstün vasıflarından bahsedilmiş, halk Atatürkçü düşünce etrafında birleştirilmeye çalışılmıştır.

Cumhuriyet Halk Partisi, parti prensiplerinin halka ulaştırılmasında halkevinde verilen konferanslardan ve radyo yayınlarından yararlandı.⁵⁷ Halkevlerinin kapatılması ile ilgili çalışmaların sürdüğü 1950 yılında, halkevleri ve halkodalarının 18. kuruluş yılı dolayısıyla halkevi balosu düzenlendi. Ayrıca, ertesi gün halkodasında düzenlenen kutlama töreni ilk defa amplifikatör ile yayınlandı. Özellikle müzik şubesinde hazırlanan Yurt Şarkıları Konseri salonda ve hoparlörler aracılığıyla dışarıda dinleyen vatandaşlarca dinlendi.⁵⁸

Güzel Sanatlar Şubesi

Halkevleri Talimatnâmesi'ne göre Güzel Sanatlar Şubesi müzik, resim, heykel, mimari ve tezyin sanatlarında profesyonel ve amatör unsurları bir araya toplamak, genç yetenekleri korumak ve bunların yetişmelerini sağlamakla yükümlüydü. Ayrıca müzik geceleri düzenleyecek, halkın müzik beğenisini geliştirecek, radyo, gramofon gibi sınırlı müzikal teknik imkânlardan da

Cem Aşkun, Rıza Polat, Hüseyin Namık Orkun, Haşim Nezihî Okay, İskender Haki Engin gibi o yılların ülke genelinde ünlü şair ve yazarları vardı. Bkz. *Taşan*, *age.*, s. 43.

⁵⁵ *Taşan*, *age.*, s. 43.

⁵⁶ İkinci Dünya Savaşı yıllarında durumun daha da güçleşmesi ve yaşanan kâğıt sıkıntısı sonucu dergilerinin çoğu senede ya bir veya iki sayı basılabildi ya da kapandı. Yaşanan tüm güçlüklerle rağmen *Taşan* dergisi yayın hayatı boyunca düzenli bir şekilde yayınlanmayı başarmıştır. *Taşan*'ın notlu bibliyografyası için bkz. Yüksel, *agm.*, s. 179-188.

⁵⁷ BCA 490.01/615.13.1, 2.1.1940.

⁵⁸ Düzenlenen baloda masraflar çıktıktan sonra halkevine 82.45 lira gelir sağlanmıştır. BCA 490.01/951.686.2, 7.3.1950.

yararlanmalarını sağlayacak, sanatseverlerin sayısını ve kalitesini arttırmaya yönelik kurslar düzenleyecekti. Radyo ve gramofon kullanımının yanı sıra korolar, bandolar ve orkestralar kurmak suretiyle Türk motiflerinin ve Batı'nın müzik tekniklerinin bir sentezini yapacaktı. Törenlerde, Halkevi eğlencelerinde millî marş ve öteki şarkıları toplu olarak söyleyebilmesi için halkı eğitecekti. Köylerde ve konar-göçer Türkmenler arasında halk türkülerini derleyecek ve halk danslarıyla ilgili araştırmalar yapacaktı. Merzifon Halkevi bunların yanında çağdaş ve çok sesli müziğin Merzifon'da tanıtılması ve yaşatılması amacıyla birçok katılımcıya Batı sazlarından keman, viyolonsel, mandolin ve Doğu sazlarından cümbüşü öğretmeye yönelmiştir. Piyano ve keman eşliğinde konserler düzenlenmiş, müzik tarihi konusunda konferans verdirilmiştir. Ayrıca, dil, tarih-edebiyat şubesiyle birleşerek Mimar Sinan Günü yapılmış,⁵⁹ Mimar Sinan'ın büyük boy resmi ile "Merzifonlu" Kara Mustafa Paşa'nın portresi yapılarak salona asılmıştır.⁶⁰ Alafranga müziğin halk tarafından benimsenmemesi üzerine⁶¹ ulusal ve yerli havalara ağırlık verilerek saz ve cümbüş kurslarına başlanmıştır. Abdülhak Hamid'i anma gününde şairin *Makeber* adlı eseri muhtelif sazlar eşliğinde vatandaşlara dinlettirilmiştir⁶² Halkevine bağlı bando takımı olmamasına rağmen, etkinliklerde belediyeye ait 8 kişilik bandodan yararlanılmış⁶³ ve uzun yıllar etkili çalışmalarda bulunacak Merzifon Musiki Cemiyeti'nin temelleri de halkevinde atılmıştır.⁶⁴

Güzel Sanatlar şubesi⁶⁵ ilçede verdiği konserler, düzenlediği balo, nikâh, nişan töreni, aile toplantılarıyla hem halkın müzik zevkinin gelişimine katkıda bulunmuş hem de halkı birbirine kaynaştırmaya yardımcı olmuştur.

Spor Şubesi

Merzifon halkevi Spor Şubesi⁶⁶ Merzifon'da sporun gelişmesi, sağlıklı ve dinç nesiller yetiştirilmesi, halkın spor aracılığıyla sağlıklı bir bütün olarak

⁵⁹ BCA. 490.01/981.803.1, 31.12.1935.

⁶⁰ "Halkevinin Aylık Çalışmaları", *Taşan*, 3/27, 1.8.1936, s. 11.

⁶¹ *Taşan*'da bu durum 'güç ve kulağımıza yabancı gelen alafranga müziğin elemanlarını inançlayamamıştı' sözüyle dile getirilmiştir. Devrimlerin benimsenmesi noktasında kullanılan jargonun sözlüğüne girecek olan "İnançlamak/İnançlayamamak" fiiline dikkati çekelim. *Taşan*, 1/25, 1.2.1936, s. 4.

⁶² Halkevimizin Altı Aylık Çalışmaları", *Taşan*, 15/39, 1.8.1937, s. 12.

⁶³ BCA 490.01/615.11.1, 17.4.1936.

⁶⁴ Yüksel, agm., s. 172.

⁶⁵ Şubenin 1935 yılındaki başkanı öğretmen Enver Gürce, üyeler ise öğretmen Fikri Gazneli ve tecimer Salim Şahin'di. Şubeye 35 erkek üye kayıtlıydı. 1937 yılı seçimleri sonucu Salim Şahin şube başkanı, Enver Gürel delege, Ferit Ozan üye; Fikri Gazneli, Arif Altıoklar ve Ahmet Akdağ'da yedek üye seçildiler. 1938 yılı seçimlerinde başkan yine Enver Gürel olurken, Kadri Özyalçın delege, Salim Şahin'de üye olarak görev yaptı. BCA 490.01/981.803.1, 25.12.1935; "Evimizin Seçim İşleri", *Taşan*, 11/35, 1.4.1937, s. 12; "Halkevi Seçimi", *Taşan*, 22/46, 1.3.1938, s. 12.

varlığını devam ettirmesine ve kaynaşmasına çaba sarfetmiştir. Bu amaçla açıldığı günden itibaren futbol yanında voleybol çalışmaları, atlama ve koşu yapılmış, sporun yararları ve beden eğitiminin değerini öğretmek için birçok dersler verilmiş;⁶⁷ spor takımları federasyona bağlanmış,⁶⁸ Merzifon Halk Spor adında bir futbol takımı oluşturulmuş,⁶⁹ Futbol kulübünün Askerî Muharebe Alayı'nın futbol takımıyla maç yapması sağlanmış, Çorum, Bafra gibi civar ilçeler ve şehirlerin takımlarıyla da maçlar düzenlenmiştir.⁷⁰ Voleybolun yayılması için bir oyun yeri yaptırılarak Alay, ortaokul ve spor şubesine kayıtlı gençler arasında yarışmalar yapılmış,⁷¹ teknik bilgilerin artırılması için sporla ilgili dergiler ve kitaplar getirtilmiş,⁷² modern sporların Merzifon'da yerleşmesine gayret edilmiştir.⁷³

Amasya'da sporun canlı bir şekilde çalışması ve daha iyi verim alınması için bir mütaka oluşturulması paralel olarak, 1936 yılı CHP müfettiş raporuna göre Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'ndan alınan onayla Amasya İdman Bölgesi kurulmuştur. Böylece Amasya'da Halk Spor ve Bozkurt, Merzifon'da Halk Spor, Gümüşhacıköy'ünde Gümüş Spor isimli kulüpler bu bölgeye bağlanmıştır.⁷⁴ Vali Kadri Üçok'un başkanlığında, Halkevi Başkanı Ekrem Bilgen ile merkez, Merzifon ve Gümüşhacıköy Kulüp delegelerinden üç kişinin katılımıyla halkevinde yapılan kongrede mütaka heyeti oluşturulmuştur.⁷⁵ İlçe sporcuları adına Türk Spor Kurumu'na harcırahı yatırılarak bir delege gönderilmiştir.⁷⁶

Cumhuriyetin spor kültürünün yeşerip geliştirilmesi yönünde faaliyet gösteren Merzifon Halkevi Spor Şubesi, 1938 yılında kabul edilen *Beden Terbiyesi*

⁶⁶ *CHF Halkevleri Talimatnâmesi*'ne göre Halkevleri spor şubelerinin amacı çeşitli spor dallarını Türk halkına tanıtmak, sporu millî düzeyde uygulanan kütesel bir etkinlik hâline getirebilmek için toplumda spora karşı bir ilgi ve sevgi uyandırmak ve beden eğitimi veren millî kuruluşlara yardımcı olmaktır. Bunun dışında sporun bilimsel temellere oturtulması ve planlı olarak yapılabilmesi için araştırma ve hazırlıklar yapmak, spor çalışmaları içinde jimnastiğe özel bir yer vermek, millî spor bayramları düzenleyerek halkın spora olan ilgisinin artırılmasına çalışmak, vatanın çeşitli yörelerinin tanınması ve gezilmesi için geziler düzenlemek ve spor konferansları ile halkın bilgisinin gelişmesine çalışmak da bu şubenin görevleri arasındaydı. Bkz. *CHF Halkevleri Talimatnâmesi*, s. 7-9.

⁶⁷ "Halk Evlerinin Yıl Dönümlerinde", *Taşan*, 1/25, 1.6.1936, s. 2.

⁶⁸ BCA 490.01/981.803.1, 31.12.1935.

⁶⁹ Merzifon'da Halk Spor'dan önce Gençler Birliği adında bir futbol kulübü çalışmalarını sürdürüyordu. Halkevi Spor kulübü bu takımı lağvederek Halk Spor takımını kurdu. Yüksel, agm., s. 173.

⁷⁰ "Merzifon Halk Spor- Bozkurt Maçı", *Yeşil Amasya*, 7.5.1936, s. 1.

⁷¹ "Haberler- Hareketler: Voleybol Lig Maçları", *Taşan*, 29/49, 1.6.1938, s. 13.

⁷² BCA 490.01/981.803.1, 25.12.1935.

⁷³ "Voleybol Lig Maçları", *Taşan*, 25/49, 1.6.1938, s. 12.

⁷⁴ BCA 490.01/615.11.1, 17.4.1936.

⁷⁵ "Amasya Mütakası Kuruldu", *Yeşil Amasya*, 22.4.1935, s. 1.

⁷⁶ "Halkevinin Aylık Çalışmaları", *Taşan*, 3/27, 1.8.1936, s. 11.

Spor Yasası'ndaki "Halkevlere kendi mensuplarına ve arzu edenlere kapalı ve açık salonlarda Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü ile müşterek olarak tertip edilecek programlara göre jimnastik, eskerim, güreş, yürüyüş, salon oyunları ve millî rakslar gibi beden terbiyesi hareketlerini yaptırabilirler" maddesi gereğince bu tarihten sonra da etkinliklerine devam etmiştir.

Merzifon Halkevi'nde Cumhuriyet dönemi yapılan atletizm veya voleybol gibi sporlar yanında geleneksel sporlar da halkla buluşturulmuştur.⁷⁷ Kısaca halk üzerinde spor denilince akla gelen ilk kurumun Halkevi olması için tüm olanaklar seferber edilmiştir.⁷⁸

Halk Dershaneleri ve Sosyal Yardım Şubesi

Ayrı bir şube olarak çalışmak üzere yeterli üye bulunmadığı için iki şubeyi birleştirerek faaliyetlerini yürüten Halk Dershaneleri ve Sosyal Yardım Şubesi,⁷⁹ öncelikli olarak okuma yazma kursları düzenleyerek birçok yurttaşa ulaşmaya çalışmıştır.⁸⁰ Kurslar için iki dersane açılmış, A kategorisinde hiç okuma yazma bilmeyenler, B kategorisinde ise az çok okur-yazar olanlara Yurt Bilgisi, Hesap, Türkçe gibi dersler verilmiştir. Kursa devam edenler arasından başarılı olanlar B kursuna geçerken, B kursundaki yurttaşlara mezuniyet belgesi verilmiştir. Kursa katılanlar arasında ekonomik durumu kötü olan yurttaşlara defter, kalem gibi ders araçları için maddî yardımda bulunulmuştur.⁸¹ A kursunda İstikbâl

⁷⁷ Örneğin, 5 Kasım 1949 Cumartesi ve 6 Kasım 1949 Pazar günü Halkevi yararına at yarışları ve pehlivan güreşleri yapılmıştır. Yarışlar için civardan 21 at getirilmiştir. Güreşlere ise tanınmış veya tanınmamış 70'den fazla pehlivan katılmıştır. Bu etkinlikler sonucu Halkevi net olarak 476 lira 92 kuruş kâr ettiği anlaşılmaktadır. Bu paranın bir kısmıyla kütüphanede ciltlenmeye muhtaç 100 adet kitap ciltletirilmiştir. Kalan kısmı ise önceden Yüksek Genel Sekreterlikçe yollanan 500 liraya eklenerek Anpilifikatör borcuna yatırılmıştır. BCA 490.01/733.3.2, 21.1.1950.

⁷⁸ BCA 490.01/981.803.1, 25.12.1935.

⁷⁹ *CHP Halkevlere Talimatnâmesi*'ne göre Sosyal Yardım Şubesinin görevi, Halkevi'nin bulunduğu bölgede gerçek surette yardıma muhtaç kimsesiz kadınlar, çocuklar, malûller, düşkün ihtiyarlar ve hastalar vd. benzeri durumdaki vatandaşlar hakkında halkta sevgi, şefkat ve yardımlaşma duygusu uyandırmaktır. Bunun dışında hapishanelerde bulunan muhtaçları gözetmek, kimsesiz okul çocuklarını korumak ve onlara yardım etmek, yardıma muhtaç kimselerin tedavisine ve bakımına yardım etmek, kimsesiz hastalara ve doğum yapan kimsesiz kadınlara evlerinde yardım etmek, kırsal kesimden gelen hastaların bakımına ve tedavilerine yardımcı olmak, işsizlere iş bulmak, dilencilige karşı çareler aramak, halkın sağlık bilgisini artırıp kuvvetlendirecek konferanslar verdirmek ve afişler yayımlayıp, sıhhi filmler göstermek de sosyal yardım şubesinin ilgi duyduğu başlıca konular arasında yer alıyordu. Ayrıca il merkezinde bulunan halkevlerinde parasız birer klinik açtırmaya çalışmak ve köylerde sağlık taramaları yaptırmak da bu şubenin görevleri arasındaydı. Halk dershaneleri ve kurslar şubesinin en önemli amaçlarından biri, halkın seviyesini yükseltecek her türlü okuma, yazdırma ve yetiştirme hareketlerinin ilerleyip genişlemesini sağlamaktır. Bunun yanı sıra çeşitli alanlarda yararlı kurslar da açardı. Halkevi tarafından düzenlenen kursları başarıyla tamamlayanlar için mezuniyet ve diploma törenleri düzenlenmesi de bu şubeden beklenen çalışmalar arasındaydı. *CHF Halkevlere Talimatnâmesi*, s. 9-11.

⁸⁰ BCA 490.01/981.803.1, 31.12.1935.

⁸¹ "Halkevimizin Altı Aylık Çalışmaları", *Taşan*, 15/39, 1.8.1937, s. 12.

Mektebi'nden Sabri Engin, Kara Mustafa Paşa'dan Yaşar Göldür, B kursunda ise Türkçe dersi öğretmeni Vehbi Cem, hesap dersi öğretmeni Kazım Uzel, Yurt Bilgisinde Osman Özkan ders vermiştir.⁸² Okuma yazma kurslarına tüm yurttaşların katılması için gerekli çalışmalar yapılarak hapisanedeki kişilere de kurslar düzenlendi.⁸³ Haftada iki saat Fransızca lisan dil dersleri de verildi. Ayrıca çiçekçilik kursunda 300 çocuğa çiçekçilik öğretilmiş, Sosyal Yardım Şubesi Çocuk Esirgeme Kurumu ile işbirliği yaparak yoksul çocukların temel ihtiyaçlarının giderilmesine katkı sağladı.⁸⁴

Merzifon ilçesinde halkevlerinin üstlendiği bazı görevler parti teşkilâtı tarafından yerine getirilmiştir. Örneğin, Çocuk Esirgeme Kurumu ile işbirliğine gidilerek yüz yoksul çocuğa sıcak yemek verilmiş, daha sonra bu işleri Kor (Kolordu) karargâhının sağlaması üzerine parti yalnızca ekmek ihtiyaçlarını karşıladı. Ayrıca fakir çocuklara elbise yaptırmak için de çalışmalar düzenlendi. Bu dönemde sınırları bekleyen askerlere hediye göndermek için de Kızılay ve Kaymakamlık'la ortak bir çalışma hazırlandı.⁸⁵

Halk Dershaneleri ve Sosyal Yardım Şubesi,⁸⁶ Halkevleri Talimatnamesi'ne göre çalışmalarını yürüttü. Yardıma ihtiyacı olanlara destek oldu. Okuldaki yoksul çocuklara elbise ve yiyecek sağladı. Halkın sağlık bilgisini artıracak konferanslar düzenledi ve bu yolla ülkede sosyal yardım düşüncesinin yayılmasına ve geliştirilmesine çalıştı.

Köycülük Şubesi

*Halkevleri Talimatnamesi'*ne göre, Köycülük şubesinin görevi; köylerin toplumsal, sağlık ve estetik açıdan geliştirilmelerine ve köylü ile şehirlî arasındaki karşılıklı sevgi ve dayanışma duygularının güçlendirilmesine çalışmaktır. Halkevleri Talimatnamesi'ne⁸⁷ uygun bir çalışma programı izleyen Merzifon halkevi Köycülük Şubesi, sık sık köy gezileri düzenlemiş, köy gezilerine kadınlı erkekli bütün öğretmenler, parti yönetim kurulu ve halkın katılımı sağlanmıştır. Geziler aracılığıyla köylülerin sağlık, ekonomi ve sosyal sorunlarıyla yakından ilgilenme fırsatı yakalanmış, köylülere yapılan konuşmalarla köylünün kültür

⁸² "Halk Dershaneleri ve Kurslar", *Taşan*, 9/33, 1.2.1937, s. 12.

⁸³ BCA 490.01/981.803.1, 25.12.1935.

⁸⁴ BCA 490.01/615.13.1, 2.1.1940.

⁸⁵ BCA 490.01/615.13.1, 2.1.1940.

⁸⁶ Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesinin 1935 yılındaki üye sayısı 30'du. Başkanı öğretmen Osman Özkan'dı. Üyeler öğretmen Ali Can ve Necip Güneş'ti. 1938 yılı seçimlerinde Başkan işpekter Abdurrahman Altıok, delege Hilmi Onar ve üye Kazım Uzel'dir. "Halkevinin Aylık Çalışmaları", *Taşan*, 3/27, 1.8.1936, s. 11; "Halkevi Seçimi", *Taşan*, 22/46, 1.3.1938, s. 12.

⁸⁷ Bu Şube'de çalışan Halkevliilerden sık sık köylere gitmeleri, dershane ve kurslar şubesiyle işbirliği yaparak mümkün olan yerlerde köylüyü okutmaya çalışmaları, bağlantı kurulan köylerde 15 günde bir yazı bilmeyen köylülerin mektuplarını yazmaları ve devletle ilgili işlerinde yardım etmeleri beklendi. *CHF Halkevleri Talimatnamesi*, s. 13.

düzeyinin yükseltilmesine çalışılmıştır. Köyün kalkınması, köylü ile kentli arasındaki bağlılığın artması, zengin Türk köyünün yaratılması konusunda çalışmalar da sergilemiştir. Gezilerden biri şu şekilde dile getirilmiştir: “Halkevinin tertip ettiği köy gezisine vaki davet üzerine ben de avdet ettim. Köylülerle faydalı görüşmeler yaptık. Tarlalarını, ekinlerini, evlerini gezdik. Öğütler verdik. Korgeneralin müsaadesiyle askeri bir doktor hastaları muayene ederek ilaç verdi.”⁸⁸

Merzifon halkevi köycülük şubesi, 1940 yılına kadar daha etkin çalışmış, bu tarihten itibaren açılan hem halkodaları hem de köy odaları aracılığıyla –özellikle radyo, gazete, dergi yoluyla- köy ve köylüye ulaşılmaya ve hizmet vermeye devam edilmiştir.

Temsil Şubesi

Tiyatro oyunları ve temsiller düzenleyerek özellikle örgün eğitim dışında kalan halkın eğlenirken eğitilmesi amacıyla çalışmalarını yürüten Temsil Şubesi⁸⁹ başlangıçta Dil, Tarih, Edebiyat Şubesi altında çalışmalarda bulunmuş, yeterli üye ve diğer şartları yerine getirdikten sonra Temsil Şubesi adıyla çalışmalarına devam etmiştir.

Şube, Merzifon Halkevi'nin açıldığı ilk yıl, *Atatürk Köyünde Uçak Günü* adlı oyunu sahnelemişlerdir.⁹⁰ Daha sonra bu eser CHP tarafından basılmıştır.⁹¹ *Sakarya* ve *Kutlu Gün* adlı oyunlar da halkevince sahnelenmiştir.⁹²

Halkevinde temsil şubesinin hazırladığı oyunlar yanında çevre illerin halkevlerinden gelen tiyatro oyunları da izlenilmiştir. Örneğin 1938 yılında başkanlarıyla birlikte Merzifon'a gelen Çorum Halkevi Temsil Şubesi elemanları iki akşam ayrı ayrı *Tırtıl* ve *Bir Adam Yaratmak* adlı oyunları sahnelediler.⁹³

Eleman eksikliği nedeniyle bir süre kapanan bu şube, 1949 yılında yeniden çalışmaya başlamıştır. Ancak oyunlarda sahneye çıkacak kadın bulunamamış, bunun üzerine Cumhuriyet Halk Partisi ile ilişkiye geçilerek genel sekreterlik tarafından içinde kadınlara rol verilmeyen 8 oyun gönderilmiştir. İlk kurulduğu yıllarda kadın oyuncu bulmakta sorun yaşanmamasına rağmen çok partili döneme geçişle birlikte bu konuda da halkevlerinde sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır.⁹⁴

⁸⁸ BCA 490.01/ 615.13.1, 30.11.1941

⁸⁹ *Halkevi Talimatnâmesi*'ne göre bu şube, tiyatro sanatına isteği ve yeteneği olan kadın ve erkek üyelerden tiyatro grubu kurarak Genel İdare Kurulu'nun belirlediği ya da izin verdiği oyunları sergilemekle yükümlüydü. *CHF Halkevi Talimatnâmesi*, s. 7.

⁹⁰ “Halk Evlerinin Yıl Dönümlerinde”, *Taşan*, 1/25, 1.6.1936, s. 2.

⁹¹ “Halkevinin Aylık Çalışmaları”, *Taşan*, 3/27, 1.8.1936, s. 12.

⁹² Yüksel, agm., s. 174.

⁹³ “Çorum Halkevi Temsil Kolu Şehrimize Geldi”, *Taşan*, 29/53, 1.9.1938, s. 12.

⁹⁴ BCA 490.01/1021.929.3, 4.5.1949.

Yapılan/yaşanan devrimlerin halktan genel kabul gördüğü Merzifon'da, Cumhuriyetin ilânından itibaren kadın-erkek herkesin birlikte katılacağı müsamereler-geceler de düzenlenmiştir. Katılımın yoğun olduğu gecelerde her hangi bir tepki veya sorunla karşılaşmıştır. Merzifon Halkevi Temsil Şubesi, CHP Genel İdare Kurulu'nun onayladığı tiyatro oyunlarını sahneyerek halkın eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi içinde kendi üzerine düşen görevi yerine getirmiştir.

Kitapsaray ve Yayın Şubesi

Halkevlerinde kütüphane oluşturmak, okuma odası açmak, halkevlerinin yayımlayacağı kitapların basım ve yayın işlerini düzenlemek, gezici kütüphaneler kurmak, kitap sergileri açmak Kitapsaray ve Yayın şubesinin göreviydi.

Merzifon Halkevi Kitapsaray ve Yayın şubesi de Temsil Şubesi gibi ⁹⁵ halkevi ilk açıldığında Dil, Tarih, Edebiyat şubesine bağlı olarak hizmet verdi. 22 Şubat 1936 tarihinde yapılan törenle bu şubeden ayrılarak Kitapsaray ve Yayın Şubesi ismiyle faaliyetlerine devam etti.⁹⁶ Halk terbiyesi ve eğitimiyle uğraşıldığı için kütüphanenin varlığı olmazsa olmaz kabul edildi ve geliştirilmesi için tüm araçlar seferber edildi. Halkevi kütüphanesi, eski Türk Ocağı'ndan kalan 200 kadar kitapla kuruldu. 1936 yılı başında Amerikan Koleji müdürü 873 cilt Türk ve Arap harfli kitap hediye etti. Buna ek olarak eski belediye başkanı Hasan Kefeli 200 adet kitabını Halkevi kütüphanesine bağışladı. CHP Genel merkezi ve Genel Sekreterliği ile diğer halkevlerinin gönderdiği kitaplarla birlikte kütüphane koleksiyonundaki kitap sayısı 2013'e ve dergi sayısı da 663'e ulaşmıştır.⁹⁷ *Cumhuriyet*, *Akşam*, *Haber*, *Son Posta*, *Açıksoz*, *Tan* ve *Ulus* gibi 5 günlük gazete ile 16 dergi devamlı olarak kütüphaneye gelmiştir.⁹⁸ 1943 yılında gelen yayınlara kitap sayısı 2614'e çıkmıştır.⁹⁹ Bir hizmetlinin çalıştığı kütüphanenin o yılki aidatı 1100 lirayken, kütüphaneden 4172 erkek, 38 kadın olmak üzere toplam 4210 kişi yararlanmıştı.¹⁰⁰ Hizmet verdiği süre boyunca Kitapsaray ve Yayın Şubesi, kütüphaneyi her gün açık bulundurmuş, katalogları düzenli, okuma odasını konforlu bir hâle getirmiştir.

⁹⁵ Halkevleri Talimatnâmesi'ne göre "Kütüphaneler, halk bilgisinin ilerlemesinde başlıca âmidir. Bu sebeple her Halkevinde bir kütüphane ve okuma odasının bulunması Halkevinin ilk kurulma şartlarından sayılır" denilmektedir. Halkevlerinin yayımlayacağı kitapların basım ve yayın işlerini düzenlemek, gezici kütüphaneler kurmak, kitap sergileri açmak, okuma odaları oluşturmak da şubenin görevleri arasındadır. *CHF Halkevleri Talimatnâmesi*, s. 11-13.

⁹⁶ BCA 490.01/981.803.1, 31.12.1935.

⁹⁷ "Halkevinin Aylık Çalışmaları", *Taşan*, 3/27, 1.8.1936, s. 12.

⁹⁸ BCA 490.01/981.803.1, 25.12.1935; "Halkevimizin Altı Aylık Çalışmaları", *Taşan*, 15/39, 1 Ağustos 1937, s. 12.

⁹⁹ "Halkevinin Aylık Çalışmaları", *Taşan*, 3/27, 1.8.1936, s. 12.

¹⁰⁰ *Millî Eğitim İstatistikleri 1943-1944*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1946, s. 10.

Merzifon Halkevi kütüphanesi, halkevlerinin kapatılması üzerine önce Merzifon Belediyesi'ne, ardından da Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilerek halk kütüphanesi olarak hizmet vermeye devam etmiştir.¹⁰¹

Merzifon'da Halk Odaları

Merzifon ilçesinde Halkevi hizmet verirken, köylerde de 1940 yılından itibaren Halk Odaları açılmıştır.¹⁰² 1946 yılına gelindiğinde yeni açılan 23 halk odasına ihtiyaçları olan malzeme dağıtılmıştır. Bu odalar, Emert, Laşdüğün, Akpınar, Harız, Yuvala, Gelingirer, Geli, Kurtlar, Kamışlı, Dip Hacı, Han, Elviran, Büyük Elbiz, Yakup, Kör Köyü, Alala, Bolvar, Narince, Zugu, Samadolı, Sarı ve Vuşruftur.¹⁰³

Halkevleri ve halkodalarının 15. yılı münasebetiyle Merzifon ilçesine bağlı köy halk odalarında -1946 yılında açılan 25 halkodası da dahil- 23 Şubat 1947 Pazar günü tören düzenlenmiş, radyosu bulunan halkodalarında törene saat 15'de radyo yayını ile başlanmıştır. Radyosu bulunmayan köylerde ise öğretmen yardımıyla İstiklâl Marşı okunarak törenlere başlanmıştır. Açılış töreninde ilçe CHP başkanı tarafından gönderilen nutuk da halkodası başkanı tarafından vatandaşlara okunuyordu. Ayrıca varsa saz şairleri de o günün önemini belirten şiirlerini okuyor ve saz çalıyor, mahallî halkoyunları oynanıyordu.¹⁰⁴

Sonuç

Merzifon Halkevi Cumhuriyet ideolojisini ve millet olma bilincini benimsetmek için konferanslar düzenlemiş, tiyatro, konser gibi etkinliklerle insanların kadın-erkek, zengin yoksul demeden bir araya getiren sosyal programlar uygulamış, kütüphanede kitap yanında başta İstanbul gazeteleri olmak üzere ülke çapındaki gazete ve dergileri okuyucularıyla buluşturmuş, köy gezileri veya halkodalarıyla köylülerin bilinçlenmesine katkı sağlamış, farklı konularda açılan kurslarla kursiyerlerin yeni beceriler edinmesinde etkili olmuştur. Okuma yazma kursları sayesinde örgün eğitim yanında yaygın eğitimle halkın okur-yazar oranının artmasına katkı sağlarken; folklor, dil, tarih ve edebiyat konularındaki faaliyetleriyle yerel tarih konusunda çalışmalarda bulunmuştur.

Merzifon Halkevi, özellikle etkili çalıştığı 1935-1940 lı yıllarda ilçe halkını halkevinde buluşturmuş, halkevleri merkez teşkilâtının öngördüğü pek çok

¹⁰¹ *Amasya İl Yıllığı 1967*, Ticaret Matbaacılık, İzmir, s. 158.

¹⁰² CHP Beşinci Kongresinde (1939) halkodaları açılması kararı alınmış, 1940 yılında ilk olarak 141 halkodası açılmıştır. 1950 yılında ülke genelinde 4327 halk odası vardır.

¹⁰³ BCA 490.01/981.803.1, 6.6.1946.

¹⁰⁴ BCA 490.01/951.686.2, 26.1.1948.

projei yaşama geçirmiş, Cumhuriyetin değerlerinin kazandırılmasına katkı sağlamıştır. Çalışmaları sürdürürken CHP örgütünden maddî ve manevî destek almış, Cumhuriyet döneminin diğer önemli iki sosyal kültür kurumu Kızılay ve Türk Hava Kurumu'yla ortak faaliyetler yürütmüştür.

Halkevi yöneticileri ve üyeleri genelde öğretmenler veya Türk Ocağı kökenli yöneticilerden oluşmuş, halkevinde Cumhuriyet rejimi tüm yenilikleri ile benimsemeye ve daha büyük kitlelere benimsetilmeye çalışılmış, bunun için tiyatrodan edebiyata, köy gezilerinden spora kadar pek çok alanda etkinlikler düzenlenmiştir.

Çok partili yaşama geçilmesinin ardından ülke genelinde yaşanan huzursuzlukların halkevlerine yansması Merzifon Halkevi ve köylerdeki halk odalarında da etkisini göstermiş, muhalefet tarafından Cumhuriyet Halk Partisi'nin kültür kolu şeklinde algılanmıştır. 1950 seçimlerinde CHP yerine iktidara gelmiş olan Demokrat Parti, 1951 yılında çıkarılan 5830 sayılı bir kanunla halkevlerinin varlığına son vermiştir. Türkiye'deki diğer halkevlerinin kapatılmasıyla birlikte, Merzifon Halkevi ve köylerdeki halk odaları da kapanmıştır.

Merzifon halkevi ve *Taşan* dergisi, bir yandan halkçılık temeline dayanan ulusçuluğu, Cumhuriyet rejimini ve yapılan devrimleri halka benimseterek çağdaş, demokratik, laik bir toplum oluştururken, diğer yandan da halka özgüven aşıl原因arak yerel düzeyde kendinden bekleneni başarıyla yerine getirmiştir.

Kaynaklar

Amasya İl Yıllığı 1967, Ticaret Matbaacılık, İzmir.

AYAN, Suat (2002) Merzifon Örneğinden Yola Çıkarak Yerel Dergilerin Doğuşuna Sebep Olan Sosyo-Kültürel Etkenler ve Yerel Dergilerin Siyasetle Olan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme, *Kültür Hayatımızda Yerel Dergiler ve Yerel Dergi Yayıncılığı Şöleni (7-9 Haziran 2002, Bolu)*, Dr. Azize Aktaş YASA, Songül BOYBEYİ, Ömer ÇAKIR (Yay. Haz.), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 119-129.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA, Ankara]

Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı [Fon Kod. 490.01], 490.01/6.250.5; 490.01/1469.8.1; 490.01/951.686.2; 490.01/981.803.1; 490.01/981.803.1; 490.01/981.803.1; 490.01/951.686.2; 490. 01/ 615. 11. 1; 490.01/733.3.2; 490.01/615.13.1; 490.10/615.12.1; 490.01/932.624.2; 490.01/932.624.2; 490.01/932.624.2; 490.01/615.13.1; 490.01/932.624.2; 490.01/1469.8.1; 490.01/ 981.803.1; 490.01/1469.8.1.; 490.01/932.624.2; 490.01/951.686.2; 490.01/951.686.2; 490.01/932.624.2; 490.01/1021.929.3; 490.01/1652.748.1; 490.01/951.686.2; 490.01/733.3.2.

CHF Halkevleri Talimatnâmesi (1932) Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara.

- Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumisinin Fırka Teşkilatına Umumi Tebligatından Halkevlerini Alakadar Eden Kısım* (1933) Cilt 1, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara.
- ÇEÇEN, Anıl (1990) *Atatürk'ün Kültür Kurumları Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- GÜZ, Nurettin (1995) *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları Halkevleri Dergileri (1932-1950)*, Bilge Yapım, Ankara.
- Kuruluşlarının Yüldönümü Halkevleri (1932-1951-1963)* (1963) CHP İstanbul İl Gençlik Kolu Yayınları, İstanbul.
- Milli Eğitim İstatistikleri 1943-1944* (1946) Pulhan Matbaası, İstanbul.
- ÖLÇEN, Ali Nejat (2001) *Halkevleri*, İnönü Vakfı, Ankara.
- ŞİMŞEK, Sefa (2002) *Halkevleri 1932-1950*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- TAŞAN, A. Aziz (1979) *Dün'den Bugün'e Merzifon*, Merzifonlular Derneği, İstanbul.
- TOKSOY, Nurcan (2007) *Halkevleri Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak*, Orion Yayınevi, Ankara.
- Yeşil Amasya* gazetesi.
- YEŞİLKAYA, Neşe G. (1999) *Halkevleri: İdeoloji ve Mimari*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YUST, K. (1995) *Kemalist Anadolu Basını*, Çağdaş Gazeteciler Derneği, Ankara.
- YÜKSEL, Ahmet (1996) Merzifon Halkevi ve Taşan Dergisi, *Kebikeç*, Sayı 3, 169- 188.
- Taşan*, Merzifon Halkevi Yayın Organı.

Demokrat Parti'nin Antalya'daki Faaliyetleri Üzerine 1947 Yılı CHP İstihbarat Raporları

Faysal MAYAK

Akdeniz Üniversitesi

MAYAK, Faysal, Demokrat Parti'nin Antalya'daki Faaliyetleri Üzerine 1947 Yılı CHP İstihbarat Raporları. *CTAD* Yıl 5, Sayı 10 (Güz 2009), 71-101.

Cumhuriyet Halk Partisi Antalya İl Örgütü, 1947 yılı içerisinde Demokrat Parti'nin Antalya'daki faaliyetlerini gözlemlemiş, bu şehirdeki Demokrat Parti toplantılarına kendi adamlarını muhbir olarak gönderip, neler konuştuklarını öğrenmeye çalışmıştır. İstihbarat elemanları düzenli biçimde raporlar yazarak, Demokrat Parti mensuplarının en ufak hareketlerini dahi gözden kaçırmamaya dikkat etmişlerdir. Yazılan bu raporlar daha sonra Genel Sekreterliğe gönderilerek, parti merkezinin de taşradaki gelişmelerden haberdar olması sağlanmıştır. Bu raporlar incelendiği zaman ulusal politik gelişmelerin taşrada nasıl algılandığı görülmektedir. Bu algıya bağlı olarak, bakanların taşra ziyaretlerinin ne gibi etkiler bıraktığı ve taşradaki Cumhuriyet Halk Partisi-Demokrat Parti rekabetinin ne ölçülere ulaştığı da tespit edilebilmektedir. Bu yıllarda çok partili hayata daha yeni geçmiş olan Türkiye'nin, buna alışma sürecinde neler yaşadığı yine bu raporlardan izlenebilmektedir. Bu istihbarat raporları, halkın, alışkın olduğu tek parti yönetiminden çok partili yönetime geçerken, siyasal eğilimlerindeki değişimleri algılamamıza ve siyasal düşünebilmenin Türkiye taşrasında geçirdiği evrimi de tespit ve yorumlamada önemli kaynaklar olarak durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, Parti istihbarat raporu, CHP Antalya ve Burdur Bölge Müfettişliği, Feyzullah Uslu.

MAYAK, Faysal, 1947 Intelligence Reports of Republican People's Party on Democratic Party's Activities in Antalya. *CTAD* Year 5, Issue 10 (Fall 2009), 71-101.

Republican People's Party's Antalya provincial organization observed the political actions of Democratic Party in Antalya in 1947. They tried to learn what Democratic Party members talked by sending their own members to the meetings of Democratic Party. Intelligence staff regularly prepared observation reports and tried hard to see even normal actions of Democratic Party members. Then, those reports were sent to General Secretariat and it is provided to observe what is happening in suburbs by Head Office. When studied on that reports, it is seen that how the national happenings are understood by people in suburbs. In addition to that, we can understand the effects of minister visits and the degree of rivalry between Republican

People's Party and Democrat Party. It is also understood with those reports what happened in Turkey during multy-party system when Turkey just turned into that system. Those intelligence reports help us understood the trend change of people while turning into the multy-party system from the one-party system they had accustomed to.

Key Words: Republican People's Party, Democratic Party, party intelligence report, Republican People's Party's Antalya and Burdur Regional Inspectorship, Feyzullah Uslu.

Giriş

Mustafa Kemal Atatürk, Kurtuluş Savaşı'nı başarılı bir biçimde sonuçlandırıp yepyeni bir devlet kurduktan sonra, arka arkaya inkılâplar yaparak demokratik ve çağdaş bir toplum yaratmaya çalışmıştır. İnkılâpların tasarlanması, tasarlanıp kanun gücüyle uygulanması elbette hızlı gelişti fakat inkılâpların öznesi olan halkın, bu hıza ayak uydurması ve kısa sürede devrimleri benimsemesi mümkün müydü? Bunun belki de en güzel tecrübesini Türk halkı, çok partili hayata geçiş sürecinde yaşadı.. Gerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası gerekse Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübeleri, Türk halkının çoğulcu demokrasiye hemen uyum sağlayacak bilgi ve kültür birikimine sahip olmadığına yönelik sabit üzerine netice vermemişti; halkın "ilmî ve fikrî seviyesi" henüz olgunlaşmamıştı. Bu olgunlaşma nasıl sağlanacaktı öyleyse?¹

Bu iki denemeden sonra Atatürk çok partili hayata geçiş düşüncesini erteleyecek ve Cumhuriyet Halk Partisi'ni (CHP) demokrasinin Türkiye'de kök salması için bir laboratuvar olarak kullanacaktır. 1936 yılında gerçekleştirilen parti-devlet bütünleşmesi belki şartların zorlaması ile idi ama bunu laboratuvardaki çok partili demokrasi deneylerinde meydana gelen bir kaza olarak görmek mümkündür. Bu tarihten sonra CHP, parti olma vasfını yitirip herhangi bir resmî kurum olma özelliği taşımaya başlayacaktı.² Zira CHP hem Atatürk'ün hayatta olduğu süre boyunca hem de Atatürk'ün ölümünden sonraki dönemde halkı, çok partili hayata hazırlamak yerine kendi tek parti oligarşisini de kuvvetlendirmeye çalıştığı malumdur. Devrimleri en iyi kavrayacak ve kollayacak kesim olarak düşündüğü bürokrat elit sınıf, zaman içerisinde halktan

¹ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübelerini de içine alarak Cumhuriyet Halk Partisi'nin Türk politik hayatındaki yeri ve önemini inceleyen çalışmalar için bkz. Yılmaz Gülcan, *Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001. Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul, 1999.

² Parti-devlet bütünleşmesi konusunda bkz. Cemil Koçak, "CHP-Devlet Kaynaşması (1936)", *Toplumsal Tarih*, Sayı 118 (Ekim 2003), s.74-79.

uzaklaşacak, halkı demokrasiye hazırlamak yerine, demokratik olmayan uygulamalar yapacaktır.

Türkiye, çok partili çoğulcu ve çok sesli demokratik hayata, hiç de demokratik olmayan 1946 seçimleri ile girerek önemli bir adım atmıştır. Burada İsmet İnönü'nün eski deneyimlerinin de etkisiyle kontrollü bir çok partili hayat başlatmak düşüncesinde olduğunu görmekteyiz. Zira İsmet İnönü 1945 yılında Meclisi açış konuşmasında, çok partili hayata geçileceğinin sinyallerini verecektir³

Muhtemelen seçimler bir taktik icabı usulsüz bir yöntemle gerçekleştirildi. İsmet İnönü, halkın CHP'ye karşı olan hoşnutsuzluğunun farkındaydı ve eğilimlerinin Demokrat Parti'ye (DP) olacağını bilmekteydi. Bu bilinçle hareket ederek bir kısım Demokrat Partili milletvekilinin meclise girmesi sağlandı ve bunlar kontrol altında tutularak, Türkiye'nin çok partili hayata ne kadar hazır olduğu görülmeye çalışıldı. O dönemin koşulları göz önünde tutulacak olursa, ne bir anda, "halkın iradesiyle de olsa" iktidar yeni partiye verilebilir ne de en ufak bir yanlışında parti kapatılabirdi. Biraz da "dünya ahvali" Türkiye'yi çok partili demokratik hayata zorluyordu ve bunu en sağlıklı biçimde bu şekilde yapmak mümkündü.⁴

Bahsedilen koşullar altında Türkiye, 1946 yılına girdi ve yapılan seçimler sonucunda artık meclisi iki parti paylaşıyordu. Türk parlamento hayatı bundan sonra yeni bir safhaya girmiş, muhalefet-iktidar çatışmaları doğmuş, söylemler biçim değiştirmeye, halka yönelik popülist faaliyetler biraz daha artmaya başlamıştır. Bu değişimden partilerin taşra örgütleri de nasibini almış, birbirlerinin taşradaki icraatlarını merak etmeye başlamış ve Anadolu'nun yerel politik yaşamına ayrı bir canlanma ve heyecan gelmiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi ülkeyi tek parti olarak 1923-1946 arasında yönetmiş, belli bir disiplin ve teamüller çerçevesinde otoritesini kitlelere kabul ettirmiştir. 1946'dan sonra başlayan çok partili hayatla birlikte Halk Partisi de değişmek zorunda kalacaktır. Çünkü artık tek başlarına değillerdir ve meclisi paylaştıkları

³ İnönü şöyle söyleyecektir: "Büyük Meclisin her deneti yanında milletin vergileri ve harcadıkları üzerindeki deneti, en ileri demokratik milletlerin hiç birinden eksik kalmayacak kadar kesin ve kavrayışlıdır. Bizim tek eksikimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda, memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olmaması bir talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları sevgiyle, hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde, başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır." İsmet İnönü'nün bu konuşması için bkz. *Milli Şef Cumburbaşkkanı İsmet İnönü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisi 7. Dönem, 3. Toplantısını Açış Söylevleri 1.XI.1945*, Ulus Müessesesi, Ankara, 1945, s. 11.

⁴ Türkiye'nin çok partili hayata geçişi hakkında bkz. Mahmut Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş, 1946-1950*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984; Şükrü Karatepe, *Tek Parti Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001.

parti hiç de hafife alınmaması gereken bir parti gibi görünümünü vermektedir. Zaten bunu anladıkları için olsa gerek 1947’de yapılması gereken genel seçimin tarihini 21 Temmuz 1946’ya almışlardır. Bundan amaç, örgütlenmesini tamamlamadan Demokrat Parti’yi hazırlıksız yakalayıp herhangi bir seçim sürpriziyle karşılaşmamaktır.

İki partili siyasetle birlikte başlayan rekabet ortamında Cumhuriyet Halk Partisi’nin rakibini sıkı bir kontrol altına aldığını görmekteyiz. Faik Ahmet Barutçu anılarında, Demokrat Parti’nin gelişmesinin engellenmesi gerektiğini şu sözlerle ifade edecekti: “*Kurulduklar, kurulmalarını kolaylaştıran bu vazîfe idi. Ama inkişaflarını kolaylaştırmayalım. Kolaylaştıracak işlere müsaade buyurdunuz ne yapalım. Ben bugün Kastamonu parti müfettişinin raporunu okudum. Demokratların Kastamonu merkezîyle İnebolu kasabasında kuvvetli olduklarını söylüyor. Yayılma yolundadırlar. Bu yayılmayı kolaylaştıracak bir hava estirmek yolunun mahzurları küçümsenmemelidir.*”⁵ İşte Barutçu’nun bu sözlerinin bir sonucu olarak, gerek taşrada ve gerek merkezde Demokrat Partililer izlenecek, faaliyetleri, hakkında raporlar yazılacak ve hatta fişleneceklerdir. Fişlenen Demokrat Partililer arasında partinin kurucuları ve en önemli isimleri olan Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü de vardır.⁶ Cumhuriyet Halk Partisi, bir taraftan köy ve mahalle muhtarlarına ev ev dolaşıp bölgelerindeki vatandaşların tamamını partiye kaydetme emri verirken⁷ diğer yandan istihbarat görevlileriyle Demokrat Parti’nin yerel kongrelerine ya da toplantılarına giderek konuşulanlar hakkında İstihbarat Raporları yazmışlardır.⁸

Bu makale CHP’nin Antalya İl Örgütü tarafından da tutulan İstihbarat Raporlarını ve özellikle 1943-1950 arasında CHP 7. ve 8. Dönem Manisa Milletvekili ve CHP Antalya ve Burdur Bölge Müfettişi Feyzullah Uslu’nun bazıları bu raporların ekli üst Yazılarında oluşan, yani teftiş evrakını kaynak almaktadır. Bu raporlar ve teftiş evrakı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nde Cumhuriyet Halk Partisi Fonu’ndan elde edilmiştir. Biz Feyzullah Uslu’nun bu teftiş evrakını da istihbarî değerine bağlı olarak rapor değerinde kabul ettik ve makalenin başlığında ayrıca belirtme gereği duymadık. Diğer taraftan söz konusu bu istihbarat raporlarını tutan kişilerin isimleri malum değildir. İşin doğası herhâlde bunu gerektirmektedir. Mahallî seviyede iktidar partisinden

⁵ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar Millî Mücadeleden Demokrasiye*, Cilt 2, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2001, s. 771.

⁶ Bu konuyla ilgili bir çalışma için bkz. Zafer Toprak, “Demokrasiye Geçerken Muhalefete Gözaltı, Fişler ve Fişlenenler”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 53 (Mart 1998), s.4-9.

⁷ Recep Bilginer, *Üç İktidar Üç Hayal Kırıklığı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2005, s. 57

⁸ Demokrat Parti de ilerleyen yıllarda Cumhuriyet Halk Partisi hakkında rapor yazacaktır. Antalya milletvekili Dr. Nazîfî Şerîf Nabel söz konusu biçimde bir rapor yazmıştır. 21 Nisan 1952 tarihli rapor için bkz. Zafer Toprak, “Bir Muhalefetin Mikro Tarihi, Antalya 14 Nisan 1952”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 53, Mart 1998, ss.10-14. Aynı konuya değinen başka bir çalışma için bkz. Zafer Üskül, “Menderes ve Gülek’in Antalya Gezileri Bir Belge”, *Tarih ve Toplum*, Cilt 14, Sayı 82 (Ekim 1990), s.17-21.

muhalf olana yönelen *surveillance* nasıl yapılabilmiştir? Köstebekler mi vardır? Yöntem bir tarafa eldeki raporların içeriği rapor sahibinin içinde *dakik* olduğunu göstermektedir. Çalışma bu kaynakların ışığında siyaseten çok partili süreçte değişen "hâllerin", taşradaki siyasal-toplumsal izdüşümünü Antalya'dan betimlemeyi, bir bakıma artık yalnız olmayan, rakipsiz olmayan CHP'nin, rakip olarak saydığı ve idrak edip bildiği Demokrat Parti'yi nasıl takip altına aldığını, esasta faaliyetlerini neden takip etme gereği duyduğunu, buna bağlı olarak merkez-taşra parti siyasetleri noktasında ne gibi tasarruflarda bulunduğunu açıklamaya çalışacaktır. Yine bu açıklamada, eldeki rapor/yazı sahiplerinin merkez parti örgütüne hitaben, ulusal ve yerel politik arenaya yeni ve taze katılan, heyecanlı, bu muhalif parti temsiliyetine "aldananları" (devrin jargonunu kullanırsak 'halk kalabalıkları'nı) yeniden kendilerine çekme, kazanma mesainde ne yapmalı? sorusuna verdikleri cevapları da sunmaya çalışacaktır. Makale yine Antalya'da her politik platformda (kongre, toplantı, seçim) muhatapları karşısında dünya görüşleri ayrılmış siyasal aktörlerin karşılıklı olarak birbirlerini *panoptique* gücüyle iktidar dairelerini biri veya öteki olarak koruma, muhafaza etme, yoksa inşa etme ya da var olan bu daire dar ise genişletme yollarını bulmak ve gerçekleştirmek üzere verdikleri taşra Antalya'da siyasal iktidar mücadelesini de anlama denemesi olacaktır.

1947 Yılı CHP Antalya İl Örgütü İstihbarat Raporları ya da DP Faaliyetlerinin Dakik Takibi

Antalya'da da Cumhuriyet Halk Partisi'nin Demokrat Parti'ye yönelen istihbaratın 1947 yılının başından itibaren yapıldığını eldeki arşiv belgelerinden anlamaktayız. Demokrat Parti Türk siyasal hayatına girdikten sonra şubelerinden birisini de Antalya'da açmıştır. Antalya Demokrat Parti örgütünün çalışmalarında en önemli iki isim İl Başkanı Ahmet Tekelioğlu ve İl İdare Kurulu üyelerinden Akif Sarıoğlu'dur. Halk Partisi tarafından yazılan istihbarat raporlarında daha ziyade bu iki ismin konuşmalarına yer verilmiştir. CHP Antalya ve Burdur Bölge Müfettişi⁹ Feyzullah Uslu¹⁰ da (d.1905 Manisa-1980)

⁹ Cumhuriyet Halk Partisi 1925 yılında il örgütlerini toplam 14 mıntıkaya ayırmış ve her mıntıkanın başına bir müfettiş getirmiştir. Parti örgütünün teftiş ve kontrolü hakkında da 1931 yılında 'Cumhuriyet Halk Fırkası Teftiş Raporu' yayımlanmıştır. Bu rapor teftiş işlerinin nasıl yürütüleceği konusunda müfettişlere yol göstermektedir. Parti müfettişliği sistemiyle ilgili olarak, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olduğu dönemde 20 parti müfettişi ve bunların görev yerleri belirlenmiştir. Müfettiş sayısı, 1940 yılında önce 25'e, daha sonra 26'ya çıkarılmıştır. Arıntılı bilgi için bkz. Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999, s.244-247; Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği", *Tarik Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 1992, ss.459-494; Murat Metinsoy, "Erken Cumhuriyet Döneminde 'Mebus'ların' İntihap Dairesi' ve 'Teftiş Bölgesi' Raporları", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 3 (Bahar 2006), ss. 103-169. Bu iki çalışmanın dışında daha spesifik bir örnek olması açısından Faysal Mayak, "Adnan Menderes'in Teftiş Raporuna Göre Cumhuriyet Halk Partisi Antalya Örgütünün Çalışmaları (1935), *Çağdaş Türkiye*

Antalya'daki siyasî gelişmeleri Genel Sekreterliğe düzenli bir teftiş evrakı bırakarak iletmiştir. Gerek Feyzullah Uslu'nun kendi partisi ve Demokrat Parti hakkındaki izlenimleri ve gerekse diğer istihbarat raporları iktidar-muhalefet gerginliğinin taşradaki resmini bize çizmektedir.

Müfettiş Feyzullah Uslu, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'ne 13.2.1947 tarihli kaleme aldığı Yazıda Antalya'daki Demokrat Parti gücünü kırmak amacıyla planlı bir strateji izlediğini belirtmiştir. O dönemin siyasî rekabetini halk düzeyinde görebilmek amacıyla Uslu'nun izlediği stratejisini kendi cümleleriyle aynen buraya alıyoruz:

Harekete geçmek için, yürüyeceğim yolu seçmek için çok düşündüm. Düşüne düşünce aynı yolu tutmak kararına vardım. Başarı için halkın arasına karışmak, vesileler bulup bahsi günlük konulara getirip heyecanlı ve çok samimi konuşmak, kimseyi kötülemeden bazı vakalardan üzülerken bahsedip hükmü dinleyicilere verdirmek, dinleyicilerin hislerine hitap ederek milli heyecanlarını tahrik etmek ve bu suretle tam olgunlaştırılan ruhlara hakikati aşlamak icap ettiğini gördüm. Ve böyle hareket ettim. Parti binamızın dört duvarı arasına sıkışıp kalmaktan kaçındım. Günün tabiri ile halk kalabalıkları arasında, çarşıda pazarda köprü başları kurmaya çalıştım. Bu yerlere sık sık gittim. Gittikçe genişleyen dinleyicilere arz ettiğim yoldan yürüyerek telkinlerimi yaptım.¹¹

Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt IV, Sayı 15 (Güz 2007), ss. 191-219. Celal Bayar'a göre de CHP, Demokrat Parti'nin hızla büyümesine önlem olarak, ülkeyi 23 bölgeye ayırmış ve her birine parti müfettişi göndermiştir. Bu parti müfettişlerinin görevleri ise gittikleri bölgede Cumhuriyet Halk Partisi'nden Demokrat Parti'ye geçişleri engellemek ve illerde devlet idaresini Demokrat Parti'ye karşı kullanmaktır. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, Der. İsmet Bozdağ, Baha Matbaası, b.y.y, b.t.y, s.50.

¹⁰ Bir hukuk adamı olduğunu bildiğimiz Uslu hakkında herhangi bir yerde bir bilgiye erişemedik. Elektronik ortam bilgilerinin ise kullanmayı tercih etmedik. Öte yandan 1960'da Yargıtay üyeliğine tayin edildiğini bir arşiv belgesinden biliyoruz. Esas tespitimiz ise, tek parti yönetimi sırasında onun Adliye Vekâletince inceleme yapmak üzere Belçika'ya gönderilmiş olduğu ve bu inceleme gezisinin sonunda bir kitap kaleme aldığıdır: *Belçika Adliye Teşkilatı*, Yazan: İzmir Ticaret Mahkemesi Azası Feyzullah Uslu, Bilgi Matbaası, İzmir, 1939, 129s. Feyzullah Uslu, Belçika'da bulunduğu süre içerisinde Belçika adli teşkilâtı hakkında çeşitli notlar tutmuştur. Daha sonra bu notları birleştirerek sözkonusu kitabı yazmıştır. Uslu, eseri iki bölümde ele almış, birinci bölümde Belçika adli teşkilâtına esas olan kanunlara ve bunların uygulama biçimlerine yer vermiş, ikinci bölümü de yine ikiye ayrılarak ilkinde hukuk mahkemelerine, ikincisinde de ceza mahkemelerine ait bilgiler vermiştir.

¹¹ BCA 490.01/620.35.1, Feyzullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 13.2.1947 tarihli Yazısı, s.7. Uslu'nun bu tespiti çok yerindedir. Çünkü Demokrat Parti, kuruluşundan başlamak üzere, örgütlenme ve 1946 seçimleri sürecinde, taşranın en ücra köşelerine kadar giderek halkla yakınlık kurmuştur ki, bu halkın gözündeki prestijini yükseltmiştir. Nil Türker Tekin, "1946 Seçimlerinde Propaganda Tek Parti Döneminin Sonu", *Toplumsal Tarih*, Sayı 106 (Ekim 2002), s.66-70. Bu görüşü destekler nitelikte Cem Eroğul da şunları yazmıştır: "Bir yandan da Demokrat yöneticiler durmadan dolaşıp halkla temas kuruyorlardı. CHP ise bu yeni üsluba kendisini bir türlü uyduramıyordu. En çok yaptıkları: halkevlerinde, çeşitli meslek temsilcileriyle temaslar. Yani, hala iki derecelilik zihniyetini sürdürüyorlardı. Hiç şüphe yok ki, halkla yüz yüze temastaki bu acemilik ve Demokratların bu husustaki başarılarından duyulan kıskançlık, Halk Partisi'ni, muhalefete karşı daha da haşın davranmaya itiyordu. Fakat bu sertlik cevapsız kalmıyordu. Demokrat Parti yöneticileri memleketi bucak bucak dolaşıyorlar ve her fırsatta kalabalık toplantılar düzenliyorlardı. Buralarda konuşmalar yapılıyor ve iktidar partisine şiddetle çatılıyor." Bkz.

Uslu'nun bu söylediklerinden de anlaşıldığı üzere, Cumhuriyet Halk Partisi "halk kalabalıkları" arasına karışmayı kendisi belirtmese de, 1946'dan sonra bir rakip olarak Demokrat Parti karşısına çıkınca, onun sayesinde bu kalabalıkları itibara almaya başlamıştır. Halkın sorunlarını "Parti binamızın dört duvarı arasına sıkışıp kalmaktan" göremeyen CHP taşra yönetimleri bundan sonra, halkla iç içe olması gerektiğinin farkına varacaktır.

Uslu bahsettiği bu çalışmalarını yaparken belirli isimlerden de önemli yardımlar gördüğünü ifade etmiştir. Bu isimler arasında, partili olmakla beraber ne il ve ne de ilçe idare kurullarında üye olmayan tüccarlardan Hüseyin Ülgen, Mehmet Bayraktar, Hüseyin Ak ve Mustafa Kasapoğlu bulunmaktadır. Vali Sadri Aka ve Emniyet Müdürü İsmail Küntay da Feyzullah Uslu'ya yardımlarda bulunmuşlardır. Yine Uslu'nun yazısından öğrendiğimiz üzere o dönemde Serik, Korkuteli ve Elmalı ilçelerinde Demokrat Parti teşkilâtı kurulmuştur. Uslu'nun Genel Sekreterlik'ten ayrıca bir isteği vardır; Elmalılı olan milletvekili Niyazi Aksu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kış tatiline girdiği günlerde Elmalı'ya gelip bir haftasını orada geçirmelidir. Böylece zaman zaman Elmalı'da Halk Partisi'ne karşı oluşan hoşnutsuzluğun gerçek sebepleri öğrenilmiş olur.¹² Bu çerçevede Demokrat Parti'nin Antalya'da güçlenmesini engellemek için Feyzullah Uslu Genel Sekreterliğe tavsiyesi vurguludur: "*Antalya'nın sayın milletvekilleri kış tatilinden faydalanarak seçim bölgelerine teşrif ederler, zaman ve havanın imkanları nispetinde gezilerini yapar, halkla konuşurlar, seçmenlerinin hatırlarını sorarlar, günün mevzularına temas ederlerse Demokrat Parti faaliyetini önleme ve halkın partimize bağlılığını arttırma bakımından çok faydalı ve yerinde hareket etmiş olurlar.*" Uslu biraz da yaptığı çalışmaları övmek amacıyla şunları yazmıştır; "*...halk yağınlarında iktidar partisi aleyhine ve diğerlerinin lehine hakim olan bazı kuvvetlere karşı koyabilmek için diğerlerinden daha çok didinmek zorunda olduğumuzca, Arap huy ve karakterinin çok müessir olduğu görünen Antalya'ya has hususiyetleri göz önünden ayırmamak icap ettiğine kâniyim. Ciddan Antalya önemli muntakalarımızdan birini teşkil etmektedir. Durmadan gece ve gündüz çalışıyorum. Ve çalışıyoruz.*"¹³ Elbette Feyzullah Uslu, Antalya halkının politik davranışlarına yansiyabileceğini düşündüğü bu 'müessir Arap huy ve karakteri'nin neden ibaret olduğuna bir açıklık getirmiyor!..

Cumhuriyet Halk Partisi'nin istihbarat görevlileri Antalya il merkezindeki Demokrat Parti toplantılarına katılmışlar ve bu toplantılardaki tartışılan konuları daha sonra birer rapor hâlinde sunmuşlardır. Bu raporlardan biri 26.1.1947 tarihlidir. Demokrat Parti'nin o dönemdeki Antalya İl Başkanı olan Ahmet

Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1990, s.26. Demokrat Parti'nin halka yakınlığı ile ilgili benzer bir görüş için de bkz. Bekir Tünay, *Menderes Devri Anıları, Gördüklerim, Bildiklerim, Duyduklarım*, Nilüfer Matbaacılık, İstanbul, b.t.y., s.38-39.

¹² BCA 490.01/620.35.1; Feyzullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 13.2.1947 tarihli Yazısı, s.10, 12.

¹³ Aynı Yazı, s.12, 14.

Tekelioğlu toplantıyı yönetmiştir. Parti il başkanı ile birlikte Antalya İlçe Başkanı Salih Özalp da toplantıda konuşmuş ve bunlar rapora kaydedilmiştir.

Bu istihbarat raporunda belirtildiği üzere Ahmet Tekelioğlu, çalışma arkadaşlarına yönelik eleştirilerde bulunmuş, partili arkadaşlarının çalışmalarını noksan gördüğünü belirtmiş, partiye ilk başlarda sarıldıkları gibi şimdi sarılmadıklarını, gevşemiş bir vaziyette bulduklarını söylemiştir. İktidar partisi ise eski tembelliğini bırakmış, bütün hükümet görevleriyle canlı ve faal bir hâldedir. Tekelioğlu'na göre, kendileri de partiye maddî yardımda bulunmalı, aidat toplamalı ve hariçten insan kazanmaya çalışmalıdır. Her yerde hatta kahvelerde bile her partili Demokrat Parti propagandası yaparak taraftar toplamalıdır. Tekelioğlu öyle ümitvârdır ki, bir gün iktidara geleceğini ve şimdiki iktidardan hesap soracaklarını da söylemiştir. Ancak bu hesap sorma, onları ezmekle değil saygı göstermekle olacaktır.¹⁴ Demokrat Parti'de ise katiyen husumet yoktur ve yeni kurulacak partiler de bu mantıkla hareket etmelidir.¹⁵

Ahmet Tekelioğlu'nun bu konuşmasından sonra toplantıda bulunanlardan biri Parti Genel Kongresi'nde nelerin konuşulduğunu sormuş ve Salih Özalp bu soruyu kongrede geleceğin bireysel özgürlüklerden doğacağı,¹⁶ bireye ve kanunlara saygı gösterilmesi icap ettiğini ve bu sebeple anayasaya aykırı kanunları (meselâ Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu¹⁷ ile Cemiyetler Kanunu) kaldırmak gerektiğinin üzerinde durulduğunu belirtmiştir. Ayrıca cumhurbaşkanının parti başkanlığından ayrılmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur. Yine Genel Kongre'de İzmir delegesi Osman Kapanı'nın Cumhuriyet Halk Partisi'nin devletçi ekonomi anlayışına atıfta bulunarak şunları söylediği de kaydedilmiştir:

¹⁴ Her ne kadar Demokrat Partililer iktidara gelmeden önce bu olgun açıklamalarda bulunmuşlarsa da iktidar sonrası aynı olgunluğu gösterememişlerdir. Balıkesir'in Balya ilçesinde 14.10.1950 tarihinde Demokrat Parti il başkanı Tayyar Altuğ, idare kurulundan Vasıf Çöken ve Ahmet Erдің kulübe giderek İsmet İnönü'nün resmini duvardan indirmiş, büstünü de kırmışlardır. Aynı şekilde Dursunbey ilçesinde de Demokrat Parti başkanı belediye giderek İsmet İnönü'nün resmini indirtmiştir. Balıkesir Halkevi'nin önünde bulunan İsmet İnönü'nün büstünü kırmak isteyen iki şahsa karşı Cumhuriyet Halk Partililer gerekli önlemleri almışlardır. BCA 490.01/620.35.1; Balıkesir Bölge Müfettişi ve Amasya Milletvekili Ahmet Eymir'in CHP Genel Sekreterliği'ne 18.10.1950 tarihli Yazısı.

¹⁵ BCA 490.01/620.35.1, 26.1.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.1.

¹⁶ Demokrat Parti'nin Tevfik Çavdar'ın ifadesiyle "yığınlara mal olmuş" bir muhalefet partisi olarak çıktığı 7 Ocak 1947'de yapılan genel kongresi ve Demokrat Parti'nin Türk siyasî hayatı içerisindeki faaliyetleri için bkz. Tevfik Çavdar, "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İletişim Yayınları, 1983, s.2060-2075; M.Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Yayınları, İstanbul, 2001; Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004.

¹⁷ 4 Temmuz 1934 tarihli ve 2559 sayılı bu kanunun tartışmalı olan 18. maddesi ('vatandaşın polis tarafından hiçbir sebep göstermeye gerek kalmadan günlerce nezaret altına alınması') 20 Şubat 1948 tarih ve 5188 sayılı yasa ile kaldırılmıştır. Necdet Ekinci, *İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997, s.320.

Bir kişinin başkasına yüz lira borcu var. Borçlu bulunan beş lirasını veriyor diğerini vermiyor. İşte Halk Partisi de bu millete borçlu olduğu şeylerden, vaatlerinden ancak bir cüzünü yapıyor diğerlerini yapmıyor. İşte bu parti böylece bir dolandırıcı vaziyetindedir. Halk Partisi'nin devletçilik umdesine tutunuyorum. Bugün bir fert fabrika kursa hükümet ona el koyar. Elektrik şirketi evvelce fertlerde iken belediye aldı. Bir bahçe alsak tarım bakanlığı el koyar.¹⁸

1947 yılının Ocak ayı içerisinde Feyzullah Uslu'nun Elmalı CHP İlçe İdare Kurulu Başkanlığı ile Demokrat Parti Kongresi hakkında da yazıştığını görmekteyiz. Söz konusu kongre Elmalı'da 23.12.1946 tarihinde yapılmış, kongreye şehir ve köylerden birçok kişi katılmıştır. Hatta Elmalı Demokrat Parti üyeleri Elmalı CHP İlçe Örgütü'nden, bu kongreyi yapmak amacıyla Halkevi binasının tahsisini istemişlerdir. Bu istek üzerine Uslu, Demokrat Parti Elmalı İlçe Başkanlığı'ndan anlaşılan daha detaylı bilgi istemekte ve kendisine aşağıdaki soruların cevaplarının gönderilmesini rica etmekteydi. Yine anlaşılan o ki , Uslu bu kongreyi fırsat bilerek, bir taşla bir kaç kuş vurmak istemiştir. Sorular çarpıcıdır, DP'nin ilçe yapılanmasına yönelik ayrıntılı bilginin edinilmesi için bu bina tahsisi talebi ilk elden araçsal zemin olmuş gibidir.¹⁹

- 1.Kongre için binayı isteyen kimdir?
2. Kongrelerine kaç kişi iştirak etmiştir?
3. İştirak edenlerden şehirli olanlar kaç kişidir ve kalite bakımından önem derecesi nedir?
- 4.Hangi köylerden ve kimler iştirak etmiştir?Önem derecesi nedir?
5. Yaptıkları kongrenin muhitinizde bıraktığı tesir derecesi nedir?
6. Bu kadar toplulukla kongre yapabileceklerini evvelden tahmin eder miydiniz?
7. Bu toplanma eski hareketlerinin bir neticesi midir yoksa ilçeniz dahilinde eskiyi destekleyen ve kuvvetini artıran yeni bir hamle mi var?
- 8.Kongreye takaddüm eden günlerde 18 ile 21 (Aralık) arasında Elmalı'ya gelmiş olan Bay Osman Yerebakan, Bay Zeki Yantaç, Bay Badik Hafız'ın bu kongre işi ile ilgileri derecesi nedir? Bu işte ne gibi rolleri olmuştur? Kimlerle ve ne mahiyette temaslarda bulunmuşlardır?

Feyzullah Uslu'nun özellikle son sorusu dikkat çekicidir. Zira Uslu bu soruyu sorduktan sonra; Zeki Yantaç'ın Demokrat Partili olduğunun herkesçe bilindiğini ama Osman Yerebakan'ın kendisiyle yaptığı her konuşmada Halk Partili olduğu vurgusunu yaptığını eklemiştir.²⁰ Bu da göstermektedir ki Uslu,

¹⁸ BCA 490.01/620.35.1, 26.1.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.1-2. Çok Partili hayata geçişte halk dinamiklerinin etkisini inceleyen bir çalışma için bkz. M.Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Çok-Partili Demokrasiye Dönüşün Toplumsal Dinamikleri", *Toplum ve Bilim*, Sayı 106, 2006, s.174-191.

¹⁹ BCA 490.01/620.35.1, Feyzullah Uslu'nun Elmalı CHP İlçe İdare Kurulu Başkanlığı'na 3.1.1947 tarihli Yazısı, s.1-2.

²⁰ Aynı Yazı, s.2.

tek tek sahada hareketli fertlerin çalışmalarını takip etmekte ve onlar hakkında bilgi toplamaya çalışmaktadır. Bazı kimselerin de parti taraftarlığı noktasında mütereddit (ikili?) oldukları sonucu ortaya çıkmakta, bir taraftan Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağlılıklarını vurgularken diğer taraftan da Demokrat Parti faaliyetlerine katıldıkları anlaşılmaktadır.

Feyzullah Uslu sorularına yanıt ararken, kongreye katılanların toplumsal statülerini de öğrenmeye çalışmıştır. Kongreye şehirli vatandaşların çok sayıda katılmış olmasını bilmek Cumhuriyet Halk Partisi için önemlidir. Çünkü Halk Partisi'nin tabanı şehirli eşraf ve bürokrat-elitlerdir. Eğer bunlar Demokrat Parti kongrelerine sayıca fazla miktarda katılmaya başlamışlarsa, Halk Partisi'nin ana unsurları Demokrat Parti'ye kayıyor demektir. Ayrıca Cumhuriyet Halk Partisi'nin gözünde Demokrat Parti tabanı, eğitimsiz köylü kesime dayanmaktadır. Kongrede köylü vatandaşların sayısının çok olması, Cumhuriyet Halk Partisi tabanının Demokrat Parti'ye kaymadığını göstermektedir. Bu düşünceden hareketle Feyzullah Uslu sadece Elmalı'da değil Antalya'nın merkezinde de partiler arası bu hareketliliğin, kaymaların ne seviyede olduğunu anlamaya çalışmıştır.

Demokrat Parti Antalya İl Örgütü'nün başka bir toplantısına daha giden istihbarat görevlisi burada konuşulanları da kayda geçirmiştir. 7.2.1947 Cuma günü akşam saat 19.15'te Demokrat Parti Kışla Mahallesi ocak binasında yapılan toplantıya 60-70 kadar kişi katılmıştır. İl İdare Kurulu üyelerinden olan Akif Sarıoğlu'nun söyledikleri raporun ilgi çeken kısmını oluşturmaktadır. Sarıoğlu, partili arkadaşlarının kahve ve gazino gibi yerlerde kağıt oynamakla vakit geçireceklerine ocaklara giderek parti hakkında konuşmalarının daha iyi olacağını söylemiştir. Bundan sonra ocakların açık olacağını belirten Sarıoğlu, maddi yetersizliklerden ötürü dar mekânlarda çalıştıklarını, bunun üstesinden gelmek için fedâkar partililerin günde beş kuruş ve haftada bir sigara parasına karşılık gelen bir miktarı partiye verebileceklerini vurgulamıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin ise yirmi yıldan beri hem midelerini hem de keselerini doldurduğunu, mevki sahibi olan Halk Partililerin fabrikatörlerle, müteahhitlerle işbirliği yaptıklarını, yetki sahibi oldukları için istediklerini gerçekleştirdiklerini dile getirmiştir. Kendi partili arkadaşlarını olduğu kadar Sarıoğlu, mide-kese ilişkisini kuran CHP'nin taşra parti temsiliyetini de indirgeyici bir biçimde eleştirir.²¹

²¹ BCA 490.01./620.35.1, 7.2.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.1. Kuruluş aşamasında Demokrat Parti'nin ne gibi sıkıntılar çektiğine örnek olması açısından İstanbul İl Başkanı Kenan Öner'in [*Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*, İstanbul, 1948] tecrübesi fikir verebilir: "Partinin İstanbul teşkilatı, vazifesine başlamış olmakla beraber maddi ve manevi her vasıttan mahrum, çırcıplak bir halde idi. Paramız yok, yerimiz yok, bizlerle çalışacak arkadaşımız yoktu. Bir an evvel iş yapabilmek için Karaköy Palas'taki yazıhanenin bir kısmını geçici surette partiye tahsis etmiştik...Memlekette böyle işler için faydalı arkadaş bulmak da para kadar güçlük ihsas ediyordu. Hiçbirimizin siyasi faaliyette yeri olmadığı için, kendilerine müracaat edecek tanıdıklarımız da pek

Bu toplantının dikkat çeken yönü ise gerek Tekelioğlu ve Sarıoğlu'nun gerekse katılımcıların partinin dağılacağı²² yönünde dedikodulara vurgu yapmasıdır. Ahmet Tekelioğlu, partiden ayrılmaların olduğu yönündeki propagandalara karşı uyanık olmaları gerektiğini dile getirmiştir. Ayrıca şimdiye kadar sadece 14 kişi partiden ayrılmıştır ve üstelik bunların 6'sı kayıtlı bile değildir. Ankara'ya gittiklerini söyleyen Tekelioğlu, özellikle Celal Bayar'dan, bu işi sonuna kadar götüreceği yönünde yemin aldıklarını belirtmiştir. Aynı toplantıda Sarıoğlu konuşma yaparken bir partinin ayağa kalkarak; Demokrat Parti'nin defterinin dürüleceğini ve bazı kimselerin istifa edeceklerini söylemesi üzerine Sarıoğlu; bu tür dedikodulara kulak kabartmanın yanlış olduğunu, zamanı gelince asıl Cumhuriyet Halk Partisi'nin defterinin dürüleceğini söylemiştir.²³

Demokrat Parti-Cumhuriyet Halk Partisi rekabeti konusunda ciddi tespitlerde bulunan ve dönemin siyasî atmosferini Türk köylüsü ve siyaset ilişkisinde açık yürekli, kendi açısından gerçekçi ve fakat daha ilk cümlesindeki hükmüyle mevcut bir fikr-i sabitle değerlendiren Müfettiş Fezullah Uslu'nun görüşlerini de kaydedilmelidir. Uslu'nun ilk tespiti Demokrat Parti'den istifaların ve Halk Partisi'ne geçişlerin nedenleri üzerinedir. Buna göre; yakında başlayacak olan Köy Muhtar ve İhtiyar Heyetleri Seçimi istifa hareketlerini hızlandırmıştır. Uslu'nun konuyla ilgili olarak şunları yazdığını görmekteyiz; “*Cabil kurnaz köylü her işinin Hükümetle olacağını, onunla başlayıp onunla biteceğini, Halk Partisi Hükümetinin karşısına Demokrat Partili olarak çıkmanın adeta ayıp olacağını veyahut Demokrat Partiye mensup olarak kaldığı müddetçe belki de muhtar dahi seçilemeyeceğini zan ederek Hükümete yaklaşmayı sağlamak için bu hareketi yapmış olmaları, Demokrat Parti'den istifa edenlerin arasında bu saikle hareket etmiş olanların bulunması ihtimalini hesaba katmak lazımdır sanırım.*”²⁴ Fezullah Uslu'nun bu yazdıklarında da köylülerin ikili oynadıklarına dair bir hava sezildiği aşikârdır. Tabii söylemeye gerek yok, CHP için köylü yine, inkılâpçı ve halkçı söylemiyle çelişir bir tertipte güvenilir bir temsiliyettir. Köylü tabanın sair partiler için de (1950 ve sonrası siyasî parti araştırmaları noktasında) neyi temsil ettiğinin incelenmesi ayrı çalışmaları da gerektirmektedir. Fakat bu anlatı dahi CHP'nin taşrada yürüttüğü siyasette ve merkezin güç demek olduğu bir dairede köylünün hâlâ merkezin çekimi içinde kalmayı yeğleyeceğine dair sarsılmayan kanaatine işaret eder.

az bulunuyor, onların en namuslu ve en faziletli de bizimle beraber çalışmaktan çekiniyor, meydana çıkmaktan korkuyordu.” Bkz. Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991, s.170.

²² Demokrat Parti içerisindeki çekişmeleri ve anlaşmazlıkları daha yakından görmek için olduğu kadar liberal gelenekteki siyasî faaliyeti ve söylemiyle öne çıkan Samet Ağaoğlu külliyyatı okunabilir. Bkz. Samet Ağaoğlu, *Siyasi Günlük Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, Yay. Haz. Cemil Koçak, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

²³ BCA 490.01/620.35.1, 7.2.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.1-2.

²⁴ BCA 490.01/620.35.1, Fezullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 2.4.1947 tarihli Yazısı, s. 2.

Demokrat Parti'den istifa edip Halk Partisi'ne geçen köylü vatandaşlar, bunu Halk Partisi'ne bağlılıklarından ya da Demokrat Parti'yi beğenmediklerinden değil kendi çıkarlarını düşündükleri için yapmışlardır.

Uslu'nun aynı Yazısında üzerinde durduğu bir diğer mesele de, Demokrat Parti'nin Antalya ve Burdur'da yine Köy Muhtar ve İhtiyar Heyetleri Seçimi'ne apaçık iştirak etmemiş olmasıdır. Uslu'ya göre Demokrat Partililer seçimleri kazanacaklarından, mücadelelerinin olumlu sonuç vereceğinden emin değillerdir. Bir de seçim masraflarının üstesinden gelecek maddî imkânlardan yoksunlardır. Ancak Demokrat Partililer iyi bir strateji uygulayarak o köyün herkesçe sevilen, sözü geçen adamlarını bulup saflarına almışlardır.²⁵ Demokrat Parti'nin Türk siyasetine girmesiyle birlikte halkın politik aksiyonları da değişim göstermiştir. Mahkemeye kızan, öğretmene kızan ya da taleplerinin cevapsız kalmasından öfkelenen köylü, artık tepkiseldir, Demokrat Parti'ye geçmekte ama sonradan sorunuyla ilgilenildiğinde yeniden Halk Partisi'ne dönmektedir. İşte Demokrat Partililer bunu bildiklerinden, ne de olsa seçimden sonra kendi safına çekerim düşüncesiyle olsa gerek köy muhtar seçimlerine çok randımanlı hazırlanmamışlardır.

Demokrat Parti üyesi iken Cumhuriyet Halk Partisi'ne geçen bazı kimselerin siyasî fırsatçı davranışını resmeden ve bu yönde hükmeden bir istihbarat raporundan öğrendiğimize göre; böyle davrananlardan biri olan Süleyman Kaçaralı, Ahmet Tekelioğlu'nun yazıhanesinde Gerişli Mehmet Ağa, Marangoz Abdullah ve Seyit Ali Pamir ile görüşmüştür. CHP'ye geçmiş olmasına rağmen Süleyman Kaçaralı sık sık Demokrat Partililerle temas hâlinindedir.²⁶ İstihbarat raporlarının bir kısmında kişilerin takip edilip kimlerle görüştiklerine yönelik bilgiler de vardır. 19.3.1947 Çarşamba günü Dr. Burhan saat 10.30'da evinden çıkıp önce kitapçı Hayret'e (Demokrat Parti'nin faal üyesidir) oradan da Yanyalı Mustafa'ya uğrayarak belediyeye gitmiş ve dönüşte Zincirli Han'da Demokratlardan Tuzcu Remzi ve Marangoz Mehmet tarafından karşılanarak birbirlerine sarılmışlardır. Daha sonra belediye araba durağına geldiğinde Demokratlardan Kuzu Haydar, Kaçaralı Süleyman'ın oğlu Mustafa, Belediye varidat memuru Halis ve Deli Cemal'le görüştükten sonra 7 nolu araba ile evine gitmiştir.²⁷

²⁵ Aynı Yazı, s.4. Köy Muhtar ve İhtiyar Heyeti Seçiminde Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti arasındaki gerilim artmıştır. Celal Bayar, İzmir'de basına verdiği bir demeçte konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: "Muhtar seçimlerinde yapılan müdahale ve kanunsuzlukların asıl gayesinin Demokrat Parti'nin köy teşkilatını dağıtmak ve zayıflatmak olduğu inkâr kabul etmez bir hakikattir." Feroz-Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Aşaklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 30.

²⁶ BCA 490.01/620.35.1, 15.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.1.

²⁷ BCA 490.01/620.35.1, 20.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.5.

Celal Bayar'ın Antalya Ziyareti Söylentisi Üzerine Müfettiş Feyzullah Uslu'nun Teftiş Evrakı ile İstihbarat Raporları

Bölge Müfettişi Feyzullah Uslu'nun, Genel Sekreterliğe yazdığı 25.3.1947 tarihli Yazısında Demokrat Parti'nin Antalya'da yaşadığı çöküş sürecini ve Celal Bayar'ın Antalya'ya geleceğine dair dedikoduları ele aldığını görmekteyiz. Uslu'nun ifadelerine göre; Antalya'nın ilçelerinde ve merkezinde baş gösteren çöküntü ve çözüntü, Demokrat Parti il idarecilerini karamsarlığa düşürmemiş bilakis daha fazla çalışmalarında kamçılayıcı olmuştur. Kendilerine yarayan günlük dedikodulardan en azamî biçimde faydalanmışlardır. Hatta çözüntülerini önleyebilmek için Celal Bayar'a başvurarak Antalya'ya davet etmişlerdir. Antalya'da Demokrat Partililerin gösterdiği hummalı çalışmalar bu seyahatin gerçekleşeceği izlenimini vermiştir.²⁸ Feyzullah Uslu, tüm bu gelişmeleri takip ettiklerini, nasıl ve ne amaçla rapora dönüştürdüklerini şöyle açıklamıştır:

Hemen her hafta yaptıkları ve hafta arasında da yaptıkları toplantılara ait ve Demokrat Parti mahfillerindeki konuşmalara ve halk arasına yayılan söylentilere dair istihbarat rapor örnekleri ilişiktir. Bu raporlar Antalya vilâyet merkezindeki Demokrat Partililerin ne şekilde çalıştıklarını ve nelerden faydalanarak halkı nasıl bir yola sürüklemek istediklerini, masum halkın safiyetinden faydalanarak ne büyük yalanlarla onları aldatmaya ve kandırmaya çalıştıklarını ve Celal Bayar'ın Antalya'ya gelmesinden neler beklediklerini ve misafirlerini karşılamak için nasıl hazırlandıklarını ve etrafındakileri törene iştirak ettirmek için ne yalanlar uydurduklarını gösterme bakımından hususi önemi haizdirler. Celal Bayar'ın Antalya'ya gelmesinden faydalanarak partilerindeki çözüntüyü önlemeye ve partilerinin inanlarını arttırmaya ve nümayişimsi karşılamalarla, alayişle, gürültü ve velveleyle sarsıntıyı durdurmaya çalışmaktadırlar.²⁹

Feyzullah Uslu durumu, yani DP'nin Antalya'daki "çözüntü"sünü durdurmak üzere partililerin 'masum halkın safiyetinden faydalanarak ne büyük yalanlarla onları aldatmaya ve kandırmaya çalıştıklarını' bu şekilde açıkladıktan sonra, kendilerinin de bu çalışmalara karşı "boş durmadıklarını", Celal Bayar'ın sözde ziyaretini istismar ederek 'yalan'a, 'alayiş'e, 'gürültü'ye, 'velvele'ye yaslandıklarını, meselenin aslının hiç de görüldüğü gibi olmadığına dair görüşüyle betimleyecek; kendilerinin ise halk psikolojisini de hesaba katarak bu

²⁸ BCA 490.01/620.35.1, Feyzullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 25.3.1947 tarihli Yazısı, s.4. Parti ileri gelenlerinin işlerin iyi gitmediği zamanlarda taşra ziyaretlerinde bulunmaları kötü gidişin durdurulmasına en iyi çözüm olarak görülmüştür. Cumhuriyet Halk Partisi iktidar yıllarında buna ihtiyaç duymamıştır ama roller değişip de Halk Partisi muhalefet geçince aynı yola onlar da başvuracaklardır. 1952'de CHP Antalya İl Başkanı Ethem Ağva Genel Sekreterliğe yazdığı yazısında: "Menderes'in Antalya'da bulunduğu zaman Kasım Gülek Antalya'ya gelmez ve hazırladıkları miting ve nümayişlerde Menderes'e cevap vermezse, Antalya'da C.H.P.nin büyük sarsıntılara uğrayacağı ve bu vaziyetten, Antalya'da C.H.P.nin dağılmasından, Antalya CHP teşkilâtının mesuliyet kabul etmeyeceklerini" bildirmiştir. Üskül, agm., s.19.

²⁹ BCA 490.01/620.35.1, Feyzullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 25.3.1947 tarihli Yazısı, s.4-5.

ziyaretin etkisini azaltmaya gayret edeceklerini not edecektir. Uslu'nun son aldığı haberlere göre, Celal Bayar Mersin'den Necat vapuruyla 26 Çarşamba veya 27 Perşembe (Mart) günü Antalya'ya gelecektir. Mersin milletvekilleri de kendisine refakat edecek olup, bunlardan başka Refik Koraltan ve Adnan Menderes'in de beraberinde olduğu söylentileri vardır. Uslu, bunu ifade ettikten sonra, bu seyahatin aslında kendileri için de yarar sağladığını zira Antalya'da kimin gerçekten Halk Partili olduğunu kimin "ikiyüzlü" davrandığını açık biçimde öğreneceklerini belirtmiştir.³⁰

Uslu'nun bu Yazısını önceleyen tarihlerde gönderilen istihbarat raporlarına da temas etmek gerekir. 9.3.1947 tarihli istihbarat raporu, Demokrat Parti Antalya örgütünün kendi binalarında, aynı gün saat 10.00'da yaptıkları ve 80-100 kişinin katıldığı toplantıya dairdir. İlk konuşmayı yapan Akif Sarioğlu, Demokrat Parti'nin dağılacağı yönündeki söylentilerin yalan olduğunu söylemiş, başlarındaki Fevzi Çakmak ve diğer liderlerin güçlü olduğunu, yirmi yıldır halkın çektiği sıkıntılara Demokrat Parti'nin son vereceğini belirtmiştir. Daha sonra Namık Kemal'in bir şiirini okumuş ve bunun üzerine gözlerinden birkaç damla yaş akmıştır.³¹ Aynı toplantıda Akif Sarioğlu'nun konuşmasından sonra sözü Ahmet Tekelioğlu almıştır. Tekelioğlu ise, Celal Bayar'a çektikleri davet telgrafının cevabını aldıklarını, cevapta Bayar'ın Mersin'e seyahatinden sonra Antalya'ya uğrayacağı "vaadinin" bulunduğunu söylemiştir. On beş gün içinde liderlerine kavuşacaklarını söyleyen Tekelioğlu, Bayar'ın Mersin'e belki de uçakla gideceğini belirtmiştir. Bayar Sivas'a gittiği zaman, tayyare meydanında (havaalanında) halk kitlesinin kalabalığından ötürü uçak inecek yer bulamayıp havada bir müddet kalmış ve halk dağıtılarak meydan açıldıktan sonra uçak inebilmiştir. Bu örnekle Bayar'ın çok seveni olduğunu vurgulayan Tekelioğlu sözü Antalya'ya gelen bakanlara getirmiştir. Buna göre; köylüler bakanlara köylerinin su içinde kaldığını, bir şey ekip dikemediklerini, bataklığın kurutulması gerektiğini söyleyince, Maliye Bakanı (Halit Keşmir) köylülere Demokrat mı Halkçı mı olduklarını sormuştur. Köylüler yarımız Halkçı yarımız Demokrat diyince bakanlar biz önce Halkçı köylerin işine bakacağız diyip gitmişlerdir. Daha sonra Antalya Milletvekili Rasih Kaplan köylülere,

³⁰ Aynı Yazı, s.5.

³¹ BCA 490.01/620.35.1, 9.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.1. Demokrat Parti idarecileri, taşrada kitleleri demagoji yöntemiyle harekete geçirme stratejilerine paralel olarak Meclis'te de sürekli yüksek gerilimli bir ortam yaratmaya çalışmıştır. Bu nedenle de gündelik olaylar çerçevesinde yeni şikayet konuları yaratmıştır. Bu yorum için bkz. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.309. Buna ek olarak Demokrat Parti'nin popülist yaklaşımları için bkz. İlkay Sunar, "Demokrat Parti ve Popülizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İletişim Yayınları, s.2076-2086.

Demokratlar istifa edip Halk Partisi'ne geçerlerse bakanlara rica edip işlerini halledebileceğini söylemiştir.³²

Tekelioğlu'nun aynı toplantıda vurgu yaptığı diğer bir konu da Elmalı ocağının dağıldığına dair çıkan söylentilerdir. Demokrat Parti Genel Merkezi'nden alınan ve ocaklara tamim edilen gizli yazıları, Elmalı'daki 'namussuz bir arkadaş', 25 lira karşılığında Halk Partisi'ne satarak, kendisi de Demokrat Parti'nin umdeleri menfaatine uygun gelmediğini beyân ederek, telgrafla istifa etmiştir. Bu istifa Elmalı örgütünün tamamen kapandığı anlamına gelmemektedir. Eleştiri oklarını Rasih Kaplan'a da yönelten Tekelioğlu, Antalya milletvekili olduğu halde milletin yararına bir iş yapmadığını, her sene demiryolu yaptıracağım propagandasıyla bakanları Antalya'ya getirip sonuçta hiçbir icraatı gerçekleştirmediğini söylemiştir. Rapordan son olarak öğrendiğimize göre; Bayar ve arkadaşları büyük bir törenle karşılanacak, iskeleden gidilecek yere kadar halı döşenecektir.³³

13.3.1947 tarihli istihbarat raporunda, aynı hafta içinde Bayar'ın Mersin'den Konya vapuru ile geleceği bilgisi yazmaktadır. Raporun ilginç olan kısmı ise; Akif Sarioğlu ile Ahmet Tekelioğlu hakkında yazılanlardır. Buna göre Sarioğlu; çok haris bir adamdır. Çene kuvvetinden başka bir meziyeti bulunmamaktadır ve ahlaksızdır da, böyle bir adamdan ne beklenebilir, esasen peşlerine takılmış olan insanlar da ayak takımıdır. Antalya Demokrat Partililer içinde bir tek iyi olan Ahmet Tekelioğlu ise de, o da karısına bile söz geçiremediğine göre başına geçtiği Demokrat Parti'yi nasıl idare edebilecektir?³⁴

Celal Bayar'ın Antalya'ya geleceği ile ilgili yazılan istihbarat raporlarından birinde; raporu yazan muhbir; bir Demokrat Parti mensubu ile halktan iki kişinin konuştuklarını duymuş, halktan biri demokrate “*bani Celal Bayar geliyor diyordunuz ne oldu?*” diye sorunca, Demokrat Partili cevaben “*İstanbul'dan gelecek vapurla Mersin'e geçecek oradan da vapurla buraya gelecektir*” demiştir. Bir kısım Antalyalı ise “*bu vali burada iken Celal Bayar Antalya'ya gelmez. Belki vapurda parti*

³² BCA 490.01/620.35.1, 9.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.2. Cumhuriyet Halk Partisi'nin gerek bakan ve milletvekili düzeyinde gerekse de parti görevlileri düzeyinde taşra halkına bu yaklaşımları partilerinin kan kaybına uğramasına sebep olmuştur. Ayşe Güneş Ayata, bu kan kaybına şu açıklamayı getirmiştir: “Batılılaşmış, modern, eğitilmiş bürokratlar ülke ve halk için neyin iyi olduğunu biliyorlardı zira ülkelerini seviyorlardı. Köylüler ise cahil ve gelenekçiydiler. Kendileri için neyin iyi olduğu konusunda kolaylıkla aldatılabilirlerdi, dolayısıyla, onları rejimin muhaliflerinden sakınmak gerekti. Kitleler 'cahil' ve 'anlayıştan yoksun' olduklarından CHP, politikalarını açıklamaya çaba harcamıyordu.” Ayşe Güneş Ayata, *CHP Örgüt ve İdeoloji*, Çev. Belkis Tarhan-Nüvit Tarhan, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s.77-78.

³³ BCA 490.01/620.35.1, 9.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.3

³⁴ BCA 490.01/620.35.1, 13.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.3-4. Demokrat Parti'nin hızlı bir biçimde örgütlenmesine ve bu örgütlenme esnasında çok fazla seçici davranmadığına dair Hilmi Uran şunları yazmıştır: “Zaten bu partinin derhal faaliyete geçivermesi için herhangi bir yerde birkaç kişinin müteşebbis heyet halinde bir araya gelivermiş ve ele bir de aza kayıt defteri geçirebilmiş olması kafi geliyordu.” Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.543.

mensupları ile konuşur gider.” demişlerdir. Buna ilaveten Demokratlar, Bayar’ın Antalya’ya gelmesiyle birlikte partinin canlanacağını ve büyük bir karşılama merasimi yapacaklarını söylemişlerdir.³⁵

Demokrat Parti taşradaki örgütlenme aşamasında gerek valilerden ve gerek Cumhuriyet Halk Partisi ocakları tarafından birçok engellemelere maruz kalmıştır. Ahmet Emin Yalman anılarında bu durumu şöyle örneklemetedir: “İlk zamanlarda genişleme imkânları şiddetli bir baskı altında idi. Her nerede teşkilât kurulmak üzere bir müteşebbis heyet meydana getirilse, bu heyet tek parti devrinin valileri ve CHP ocakları tarafından türlü türlü yollardan korkutuluyor, çekilmeye zorlanıyorlardı.”³⁶ Benzer bir örneğin Mükerrerem Sarol tarafından da yaşandığını görmekteyiz. Sarol, Adnan Menderes ile tanıştıktan sonra Demokrat Parti’ye girmiş ve köylerde konuşma yapmaya başlamıştır. Bunun üzerine bir gün Aydın valisi kendisini çağırılmış ve şu uyarılarda bulunmuştur: “Yarıdan tezi yok hemen parti ile ilişğini kes...ben burada valiysem ve Dr. Şerafettin (Bürge) CHP müfettişi kaldıkça senin Aydın’dan mebus olman mümkün değildir. Mutlaka Meclise girmek istiyorsan bunun yolları vardır. CHP’ye girersen ve muradın derhal yerine getirilir.”³⁷

Demokrat Parti Antalya İl Örgütü’nün 16.3.1947 Pazar günü toplantısına dair istihbarat raporunda da kitapçı Hayret Şakrak’ın *Kuvvet* gazetesinden bazı kısımları okuduğu, Celal Bayar’ın Mersin’e geçtiği, çektikleri telgraflara ve yazdıkları mektuplara aldıkları cevaplarda, elimizdeki Salı değil öbür Salı Antalya’ya geleceği yazılmıştır. İstihbarat elemanı Demokrat Parti toplantılarında, büyüklük küçüklük saygı ve terbiyesinin olmadığını, başkan tarafından yapılan söylev esnasında birbirleriyle konuştuklarını, sigara içtiklerini ve toplantı salonunda çoğunun şapka ile oturduklarını kayda geçmiştir.³⁸ Raporda üzerinde durulan bu durum, yine Demokrat Parti tabanının kültür seviyesi düşük vatandaşlardan oluştuğu düşüncesini ispatlamak içindir.

Celal Bayar’ın Antalya’ya geleceği yönünde peşpeşe yazılan 17.03.1947 tarihli yazılan bir diğer istihbarat raporuna göre; Perşembe günü Bayar, Mersin’den Antalya’ya gelecektir, bu yüzden Demokratlardan belediye üyesi Giritli Seyit Ali Pamir iskeleye giderek bütün deniz motorlarını “tutmuş”tur. Böylece bütün Demokrat Parti mensupları Bayar’ı karşılamak üzere vapura gideceklerdir. Celal Bayar’ı vapurdan Demokrat olan Ekizlerin Mustafa kendi motoruyla çıkarmayı vaat etmiştir. Söylentiler arasında Bayar’ın Akif Sarıoğlu’nun evinde kalacağı da vardır. Celal Bayar’ın gelişine hazırlık yapmak ve geldiği zaman ziyafet vermek üzere Demokrat Partililerin kendi aralarında para toplamakta oldukları

³⁵ BCA 490.01/620.35.1, 15.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.1.

³⁶ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz*, Cilt 4 (1945-1971), Rey Yayınları, b.y.y, b.t.y, s.52.

³⁷ Kabasakal, *age.*, s.170, dipnot 38.

³⁸ BCA 490.01/620.35.1, 16.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.1-4.

duyulmuştur. Hatta köylerden iki üç bin atlı getirtilerek karşılama kafilesinin kalabalık olmasına çalışmaktadırlar.³⁹

Celal Bayar'ın Antalya'ya geleceği dedikoduları devam ederken bu sefer 19.3.1947 tarihli rapordan öğrendiğimize göre; Demokrat Partililere Kuyumcu Osman tarafından tanesi bir liraya yüz adet Demokrat Parti rozeti yapılmaktadır.⁴⁰ Bir gün sonraki yani 20.3.1947 tarihli başka bir raporda; istihbarat elemanı Demokratlardan duyduklarına dayandırarak, Celal Bayar'a Çukurovalı "halk kalabalıklarının" teveccühü ve muhabbetini betimleyen aktarması ilginçtir: “*Demokratlardan bazılarınun sözüne göre Celal Bayar'a Adana'da o kadar büyük merasim yapılmış ki birçok halk otomobilin önüne geçerek başbakanımızı göreceğiz diye bağırmişlar. Otomobilin altına yatmışlar. Halk Celal Bayar'ı kolları üzerinde götürmüşler. Bu vaziyetten mütebassıs olan Celal Bayar halka hitaben ben size karşı hiçbir şey söyleyemeyeceğim siz Demokratlığın ne demek olduğunu anlamış insanlarsınız. Hepinizi teşekkür ederim kıymetli Çukurova çocukları demiş ve çok memnun olduğunu söylemiş.*” Yine söz konusu raporda Demokratlardan biri, Celal Bayar'ın Mersin'de eski mebuslardan birinin kızını oğluna aldığını söylemiştir. Bu yüzden Mersinliler Demokrat olmuşlardır. Bundan sonra da Bayar'ın Mersinlilere teveccühü daha fazla olacaktır yorumunda bulunmuştur.⁴¹

Demokrat Parti Antalya İl Örgütü'nün başka bir toplantısına katılan istihbarat görevlisi 23.3.1947 tarihli raporunda, toplantıya Akif Sarıoğlu ve Ahmet Tekelioğlu'yla birlikte Eskişehir milletvekillerinden Kemal Zeytinci'nin de katıldığını ve bir konuşma yaptığını kaydetmiştir. Aynı raporda bu sefer Hatay'da Celal Bayar'ın nasıl karşılandığı yazılmıştır: Demokrat Parti liderini kalabalıklar karşılamıştır, 2000 kişi ile 500 kadar da milli kıyafetli süvari hazır bulunmuştur. Celal Bayar Hatay'ın kapılarından içeriye girerken halk Bayar'a karşı “*Hatay'ın kurtarıcısı Atatürk'ün arkadaşı Celal Bayar siz o zaman başvekiliniz Hatay'ı siz kurtardınız. Şimdi de partimiz başkanı olduğunuz hoş geldiniz.*” diye bağırmişlardır.⁴²

29.6.1947 tarihli raporda da Akif Sarıoğlu'nun, Celal Bayar'ın başbakanla yaptığı bir konuşmadan örnekler verdiğini görmekteyiz. Buna göre Bayar başbakana; hükümet baskısının Demokratlar üzerinden ne zaman kalkacağı, millet parasıyla meydana gelmiş olan radyo evinden Demokratların ne zaman faydalanacağı ve Demokrat Parti'nin gelişmesini sağlamak için yapılmak istenilen piyango, şifreleriyle niçin men edildiği sorularını sormuştur. Başbakan da bu sorulara olumlu bir cevap vermemiştir.⁴³ Bu raporda istihbarat

³⁹ BCA 490.01/620.35.1, 17.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.4.

⁴⁰ BCA 490.01/620.35.1, 19.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.4-5.

⁴¹ BCA 490.01/620.35.1, 20.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.5-6.

⁴² BCA 490.01/620.35.1, 23.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.1-2

⁴³ BCA 490.01/620.35.1, 29.6.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.1. Demokrat Parti muhalefet yıllarında radyo konusunda bir hayli mustarip iken, iktidara geçtikten sonra Cumhuriyet Halk

elemanı toplantıya katılan İçel milletvekili Halil Atalay'ı adım adım takip etmiştir. Atalay, toplantı bittikten sonra kaldığı Trak Otel'e istirahat etmek için gelmiş, akşam saat 18.00'e kadar yatmıştır. Akşam saat 22.00'de otelden çıkarak Yenikapı'ya gazinoya uğramış, orada yalnızca bir kahve içtikten sonra tekrar otele geri dönmüş ve kısa bir süre sonra da şehir kulübüne gitmiştir.⁴⁴

Maliye Bakanı Halit Keşmir ile Bayındırlık Bakanı Cevdet Kerim İncedayı'nın Antalya Seyahati Hakkında Müfettiş Feyzullah Uslu'nun Gözlemleri, Tespitleri ve Tavsiyeleri

CHP'nin Demokrat Partili 1947 yılı, taşra Antalya'da hem rakibinin faaliyetinin takibi hem de sahaya inen olarak, yani bu "Aman uyanalım" devrinde kendi parti temsiliyetinin içine ve arasına girmekte zorlandığı malum halk kalabalıklarıyla o bir türlü yakalayamadığı temasların gerçekleştiği bir yıldır. CHP Antalya İl Örgütü, kendi kendisini de takip etmiştir; CHP'nin Antalya'daki faaliyeti üzerine de istihbaratın ihmal edilmediği görülmektedir. Bu istihbaratın amacı ise herhâlde iktidar olarak CHP'nin taşraya getireceği hizmetlerin değer ölçümünün hâlihazırda hemen merkezle paylaşılması gerektiği düşüncesidir, bu ise yine CHP Bölge Müfettişlerinin görev alanının bir parçası olarak iç eleştiri ve iç denetimi idealpolitikte hesaba katan yaklaşıma işaret eder. Nitekim Maliye Bakanı Halit Keşmir ile Bayındırlık Bakanı Cevdet Kerim İncedayı'nın 1947 yılı Mart ayı başında, bir hafta boyunca Burdur üzerinden Antalya'ya gelerek, ilçelere yaptıkları seyahat yine Feyzullah Uslu'nun 24.3.1947 tarihiyle Genel Sekreterliğe yazdığı Yazı'dan yansiyabilir. Bu yazıdan her iki bakanın da gittikleri yerleri ve buralarda halkla buluşması, il-ilçe sorunları noktasında nelerle ilgilendikleri öğrenilmektedir. Bakanların beraberinde Maliye Müsteşarı ve Özel Kalem Müdürü, Bayındırlık Bakanlığı Su İşleri ile Yol Dairesi Reisleri ve Liman İşleri Müdürü de seyahate katılmışlardır. Seyahatin ilk durak yeri olan Burdur'a 6.3.1947 tarihinde ulaşılmıştır. Burdur'da vilâyet makamı ziyaret edildikten sonra Cumhuriyet Halk Partisi Burdur İl Teşkilâtı'na gidilmiştir. Burada birer kahve içildikten sonra hazırlanan otomobillere binen Bakanlar Antalya'ya hareket etmişlerdir. Yol üzerinde bulunan köylerde dura

Partisi'nin aynı konudaki sızlanmalarına Adnan Menderes şu cevabı vermiştir; "İnönü, radyoda karşılıklı konuşmak için büyük bir ısrar gösteriyor. Esasen öteden beri, (yanlış anlaşılmasın, iktidardan uzaklaştırıldığından bu yana) eşit muamele davacısı sıfatıyla radyo meselesini bu bahse ait listenin birinci kalemi olarak başa geçirmiş bulunuyor. Sanki bir nesil boyunca devam eden kendi mesuliyet ve vazife zamanında radyoyu hep böyle muhalefetle birlikte ve karşılıklı kullanmaya alışmış imişler gibi ve sanki bu usul şimdi bizim zamanımızda terk olunmuş gibi. Ve kendisi hükümet imişçesine radyoda karşılıklı konuşmak istiyor ve buna müsaade olunmamasını pek aykırı bir hareket buluyor, son derece yadırgıyor." Bkz. *Adnan Menderes Diyor ki C.H.P Başkanına Cevaplar*, Demokrat Parti Ankara Gençlik Teşkilatı Yayınları, b.y.y, b.t.y, s. 24-25

⁴⁴ BCA 490.01/620.35.1, 29.6.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.2.

dura halk ile temas ederek⁴⁵ aynı günün akşamı Antalya'ya varan heyet geceyi Antalya'da geçirmiştir. Ertesi gün yani 7.3.1947'de Alanya'ya gidilmesi kararlaştırılmıştır ki bu noktada Uslu şu yorumu yapmıştır: “*Gerek Burdur'da ve gerek Antalya'da halk kalabalık, halk içten gelen arzusu ile bakanlarımızı coşkulu tezahüratla karşıladılar. Bu toplulukların zorla değil kendiliğinden olması bilhassa kayda değer.*”⁴⁶

Antalya'dan Alanya'ya sabahleyin hareket eden heyet, güzergâhlarında bulunan yol ve köprülerle ilgilenmişlerdir. Manavgat'tan sonra seyahatin, yolların bozuk olmasından ötürü, zorlu geçtiğini görmekteyiz. Müfettişin tabiriyle 'yol yoldan başka her şeye benzediği' için çok zorluk çekilmiştir. Nihayet Alanyalılar da bakanları çok iyi karşılamışlardır ve heyet o gün Alanya'nın sulama işleriyle meşgul olmuştur. Gece Alanya'da kalındıktan sonra, ertesi sabah liman konusuyla ilgilenmişlerdir. İncelemeler esnasında bakanlar toplu ya da dağınık hâlde sürekli halkla temasta bulunmuşlardır ve müfettiş göre; bu temaslardan halkın memnun olduğu yüzlerinden okunmaktadır.⁴⁷

Bakanlar 8.3.1947 Cumartesi günü saat 13.00'te Alanya'dan ayrılmış ve Manavgat'ta kalabalık halk kitlesi tarafından karşılanmıştır. Şehrin içinden akan nehrin kenarında, betondan yapılmış bir meydanın ve yaşlı çınar ağaçlarının altında oturmuşlardır. Bakanlar etraflarında biriken halkla sohbet etmiş, günün dertleri ve ihtiyaçları ile iç ve dış politika işleri üzerinde durarak halkı bilgilendirmişlerdir. Bu sohbet sonrasında Manavgat'ın 6-7 kilometre aşağısında bulunan eski Antalya harabelerine gidilmiştir. Bakanlar hem bu harabeleri gezmiş hem de Manavgatlıların bir isteğini incelemişlerdir ki o istek; Manavgat'ın, bulunduğu yerden bu deniz kenarında bulunan Eski Antalya'ya

⁴⁵ Demokrat Parti'nin kuruluş ve teşkilatlanma aşamasında Celal Bayar köylülerle temasta bulunma konusuna son derece önem vermiştir. Partinin Edirne'de yapılacak ilk kongresine giderken yolda gördüğü köylülerle konuşmak için otomobili defalarca durdurmuştur. Hatta bu durum İstanbul İl Başkanı Kenan Öner'in “nerede iki adam görse dışarı fırlıyor...” sitemlerine maruz kalmasına sebebiyet vermiştir. 1946-1950 arası dönem CHP için “Aman uyanalım” dönemidir. Bu konuda özeleştiride bulunan, Beyoğlu ocak kongresindeki delegelerden biri şöyle söylemiştir: “Yirmi üç yıllık bir uykudaydık. Yeni uyandık. En büyük hatamız, daima yukarıya bakıp her şeyi pembe görmemizdir.” Bkz. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973 Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s.150-151. CHP uyanmış olsa gerek ki CHP Bakanlarının taşra ziyaretleri ve halkla iç içe temalarında bunun etkisi büyüktür. Halkın, Halk Partili milletvekili adaylarını 1946 seçimleri öncesinde köylerinde görmelerinden ötürü şaşırıldıklarını belirten Mahmut Goloğlu da şunları yazmıştır: “Halk Partisi milletvekili adayları köylere dağılmışlardı. Milletvekili ve adaylarını görmeye alışık olmayan halk, şaşkınlık içinde idi. Sizi Demokrat Parti ayağımıza getirdi diyorlardı. Sonra buna alışmaya ve konuşulanlara cevap vermeye başladılar.” Mahmut Goloğlu, *Demokraside Geçiş 1946-1950*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1982, s.86.

⁴⁶ BCA 490.01/620.35.1, Feyzullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 24.3.1947 tarihli Yazısı, s.1

⁴⁷ Aynı Yazı, s.1.

nakledilmesidir. Bakanların Manavgat seyahati gece geç saatlere kadar sürmüş ve Antalya'ya dönmüştür.⁴⁸

Geceyi Antalya'da geçiren heyet ertesi gün (9.3.1947) şehirde bazı zirai kurumları ve Aksu Köy Enstitüsü'nü ziyaret etmiş ayrıca Antalya limanı işi ile ilgilenmişlerdir. O akşam Maliye Bakanı Halit Nazmi Keşmir Halkevi'nde halka hitaben bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında; Cumhuriyet Halk Partisi hükümetlerinin şimdiye kadar yaptıkları başarılı icraatları üzerinde durmuş, savaş yıllarında izlediği akıllı siyaseti ve 7 Eylül kararlarının faydalı sonuçlarını açıklamıştır.⁴⁹

Bakanların 10.3.1947 Pazartesi günü seyahat durakları ise Elmalı-Finike olmuştur. Yol üzerindeki ilk ilçe olan Korkuteli'nde kalabalık halk tarafından karşılanmışlardır. Yarım saatlik bir moladan sonra dönüşte burada kalınmak üzere yola devam etmişlerdir. Öğle yemeği Elmalı'da yenmiş, bakanlar bu sırada halkla sohbet etmişlerdir. Bu sohbetlerde Elmalı halkı, eskiden beri sıkıntı yaratan gölün kurutulması işini bakanlara söylemişler, onlar da bu konuyla ilgilenmişlerdir. Müfettiş Uslu'ya göre; *“Elmalı'nın bir yandan sıhhatini bozan diğer yandan tarım işini zırrüzeber eden göl kurutma işiyle bakanlarımızın yakından ilgilenmeleri Elmalılar üzerinde çok müspet tesir yapmıştır.”* Yine müfettişe göre; başlanan işlerin tamamlanması Elmalı halkına sıhhat ve servet getirecektir.⁵⁰

Elmalı'dan saat 15.00'te ayrılan heyet Finike'ye gitmiştir. O gece Finike'de kalınmış, hem gece hem de gündüz halkın sorunları dinlenmiştir. Ertesi gün, ilçeyi, sahile takiben uzanıp giden ovaya bağlayan ve sırf mahallî imkânlarla yapımı tamamlanan köprünün açılış töreni gerçekleştirilmiştir. Tören esnasında ilçenin genç kaymakamı bir konuşma yapmış, Bayındırlık Bakanı İncedayı da buna mukabil bir hitapta bulunduktan sonra kurdeleyi keserek köprüyü hizmete açmıştır. Aynı gün saat 10.00'da Finike'den ayrılan heyet saat 14.00'te Korkuteli'ne varmıştır. Burada Antalya Milletvekili Mustafa Korkut'un evinde yemek yendikten sonra çarşıda halkla yakından temas etmişlerdir. İlçenin içinden geçen çayın üstüne devlet tarafından yapılacak köprünün yerini tayin etmek için incelemelerde bulunmuşlar ve 11.3.1947 akşamı Antalya'ya geri dönmüşlerdir. Akşam yemeğinden sonra Antalya Halkevi'nin hazırladığı aile toplantısına bakanlar da katılmışlar ve bu toplantıda Antalya milletvekili Rasih

⁴⁸ Aynı Yazı, s.2.

⁴⁹ Aynı Yazı, s.2. 7 Eylül Kararları, Maliye Bakanı Halit Nazmi Keşmir tarafından uygulamaya konan bir devalüasyon hareketidir. Bu kararlara kadar 1 Dolar-1.31 Lira değerindeydi. Bundan sonra 1 Doların değeri 2.83 Lira olacaktır. Bu uygulamasından ötürü Keşmir, birçok eleştiriye maruz kalacaktır. Bu bilgi için bkz. Altan Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2002, s.556-557.

⁵⁰ Aynı Yazı, s.2-3.

Kaplan Antalyalılar adına bir konuşma yapmıştır. Bakan İncedayı yine mukabil bir konuşmayla ülke gündemini değerlendirmiştir.⁵¹

Bakanlar ve çalışma arkadaşları 12.3.1947 Çarşamba sabahı temaslarını tamamlayarak Antalya'dan ayrılmışlardır. Heyeti Antalya-Burdur sınırında Burdur valisi Rebii Karatekin ve parti mensupları karşılamıştır. Antalya valisi Sadri Aka burada bakanlarla vedalaşarak Antalya'ya geri dönmüştür. Antalya ilindeki gezilerde bakanlara Antalya milletvekillerinden Rasih Kaplan, Numan Aksoy, Galip Kahraman ve Mustafa Korkut eşlik etmişlerdir. Rasih Kaplan buna ek olarak bakanlarla beraber Isparta'ya kadar gitmiştir. Bundan sonra bakanlar Burdur'da bazı incelemelerde bulunmuşlardır. Maliye Bakanı 13.20 treni ile ayrılarak İstanbul'a gitmiştir. Bayındırlık Bakanı ise Burdur'da biraz daha inceleme yaptıktan sonra Isparta'ya geçmiştir.⁵²

Bu seyahati değerlendiren Müfettiş Feyzullah Uslu'nun, Antalya ile ilgili olarak nihaî yorumları ise aktarılmaya değerdir:

Bakanlarımızın bu seyahatlerinin çok faydalı olduğuna kaniyim. Bir kere Antalya ve Burdur'un günlük ihtiyaçlarını, tehiri asla caiz olmayan dertlerini **yakından, kendi gözleriyle** görmüşlerdir. Yarının iktisadi gelişmesi bakımından Afrika'ya en yakın olan Antalya il merkezi ile Alanya ve Finike sahillerimiz büyük bir hususiyet arz eder. Bu hususiyet vakit geçirmeden ve kaybetmeden Cumhuriyet Halk Partisi hükümetlerinin dikkat nazarlarını bu sahiller üzerine kuvvetle çekmektedir...Çok bakılması gereken Antalya ili o nispette ihmal edilmiş vilayet merkezinin kazalarla karadan irtibatı yok gibi bir şey. Kışın Akseki, Alanya, Kaş hatta Finike ilçelerine gidemezsiniz. Gündoğmuş ilçesine yazın dahi gidilemez. Dokuz kazanın beşi ile kara irtibatı yok. Bu çok acıklı durum sağlık bakımından, iktisat ve ticaret bakımından, bu ilçeler ahalisinin gelişmeleri bakımından yolsuzluk çok ızdıraplı neticeler doğuruyor. Bakanlarımızın bu ziyaretleri, **ızdırabı yakından görmeleri** bu dertlere çabuk deva bulma bakımından her halde çok faydalı olmuştur...⁵³

Feyzullah Uslu'nun izlenimlerinden, Demokrat Parti'nin örgütlenme aşamasında ve 1946 seçimlerine hazırlık döneminde halkla içi içe temaslarda bulunması, Cumhuriyet Halk Partisi'ni etkilediği sonucunu çıkarmak mümkündür. Öyle anlaşılıyor ki bundan sonra Halk Partisi eskisine nazaran

⁵¹ Aynı Yazı, s.3-4.

⁵² Aynı Yazı, s.4-5.

⁵³ Aynı Yazı, s.5-6. Aktarmadaki vurgular bana aittir. Cumhuriyet Halk Partili bakanlar, Antalya'daki karayolu ulaşımının eksikliğini bu şekilde görmüşlerdir. Demokrat Parti de iktidara geldiği zaman ülke genelindeki karayolu ulaşımına önem vereceklerini belirterek Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının ihmal ettiği bu konuya değinmiştir. Adnan Menderes'in konuyla ilgili düşünceleri şöyledir: "...Ulaştırma motorün süratli, kolay ve ucuz nakliyatı temin ettiği bu devirde bilhassa karayollarına ehemmiyet vereceğiz; Köy yollarının yapılması hususunda imkanların müsaadesi nispetinde umumi bütçeden yardım teminini sağlayacağız." Menderes'in bu konuşmasının tamamı için bkz. Faruk Sükan, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları TBMM 1950-1960*, Kültür Ofset, Ankara, 1991, s.413.

biraz daha fazla halk arasına karışacaktır. Bakanlar ve milletvekilleri daha sık taşraya gitmeye başlamışlar, halkın sorunlarını daha yakından incelemişlerdir. Feyzullah Uslu'nun da yorumları bu çerçevededir, Bakanların Antalya'ya gelişini önemsemiştir. Hükümetin bakanlarının yerinden, "kendi gözleriyle" gördükleri "ızdırap" karşısında gayretinin daha başka bir türlü olacağına dair kanaat Uslu'nun ifadelerinden sezilmektedir. Cumhuriyet Halk Partisi bu şekilde yaparak kendini halka daha fazla sevdirmeye çalışmıştır. Zira belki Demokrat Parti'nin hızlı yükselişini engellemenin bir yolu da budur. Eğer Halk Partisi halkı sık sık ziyaret eder sorunlarını dinleyip çözerse insanlar Demokrat Parti yerine Cumhuriyet Halk Partisi'ne oy vereceklerdir..

İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer'in Komünistler Hakkında TBMM'de Yaptığı Konuşmanın Antalya'daki Etkilerine Dair CHP Parti İstihbaratı

Cumhuriyet Halk Partisi'nin, 1946 seçimleri sonucunda Meclis'e girmeyi başaran Demokrat Parti'nin halkın gözündeki itibarını düşürmek amacıyla çeşitli stratejiler izlediği tespit edilmektedir.⁵⁴ Bunlardan birisi de komünistlik isnatları ile Demokrat Parti'nin gelişmesini engelleme düşüncesidir. Demokrat Parti'nin manevî yönden en popüler ismi olan Fevzi Çakmak üzerinden bu politikanın uygulandığını görmekteyiz. Mareşal Fevzi Çakmak'ın komünistlerle işbirliği yaptığı söylentileri yayılmış ve Meclis'te gergin bir hava yaratılarak sert eleştirilerde bulunulmuştur.

Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer'in, 'komünist tahriklerinden dolayı Sıkıyönetim Komutanlığınca yapılan soruşturmalar hakkında Giresun Milletvekili Ahmet Ulus'un sözlü soru önergesi'ne Meclis kürsüsünden yaptığı açıklamada (29 Ocak 1947), İstanbul'daki sıkıyönetimin varlığından yararlanılarak gazeteci Zekeriya Sertel, komünizme meyilli olduğu söylenen eski Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve Cami Baykut'un evlerinde arama yapıldığını, bu arama sonucunda, Zekeriya Sertel ve Cami Baykut eliyle yazılı, Tevfik Rüştü Aras tarafından Mareşal'e gönderilen bir mektup bulunduğunu söylemiştir. Sertel ve Baykut bu mektupta Fevzi Çakmak'tan bir dizi talebi vardır: "*Binaenaleyh zâtı devletlerinin Meclis kürsüsünden kısa, veciz ve fakat kat'i bir nutukla meclisin, hükümetin ve cumhur reisinin gayri meşru olarak kurulduğunu, böyle bir*

⁵⁴ Demokrat Parti'ye yönelik karalama politikası için aslına bakılacak olursa 1946 seçimlerinden daha öncesine gitmektedir. Celal Bayar, seçim öncesinde gittiği Adana'da parti merkezinde yaptığı bir sohbet esnasında partililerden biri ona "Bize niçin Kızıl diyorlar" diye sorunca verdiği cevap Demokrat Parti'nin komünizme bakış açısını da gösterir içeriktedir: "Nizamnamemiz sarıhtır. Partiye kızıkları, komünistleri almıyoruz. Birleşmiş Milletler Anayasasına uygun bir siyasi programımız var. Bütün devletlerle iyi komşuluğu esas tutuyoruz. Söylenenler iftiradır...Biz, ne meşrutiyetin Sait Mollası, ne de son senelerin komünist kırıntılarıdır..." Bayar'ın bu konuşması için bkz. *Celal Bayar'ın Seçim Kampanyalarındaki Söylen ve Demeçleri 1946, 1950 ve 1954*, Der. Özel Şahingiray, Doğu Matbaası, Ankara, 1955, s.18-20.

*mecliste bulunmakla onun mesuliyetlerine iştirak edemeyeceğinizi bildirerek çekilmenizi, gemisi batmak üzere bulunan bir amiral gibi bayrağınızı alarak dışarıda halkla beraber onun hakkını ve davasını müdafaa etmenizi en tabii ve zaruri hareket olarak görüyoruz. Bütün milletin böyle bir hareket karşısında arkamızdan geleceğine emin bulunuyoruz.*⁵⁵

Bundan sonra Cumhuriyet Halk Partisi bu propagandayı ülke çapında genişletmeye başlamış, köylere kadar bir takım dokümanlar, gazeteler ve broşürler göndermiştir. Bunlardan en etkili olanı Hüseyin Cahit Yalçın tarafından hazırlanmış olanıdır. “Hakikatler Karşısında” adlı altmış sayfadan ibaret olan bu broşürde Mareşal’in komünistlerle işbirliği yaptığı açıklanmış, üzerine de Fevzi Çakmak’ın, Tevfik Rüştü Aras ve Cami Baykut ile çekilmiş bir fotoğrafı konmuştur. Demokrat Parti’nin ve Fevzi Çakmak’ın komünist olduğu propagandasına karşı da Demokratlar kendilerini savunmak için basın yoluyla açıklamalarda bulunmuşlardır.⁵⁶

Türkiye gündemini kısa sürede sarsan bu olayın etkilerinin Antalya’ya ne seviyede yansıdığına dair notlar yine Feyzullah Uslu’nun Genel Sekreterliği’ne yazdığı 13.2.1947 tarihli Yazısından verilebilir. Şükrü Sökmensüer’in Meclis kürsüsünde komünistler hakkında verdiği izahatın teftiş bölgesi olan Antalya ve Burdur’da çok müspet tesir uyandırdığını kaydeden Uslu’nun ifadelerine göre; ‘halkın millî heyecanı tahrik edilmiş, memleket ve toprak sevgisi takviye edilmiş, sağ duygular şahlanmıştır’. Öyle ki bir tek bu izahatla halkın Cumhuriyet Halk Partisi’ne olan güveni bir kat daha artmıştır.. Hükûmetin bu uyanık ve gayretli hareketi takdir dolu sözlerle alkışlanmış ve komünistler lanetlenmiştir. Halk çarşıda, dükkânlarda, kahvehanelerde, köylerde ve her yerde günlerce bu konuyla meşgul olmuştur.⁵⁷

Feyzullah Uslu ve Antalya Cumhuriyet Halk Partisi mensupları bu konuşmanın etkilerini Antalya’da daha da arttırmak amacıyla planlı bir çalışma sergilemişlerdir. İlk iş olarak bakanın beyanâtını yazan gazetelerden ele geçirilen sayıları etrafa ve köylere göndermişlerdir. Halk Partisinin icraatlarının yanında kaleminin gücünü esirgemeyen Falih Rıfki Atay’ın *Ulus*’taki 8 Şubat 1947 tarihli sayısındaki başyazısı partilerin propagandalarında çok işlerine yaramıştır. Kendilerine kuvvet ve neşelerine neşe katan bu başyazı Uslu’ya göre esasta

⁵⁵ Şükrü Sökmensüer’in konuşmasının tamamı için bkz. *Ayın Tarihi*, Sayı 158 (Ocak 1947), s.10-25.

⁵⁶ Salih Polatkan, *Askeri ve Siyasi Yönleriyle Mareşal Fevzi Çakmak*, Önsöz Basım, 1981, s.151-152. Demokrat Partililer 1947’nin Kasım ayı içerisinde bir genelge yayımlayarak, Cumhuriyet Halk Partisi’nin bazı ajanlarının kendi partilerine sızdırıp irtica ve komünizm tahrikçiliği yaptıklarını iddia etmişlerdir. Bu konuya değinen Asım Us, 9 Kasım 1947 tarihli *Yeni Gazete*’de yazdığı bir makalede; bu iddiaların delilden yoksun olduğunu belirtmiş ve makalesini şu sözlerle bitirmiştir; “Partiler arasındaki münasebetlerin kardeşçe devam edebilmesi için her iki tarafın insaf ve adalet ülküsünü elden bırakmamaya dikkat etmesi lazımdır.” Asım Us’un söz konusu makalesi için bkz. *Ayın Tarihi*, Sayı 168 (Kasım 1947), s.57-58.

⁵⁷ BCA 490.01/620.35.1, Feyzullah Uslu’nun CHP Genel Sekreterliği’ne 13.2.1947 tarihli Yazısı, s.1.

"halk mantığı"na pek uygun olduğundan hemen 200 adet çoğaltılarak dağıtılmıştır. İkinci iş olarak ise, halka hitap etmesini ve halkla konuşmasını bilen partilileri kahvelere bir müşteri gibi gönderip, halkı konuşmalarına dahil ederek gerekli uyandırıcı telkinlerin yapılmasını sağlamışlardır. Ancak dağıttıkları gazete nüshaları istedikleri tesiri yapmamıştır. Bunun üzerine Genel Sekreterliğin gönderdiği broşürler imdada yetiştirilmiştir.⁵⁸

Sökmensüer'in söz konusu açıklamamasından önce Mareşal Fevzi Çakmak'ın beyanâtları, Antalya halkı nezdinde Demokrat Parti lehine etki yaratmaktaydı. Ancak bakanın bu konuşması, Antalya halkının Fevzi Çakmak'a olan teveccühünü olumsuz etkileyecektir. Bu olumsuz etkiyi tersten ve elbette Halk Partisi zaviyesinden okuyan ve etkiyi sürekli tutmak, yaymak için verilen mücadeleyi yani taşradaki bu partiler arası rekabette "halk psikolojisine uygun mukabeleler" yapma işinin ayrıntısı Uslu'nun notlarıyla kayda değerdir:

Demokrat partililer bu durumları malum şekiller dairesinde istismara yelteniyorlardı. Muhafız gazetelerin bu konu ile ilgili yazılarını kendi aralarında okuyup hadiselere başka bir mecra vermek ve bunu halkın arasına yaymak istiyorlardı. Biz de halk psikolojisine uygun mukabeleleri vaktinde ve yerinde yapmaktan ve yaptırmaktan geri kalmıyorduk. İşte bu savaş sırasında sekiz tarihli Ulus bize kuvvet getirdi. Bizim için önemli bir takviye kıtası vazifesini gördü. Falih Rıfkı Atay'ın açık, etraflı ve halk mantığına çok uygun baş yazısını içeren Ulus'tan 200 adedin elimize geçmesi kuvvetimizi ve neşemizi kat kat arttırdı. Derhal bunları düzenli şekilde dağıttık ve umumi toplantı yerlerinde kahvehanelerde ocak ve bucaklarda okunmasını sağlayıcı tedbirleri aldık.⁵⁹

Antalya Cumhuriyet Halk Partililerin yaptığı bu çalışmalar neticesinde halkın konu hakkındaki izlenim ve tavrını ölçen bir de rapor yazılmıştır. Dört madde

⁵⁸ Aynı Yazı, s.1. Benzer propagandanın Celal Bayar'ın bir konuşmasına daha yapıldığını kendi anlatımından şöyle öğrenmekteyiz: "Geçenlerde Bursa'da laikliği uzun uzadıya müdafaa eden bir nutuk söylemişim. Sebülür Reşad mecmuası bu nutku –her sözümü ayrı ayrı kötüye yorumlayıp-beni dinsizlikle itham ederek sayfalar dolusu yayınlamıştı. Sonra ne oldu bilir misiniz? Halk Partisi, mal bulmuş Mağribi gibi, bu mecmuadan hemen binlerce nüsha satın alıp memleketin dört köşesine dağıttı. Bunun üzerine ben de İsmet Paşa'ya gittim. Kendisine, reddi imkansız delillerle bu hadise hakkında lazım gelen malumatı verdim ve dedim ki: 'Paşam, hani parti mücadelelerinde din istismarcılığı yapmamak hususundaki sözleşmemiz nerede kaldı? Önce, bu işten haberi olmadığını söyledi. Sonra benim 'izahat' istemekteki ısrarım karşısında öfkelenerek 'Ne yapalım, bizim arkadaşlar senin bir (zaafından) istifade etmişler' dedi." Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s.195.

⁵⁹ BCA 490.01/620.35.1, Feyzullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 13.2.1947 tarihli Yazısı, s.1-2. Demokrat Parti iktidara geldikten sonra Antalya'daki örgütü *İleri* adında bir gazete çıkartıp yerel parti propagandası yapmaya başlamıştır. Gazetelerin halk üzerinde yarattığı etkinin, o dönemdeki iletişim araçları da düşünüldüğü zaman, farkında olan Demokrat Parti, propagandasını bu yolla yapmıştır. Gazetenin başarılı olduğuna dair CHP Akseki İlçe İdare Kurulu Başkanının Genel Sekreterliğe yazdığı bir yazıda; 20.7.1950 tarih ve 78 sayılı *İleri* gazetesinde çıkan bir yazıdan sonra Belen İlvat köyü ocak başkanı ve üyelerinin CHP'den istifa ettiği haberi verilmekteydi. BCA 490.01/620.35.1, CHP Akseki İlçe İdare Kurulu Başkanı'nın CHP Genel Sekreterliği'ne (tarihsiz)Yazısı. Yazının CHP Genel Sekreterliği belge kaydı tarihi 1.8.1950.

halinde düzenlenen raporda, İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer'in açıklamalarının radyodan halk tarafından dikkatle dinlendiği belirtilmiştir. Bu açıklamada eski Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve Mareşal Fevzi Çakmak'ın da isimlerinin geçmesi hayret uyandırmıştır. Bu önemli insanların böyle kötü ve tehlikeli konularla gündeme gelmesinin vahameti belirtilirken üstelik bunların Şefik Hüsnü, Zekeriya ve Sabiha Sertel ve Cami Baykut ile ilişkilendirilmesi halkın tepkisini arttırmıştır. Halk arasında 'Bunlar da vatan hainidir, hükümet icabına bakmalı, seksenlik Mareşal bu işlere neden karışıyor' şeklinde hararetli konuşmalar geçmiştir.⁶⁰

Sökmensüer'in meclis konuşmasında elindeki vesikaları okurken Celal Bayar'ın 'serserilerin mektubu okunuyor'⁶¹ diye telaşa bağırması halk tarafından hoş karşılanmamış ve bu telaşı, halkın vicdanında, Demokrat Parti'nin gerçekten bu işlere karıştığı izlenimini vermiştir. Özellikle seçimlerde oylarının hemen hemen tamamını Demokrat Parti'ye vermiş olan Giritli muhacirlerin yaşadığı Şarampol mahallesinin sakinleri, Celal Bayar ve Fevzi Çakmak'a ağır kelimelerle hitap etmiş ve biz ne kadar yanlış işler yaptık diye pişmanlıklarını dile getirmişlerdir. Şehir Kulübünde Demokrat Parti taraftarı olan Antalyalılar radyoyu dinlerken şu yorumları yapmışlardır; “*Allah Allah bizim bu gibi fenalıklardan hiç haberimiz yok. Bak neler oluyormuş. Ara sıra radyo ile olup bitenleri söylediler iyi olur.*” Celal Bayar'ın “serserilerin mektubu” lafını radyo gazetesinden duyan bir kısım halk da “*kendisi de onlar gibi serseridir*” demişlerdir.⁶²

Yine rapordan öğrendiğimize göre bir kısım Antalyalı da Tevfik Rüştü Aras hakkında sert ithamlarda bulunmuştur. Buna göre; “*Şefik Hüsnü kimdir tanımıyoruz fakat Tevfik Rüştü Aras senelerce Dışişleri Bakanlığını yaptı. Bunun paraya pula ihtiyacı yok. Bu adam Türk değil mi. Kendisinde Türk kamı olsaydı biz Moskofa teslim etmek istemezdi. Bana bırakmalar bu hainleri küflü bıçakla keserim*” türünden sözler sarf etmişlerdir. Bundan daha ağır ifadelerin de kullanıldığını yazan rapora göre, biraz daha ılımlı olan vatandaşlar hükümetin işine karışılmayacağını ve hükümetin işini bildiğini, endişe edecek bir şey olmadığını söylemişlerdir.⁶³

⁶⁰ BCA 490.01/620.35.1, Feyzullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 13.2.1947 tarihli Yazısı, Ek 1, s.1.

⁶¹ Ekrem Uşaklıgil, *Son Posta* gazetesinin 11 Şubat 1947 tarihli sayısında yazmış olduğu bir makede Celal Bayar'ın bu sözüne de değinerek şunları söylemiştir: “Celal Bayar bu tek cümle ile bir parti manevrası karşısında bulunmuş olmak ihtimaline hiç dokunmadan, yapılan tarihçeyi ve okunan vesikaları kıymetsiz sayıyor, bir taraftan da İçişleri Bakanını beyhude vakit kaybetmekle muahaze ediyordu, belki daha fazla konuşabilirdi, yahut parti sözcüsünü konuşturabilirdi, fakat bu kadarını yeter buldu, yani Mareşali müdafaa etmek işini yapmış oldu.” *Aynı Tarihi*, Sayı 159 (Şubat 1947), s.9.

⁶² BCA 490.01/620.35.1, Feyzullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 13.2.1947 tarihli Yazısı, Ek 1, s.1

⁶³ Aynı Yazı ve Ek 1, s.1-2.

Halk arasında dolaşan diğer bir takım söylentilere göre de; bu gibi sakıncalı durumlar, örfi idare⁶⁴ sayesinde ortaya çıkarılmıştır. Örfi idareyi istemeyenler artık bunun gerekliliğine inanmamalıdır. İster bilerek ister bilmeyerek Fevzi Çakmak'ın bu tip işlere karışması affolunamaz bir hatadır. Komünistler Demokrat Parti'yi kendi işlerine alet etmektedirler ve Demokratlar, bunları kendi içlerinde bulup kendi elleriyle teslim etmelidirler. Bu gibi komünist mektuplarını Demokratlar önceden Hükûmete haber vermelilerdir.⁶⁵

Cumhuriyet Halk Partisi cephesinde durum bu şekilde değerlendirilmişken, Demokrat Parti Antalya İl Örgütü ise doğal olarak savunma pozisyonunda taraftarlarını teskin etmeye çalışmaktaydı. 3.2.1947 tarihli CHP istihbarat raporundan öğrendiğimize göre; Demokrat Partililer Pazar günü saat 13.30'da parti merkezinde umumî olmayan bir toplantı yapmışlardır. Toplantıda sözü komünistlik meselesine getiren İl İdare Kurulu üyesi Akif Sarıoğlu “*Arkadaşlar radyolarda, gazetelerde görüp işittiğiniz gibi komünist meselesi ile alakalı olanlar vardır. Bu işle Mareşal'in de ilgisi olduğundan şüphe edenler olmuşsa da onun ufacak bir lekesi dahi yoktur ve olmasına da katıyen imkan veremeyiz. Önümüzde köy muhtarı seçimi vardır. Her neye mal olursa olsun adaylarımızı kazandırmaya çalışmalıyız.*”⁶⁶ diyecekti. Demokrat Parti için Fevzi Çakmak halk tarafından sevilen önemli bir isimdir. Zaten Demokrat Parti'nin kuruluş aşamasında, Fevzi Çakmak'ın bu popülerliğinden faydalanarak halktan destek kazandığı bilinmektedir. Mareşal hakkındaki bu iddialar Demokrat Parti'yi de etkileyeceği için toplantılarda O'nu korumaya yönelik açıklamalarda bulunmuşlardır.

Demokrat Parti Antalya İl Örgütü'nün komünistlik konusuyla ilgili savunma çalışmaları ilerleyen günlerde de devam etmiştir. 9.2.1947 tarihli toplantıyla ilgili olarak bir gün sonrasında yazılan raporda bu konu üzerinde durulmuştur. Buna göre; merkez Demokrat Parti binasında saat 10.30'da yapılan toplantıya Ahmet Tekelioğlu ve Akif Sarıoğlu ile parti mensuplarından 25-30 kişi katılmıştır. Toplantıda ilk önce *Vatan* gazetesinin 6 Şubat tarihli nüshasında yayınlanan

⁶⁴ İkinci Dünya Savaş başlayınca TBMM 25 Kasım ve 1196 sayılı kararıyla, İstanbul ve Trakya ile Kocaeli ve Çanakkale vilayetlerinde örfi idareyi ilân edilmiş, her altı ayda bir ve 11 defa uzatılarak 23 Aralık 1945 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır. Kıbrıs ve 6/7 Eylül olayları sebebiyle uygulanan sıkıyönetim Ankara, İzmir ve İstanbul'da uygulanmıştır. Bu sıkıyönetim 7 Haziran 1956'da ve en son İzmir'den kaldırılmak suretiyle Ankara ve İstanbul'da ilân edilmiştir. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, II.Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s.440, dipnot 1. Bu bilgiye ek olarak Feroz ve Bedia Ahmad'ın eserinde sıkıyönetimle ilgili olarak şu bilgi verilmiştir: “Hükümet sıkıyönetimi kaldırmaya karar verdi (Sıkıyönetim İkinci Dünya Savaşı dolayısıyla 23.11.1940'da ilan edilmişti).” Bu eserde belirtildiğine göre sıkıyönetim 22 Aralık 1947 tarihinde kaldırılmıştır. Feroz-Bedia Turgay Ahmad, *age.*, s.39.

⁶⁵ BCA 490.01/620.35.1, Feyzullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 13.2.1947 tarihli Yazısı, Ek 1, s.2.

⁶⁶ BCA 490.01/620.35.1, 3.2.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.1.

“Mareşal’in Topyekun Cevabı” başlıklı beyannâmesi⁶⁷ Hayret Şakrak tarafından okunmuştur. Bu bittikten sonra 7 Şubat tarihli *Vatan* gazetesinde Mareşal’in beyannâmesi hakkında, Mümtaz Faik Fenik imzası ile yazılmış olan makale okunmuştur. Bundan sonra Ahmet Tekelioğlu söze başlayarak, Mareşal’in sahip olduğu yüksek şahsiyetle komünistliğe alet olmayacağını belirtmiş, Halk Partisi’nin bunu kendi lehine kullandığını ancak halkın gözünde Mareşal’in mevkiinin sarsılmayacağını söylemiştir.⁶⁸

Tekelioğlu’nun konuşması bittikten sonra sözü Akif Sarıoğlu almış ve Kuran-ı Kerim’den örneklerle dinsiz komünizm anlayışında olmadıklarını ispatlar nitelikte Fevzi Çakmak’ı savunmaya başlamıştır. Sarıoğlu’nun dikkate değer konuşması şöyledir:

Türklerin laik olmakla beraber Müslüman olduklarını binaenaleyh Kuran-ı Kerim’deki (Vettini ve'zzeytuni) suresini okuyarak sonundaki (Ahsenül takvim) ayeti mucibince insanların (Ahsenül takvim) olarak yaratıldıklarından iyi ve kötüyü tefrik etmek istidadında da bulduklarını ve bir kör için elli bin kişi kör dese buna mukabil iki kişi kör değildir. Bu iki kişinin sözü hüsnüniyete mahrum olduğu için indellahta elli bin kişinin sözüne müreccah bulunduğunu söylemiş ve bu sözleri ile Mareşal hakkında Halk Partisi tarafından ne kadar çok kişi kötü söz söylese de hakikati müdrük olan Demokratlar tarafından iyiliği hakkında söylenen sözler Mareşal’in büyüklüğünü ve iyiliğini teyide kafi bulunduğunu ima etmek istemiş ve Mareşal hakkında tahkikat mukabilinde söz söyleyen Halk Partisi matbuatının maddi menfaat ve gagesini takip ettiklerini ve bu kabil kimseleri telif ettiğini, Mareşal’in reisicumhur olmakta gözü olmadığını böyle bir arzuda bulunmuş olsaydı Atatürk öldüğü vakit kendisine vaki olan teklifi reddetmezdi. Mehaza reisicumhur olmak arzu ve emeli her vatandaşın hakkı olduğu gibi Mareşal’in de böyle bir emel takip etmesinin çok görülmeceğini söyledi.⁶⁹

İstihbarat raporlarında çoğunlukla iç politika ile ilgili mevzular yer almasına karşın bazen dış politika konularında da konuşmaların yapıldığını görmekteyiz. Akif Sarıoğlu bununla ilintili olarak komünistlik konusuna değinmiştir. 29.6.1947 tarihli raporda ifade edildiği üzere; Avrupa’nın ekonomik kalkınması bakımından Amerika yalnız Türkiye ve Yunanistan’a değil Macaristan ve diğer zarar gören devletlere de aynı yardımı yapacaktır. Amerika’nın bu işteki amacı “komünizm mikrobunun” dünyaya yayılmamasını ve Boğazlar’ın sıkı bir kontrol altına alınmasını sağlamaktır. Ruslar da anlamıştır ki Amerika Türkiye ile beraberdir. Ruslar bizi komünist yapmak istemektedirler. Ancak Türkler aslen

⁶⁷ Fevzi Çakmak bu savunmasında, politik hayata girdiği günden beri kendisine bir takım adlar takıldığını belirtmiş, kızının mezarını ziyaret ettiği için “mürteci” olarak, halka ‘çocuklarım’ diye hitap ettiği için “mutaassıp” olarak, halkın hak ve hürriyetlerini savunduğu için de “komünist” olarak etiketlendiğini dile getirmiştir. Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s.155.

⁶⁸ BCA 490.01/620.35.1, 10.2.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.1.

⁶⁹ Aynı Rapor, s.1.

aile hayatından ve mesken hakkından vazgeçmezler.⁷⁰ Sarıoğlu'nun bu dış politika yorumundan ister istemez Demokrat Parti'nin iç politikası hakkında mesaj verdiği izlenimi uyanmaktadır. Kısa bir süre önce komünist yanlılığı vurgusu yapılan Demokrat Parti'nin oysa ki komünizmi zararlı bir mikrop olarak gördüğü belirtilmekte, partilerine yapılan yakıştırmaların yalan olduğunu ispatlama gayretleri kendini belli etmektedir.

Sonuç

Türkiye'yi 23 yıl boyunca tek başına yöneten Cumhuriyet Halk Partisi'nin, sahip olduğu yönetim alışkanlıklarını bırakarak çok partili yaşama ayak uydurmasında zorlanması nispeten doğal karşılanabilir. Bu süreç içerisinde meclisi bir muhalefet partisi ile paylaşmadığı için nasıl hareket etmesi gerektiğini bilmemesi de doğal karşılanabilir. Hele hele daha önceki çok partili hayata geçiş denemelerinin hazin sonla neticelenmesi, Cumhuriyet Halk Partisi'ni bu üçüncü denemede aynı sonla karşılaşmamak için özel tedbirler almaya itmiş olması da gayet doğaldır. Antalya'da yapılmış olan istihbarat faaliyetlerini de bu açıdan değerlendirmek gerekir.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidarda bulunduğu süreçte halkla çok fazla iç içe olmaması, halkın Demokrat Parti'ye kısa sürede sempati duymasını sağlamıştır. Bunda Demokrat Parti'nin halkı kucaklayan yaklaşımlarının da büyük etkisi olduğu görülmektedir. İşte Cumhuriyet Halk Partisi, bir taraftan istihbarat faaliyetleri ile Demokrat Parti'nin nasıl bu şekilde hızla geliştiğini anlamaya çalışırken diğer taraftan Demokrat Parti mensuplarının yaptığı gibi halkın arasına karışıp insanların kendi partilerinden uzaklaşmasını engellemek istemiştir.

Demokrat Parti'nin siyaset sahnesine çıkması, Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı duyulan memnuniyetsizliğin yüksek tondan seslendirilmesine ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin gücünün zayıflamasına neden olmuştur. Bu noktada Cumhuriyet Halk Partisi telaşla iktidarı koruma derdine düşecektir. Demokrat Parti'nin akıl almaz biçimde hızlı büyümesi korkuların gün ışığına çıkmasına sebebiyet verecektir. Eğer iktidar kaybedilirse artık öyle rahat rahat milletvekili seçilmek mümkün olmayacaktır. Daha da önemlisi iktidarda olmanın sağladığı avantajlar kaybedilecektir ki, asıl ürkütücü olan da budur. Bu perspektiften bakınca Cumhuriyet Halk Partisi'nin Demokrat Parti faaliyetleri hakkında istihbarat çalışmaları yapması olağan karşılanabilir.

Bu istihbarat raporları sayesinde Demokrat Parti'nin halk tabanı yaratma konusunda verdiği mücadele de görülebilmektedir. Halk Cumhuriyet Halk Partisi'nden memnun değildi herhâlde ve yeni bir partiyi istiyordu.. Fakat halk, Demokrat Parti'ye geçtiği zaman da başına geleceklerin ne olacağını tam olarak

⁷⁰ BCA 490.01/620.35.1, 29.6.1947 tarihli İstihbarat Raporu, s.1.

bilmiyordu. Cumhuriyet Halk Partili yerel yöneticilerin hışmına uğrayabilir ya da hükümet görevlilerinin baskısıyla karşılaşabilirdi. Bunun için Demokrat Parti taşra yetkilileri halka güven vermek ve davalarına inandırmak mecburiyetindeydi. Antalyalı Demokrat Partililerin toplantılarında yaptıkları konuşmalar bu sebepten ötürü dikkate değerdir.. İstihbarat raporlarına şehir tarihi ölçeğinde bakıldığında, ulusal politik gelişmelere karşı halkın verdiği reaksiyonlar önemlidir. Raporlar, bütüncül olarak değerlendirildiğinde halkın çok partili hayata ne kadar hazır olduğunun anlaşılmasına da yardımcı olmaktadır.

Kaynaklar

Adnan Menderes Diyor ki, CHP Başkanına Cevaplar, Demokrat Parti Ankara Gençlik Teşkilatı Yayınları, b.t.y., b.y.y.

AĞAOĞLU, Samet (1993) *Siyasi Günlük Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, Cemil KOÇAK (Yay. Haz.), 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

AHMAD, Feroz-Bedia Turgay AHMAD (1976) *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.

AYATA, Ayşe Güneş (1992) *CHP Örgüt ve İdeoloji*, Çev. Belkıs Tarhan-Nüvit Tarhan, Gündoğan Yayınları, Ankara.

AYDEMİR, Şevket Süreyya (1979) *İkinci Adam*, II.Cilt, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Ayın Tarihi, Sayı 158 (Ocak 1947); Sayı 159 (Şubat 1947), Sayı 169 (Kasım 1947), Başbakanlık Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara.

BARUTÇU, Faik Ahmet (2001) *Siyasi Hatıralar Millî Mücadeleden Demokrasiye*, Cilt 2, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA, Ankara]

Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı [Fon. Kod. 490.01]

1. BCA 490.01/620.35.1; *CHP Manisa Milletvekili ve Antalya ve Burdur Bölge Müfettişi Feyzullah Uslu'nun Yazıları*

Feyzullah Uslu'nun Elmalı CHP İlçe İdare Kurulu Başkanlığı'na 3.1.1947 tarihli Yazısı.

Feyzullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 13.2. 1947 tarihli Yazısı.

Feyzullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 24.3. 1947 tarihli Yazısı.

Feyzullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 25.3.1947 tarihli Yazısı

Feyzullah Uslu'nun CHP Genel Sekreterliği'ne 2.4.1947 tarihli Yazısı.

2. BCA 490.01/620.35.1; *CHP Antalya İl Örgütü İstihbarat Raporları*

26.1.1947 tarihli İstihbarat Raporu; 3.2.1947 tarihli İstihbarat Raporu; 7.2.1947 tarihli İstihbarat Raporu; 10.2.1947 tarihli İstihbarat Raporu; 9.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu; 13.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu; 15.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu; 16.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu; 17.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu; 19.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu; 20.3.1947 tarihli

- İstihbarat Raporu; 29.3.1947 tarihli İstihbarat Raporu; 29.6.1947 tarihli İstihbarat Raporu.
3. BCA 490.01/620.35.1, CHP Akseki İlçe İdare Kurulu Başkanı'nın CHP Genel Sekreterliği'ne (tarihsiz) Yazısı.
4. BCA 490.01/620.35.1; CHP Amasya Milletvekili ve Balıkesir Bölge Müfettişi Ahmet Eymir'in CHP Genel Sekreterliği'ne 18.10.1950 tarihli Yazısı.
- BAYAR, Celal, *Başvekilim Adnan Menderes*, Der. İsmet Bozdağ, Baha Matbaası, b.t.y., b.y.y.
- BİLGİNER, Recep (2005) *Üç İktidar Üç Hayal Kırıklığı*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Celal Bayar'ın Seçim Kampanyalarındaki Söylev ve Demeçleri 1946, 1950 ve 1954* (1955) Özel Şahingiray (Der.), Doğu Matbaası, Ankara
- ÇAVDAR, Tevfik (1983) Demokrat Parti, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İletişim Yayınları, 2060-2075.
- EKİNCİ, Necdet (1997) *İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- EROĞUL, Cem (1990) *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara.
- GOLOĞLU, Mahmut (1982) *Demokrasiye Geçiş 1946-1950*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- KABASAKAL, Mehmet (1991) *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960*, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- KARAOŞMANOĞLU, Yakup Kadri (1984) *Politikada 45 Yıl*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım (2006) Türkiye'de Çok-Partili Demokrasiye Dönüşüm Toplumsal Dinamikleri, *Toplum ve Bilim*, Sayı 106, 174-191.
- KARATEPE, Şükrü (2001) *Tek Parti Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- KARPAT, Kemal (1996) *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayınları, İstanbul
- KOÇAK, Cemil (1992) 'Tek-Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği, *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 459-494.
- MAYAK, Faysal (2007) Adnan Menderes'in Teftiş Raporuna Göre Cumhuriyet Halk Partisi Antalya Örgütünün Çalışmaları (1935), *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt IV, Sayı 15 (Güz), 191-219.
- METİNSOY, Murat (2006) Erken Cumhuriyet Döneminde 'Mebus'ların' İntihap Dairesi' ve 'Teftiş Bölgesi' Raporları, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 3 (Bahar), 103-169.
- Milli Şef Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisi 7. Dönem, 3. Toplantısını Açış Söylevleri 1.XI.1945* (1945) Ulus Müessesesi, Ankara.
- ÖNER, Kenan (1948) *Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*, Osmanbey Matbaası, İstanbul.
- ÖYMEN, Altan (2002) *Bir Dönem Bir Çocuk*, Doğan Kitap, 4. Baskı, İstanbul
- POLATKAN, Salih (1981) *Askeri ve Siyasi Yönleriyle Mareşal Fevzi Çakmak*, Önsöz Basım, [b.y.y]
- SAROL, Mükerrrem (1983) *Bilinmeyen Menderes*, 2 Cilt, Kervan Yayınları, İstanbul.
- SUNAR, İlkay (1983) Demokrat Parti ve Popülizm, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İletişim Yayınları, 2076-2086.

- SÜKAN, Faruk (1991) *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları TBMM 1950-1960*, Kültür Ofset, Ankara.
- TEKİN, Nil Türker (2002) 1946 Seçimlerinde Propaganda Tek Parti Döneminin Sonu, *Toplumsal Tarib*, Sayı 106 (Ekim), 66-70.
- TOKER, Metin (1990) *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973 Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- TOPRAK, Zafer (1998) Demokrasiye Geçerken Muhalefete Gözaltı, Fişler ve Fişlenenler, *Toplumsal Tarib*, Sayı 53 (Mart), 4-9.
- TOPRAK, Zafer (1998) Bir Muhalefetin Mikro Tarihi Antalya 14 Nisan 1952, *Toplumsal Tarib*, Sayı 53 (Mart), 10-14.
- TÜNAY, Bekir, *Menderes Devri Anıları, Gördüklerim, Bildiklerim, Duyduklarım*, Nilüfer Matbaacılık, İstanbul, b.t.y.
- URAN, Hilmi (2008) *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- UYAR, Hakkı (1999) *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul.
- ÜSKÜL, Zafer (1990) Menderes ve Gülek'in Antalya Gezileri Bir Belge, *Tarih ve Toplum*, Cilt 14, Sayı 82 (Ekim), 17-21.
- YALMAN, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt 4 (1945-1971), Rey Yayınları, b.t.y., b.y.y.
- ZÜRCHER, Erik Jan (2006) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner GÖNEN, 20. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Türkiye'de İzcilik Teşkilâtının Kuruluşu

M. Yasin TAŞKESENLİOĞLU

Bayburt Üniversitesi

TAŞKESENLİOĞLU, M. Yasin, Türkiye'de İzcilik Teşkilâtının Kuruluşu. *CTAD* Yıl 5, Sayı 10 (Güz 2009), 103-116.

Osmanlı devleti, kendi gereksinimlerine göre yarı askerî bir yapı kazandırdığı izciliği devlet eli ile geliştirmesinin yanı sıra bu konuda Osmanlı gençliğinin sağlam vücutlu ve dinç olarak yetişmesini amaç edinmişti. Devletin son döneminde sınırlarının sürekli daralması, uzun yıllar savaş hâlinde olması ve ordunun asker ihtiyacı, gençleri askerlik için hazırlamak zorunluluğunu ortaya çıkarmıştı. Bu zorunluluk kendini iyiden iyiye hissettirmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nda kendini daha fazla göstermişti. İttihat ve Terakki idaresi asker ihtiyacından dolayı izci faaliyetlerini de askerliğin bir ön eğitim süreci şeklinde uygulamaya koydu. Bu uygulama önce kendini Osmanlı Güç Dernekleri, ardından da Genç Dernekleri olarak gösterdi. Bu dernekler, devlet politikası gereği önce İngiliz ekolünden daha sonra da Alman ekolünden etkilendi. Özellikle ülkenin birçok bölgesinde Birinci Dünya Savaşı boyunca etkin olan Genç Dernekleri, 1920 yılında etkinliğini tamamen yitirse de Cumhuriyet döneminde tekrar kurulmasına çalışıldı. İzciliğin paramiliter şekilde gelişmesi yerel ve özel girişimleri engelledi ise de sonraki dönemler için bir alt yapı niteliği taşımış oldu. Türkiye'de resmî kuruluş yılı olan 1914'den başlayan süreçte izcilik, Birinci Dünya Savaşı döneminin olumsuz etkileri olsa da Millî Mücadele kazanıldıktan sonra resmen 1923 yılında tekrar canlandı.

Anahtar Kelimeler: Türk İzciliği, Harold Parfitt, Von Hoff, Osmanlı Güç Dernekleri, Osmanlı Genç Dernekleri.

TAŞKESENLİOĞLU, M. Yasin, The Foundation of Scouting in Turkey. *CTAD* Year 5, Issue 10 (Fall 2009), 103-116.

Ottoman Empire officially developed scouting into which it fit a paramilitary structure according to its necessities, it aimed ottoman (Turkish) youth to be grown up as robust people with healthy bodies. Empire's existence in a state of war during a long time, shrinking of its borders constantly and the army's need of soldiers created the necessity of making the youth to be ready for military service. This need made itself felt thoroughly and was on its peek during the World War I. As a matter of fact, Turkish scouting organization born and as a procedure of pre-draft because of the need for soldiers. This practice stood out first as Ottoman Power Associations and then Ottoman Youth Associations. The associations as mentioned before, were influenced the English scouting experience at first, and then, the German one due to state policies. In particular, Ottoman Youth Associations that were active in most part of the country during the World War I were tried to be reestablished during the

Republican Era though they had lost their influence totally in 1920. The paramilitary development of Turkish scouting not only hindered the general and private initiatives but also provided basis for later periods. Scouting in the period starting in 1914 which is the official date of foundation in Turkey, has been revived officially in 1923 after War of Independence in spite of the negative effects during the World War I.

Key Words: Turkish Scouting, Harold Parfitt, Von Hoff, Ottoman Power Associations, Ottoman Youth Associations.

Giriş

İlk olarak İngiliz General Robert Baden-Powell tarafından İngiltere’de 1908 yılında kurulan İzcilik (*scouting*) teşkilâtı, kısa zamanda pek çok ülkede benimsenerek örgütlü bir yapı kazanmış bir gençlik kuruluşudur. Ancak bu teşkilât, gerek kuruluş itibarıyla ve gerekse yayıldığı bölgelerdeki genç nüfusun fizikî gücünden yararlanma düşüncesi ile farklı uygulamalara tâbi tutulmuştur. Bu uygulamalar genellikle askerî niteliktedir. Esasta kurucusu Baden-Powell, tanımını yaparken izciliği iki gruba ayırmış ve izciliğe bugünkü sivil görünümünden farklı bir görev yüklemiştir. Baden-Powell, izcileri 'harpte ordunun ardından giderek düşmanın bulunduğu yeri keşfe çalışan ve gördüklerini amirine bildiren askerler' ve 'Kuzey Amerika'nın kapan ve tuzakla av avlayan izcileri, Batı Afrika izcileri keşşaf, Asya'yı veya bütün dünyayı dolaşan misyonerler' şeklinde harp ve sulh izcileri olarak ikiye ayırır.¹ Bu tanımlamadan kolayca anlaşılacağı üzere izcilik, ilkin sivil görünümünden ziyade askerî ve siyasî amaca hizmet eden bir görüntü arz ediyordu. Nitekim teşkilâtın kurulması fikri İngiltere'nin Güney Afrika sömürgesinde kuzeyi Transvaal'de çıkan bölgenin tarihsel halkı olan yerlilerin isyan sonucu gelişti. İsyanı bastırmaya sevk edilen İngiliz ordusu askerlerinin bedenî zayıflığı, bu orduda general olan Baden-Powell'i izciliği kurmaya sevk etti. Baden-Powell, bu teşkilât sayesinde ordunun güçleneceğini düşünüyordu.² Ona göre izciler her tehlikeye karşı göğüs gerebilen, vatanları için canını feda edebilen ve bunu da vatanlarına ve vatandaşlarına karşı bir vazife olarak addeden gençler olmalıydı.³ İngiltere’de kurulduktan sonra Fransa’da *Eclaireur*, Almanya’da *Pfad Finder* adlarıyla gelişen izcilik kısa sürede tüm Avrupa’da benimsenen bir teşkilât hâlini aldı.

Türkiye’de ise izcilik, önceleri özel çabalar sonucu yerel seviyede bazı girişimlerle başladı. Bu girişimlere Mekteb-i Sultanî’deki⁴ ve 1910 yılında nizamnâmesi hazırlanarak faaliyete geçen Vefa Gençlik Kulübü’ndeki girişimler

¹ Baden-Powell, *İzcilik*, Tercüme: Mustafa Rahmi, İstanbul, 1339, s.3.

² Powell, *age.*, s.3; Paul Vuibert, *İzcilik (Altın Ordu)*, Yazan: Bir Yurdcu, İstanbul, 1912, s.4.

³ Baden-Powell, *age.*, s.8.

⁴ Gökhan Uzgören, *Türk İzicilik Tarihi*, Papatya Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.3.

örnek olarak gösterilebilir⁵. Ancak bu gibi kuruluşların izçilik çalışmaları sistemli bir teşkilât olmaktan ziyade özel elbiselerle boru veya trampet eşliğinde haftada bir iki gün gösteri yürüyüşlerinden öteye geçemedi⁶. Diğer taraftan özellikle 1909 yılında çıkarılan Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak ülke çapında birçok cemiyet kuruldu. Bunlar içinde gençlere yönelik oluşumlar, *İdman Yurdu*, *İdman Ocağı*, *Gençler Yurdu* gibi isimler altında varlık göstermeye başladı. İzçilik, bu oluşumlar içinde şube hâlinde yer aldı.

Gençlere yönelik kurulan cemiyetler içinde özellikle *Türk Gücü Derneği* önemli bir yer tutar. Türkçülük akımının öncüleri tarafından Türk Ocağı'nın alt kuruluşu olarak 14 Mart 1913'de (1 Mart 1329) kurulan Türk Gücü,⁷ "Türk'ün gücü her şeye yeter" parolası ile Türk gençlerinin zararlı alışkanlıklardan arındırılarak bedenî ve fizikî olarak güçlenip dinç ve gürbüz olmasını sağlamayı amaç edindi. Türk gencine hitaben yazılan ve cemiyetin amacını bildiren bir yazıda; gençliğin kahvehane gibi zararlı ortamlarda gücünü yitirdiği, bozsuz, kambur ve çolak kaldığına dikkat çekiliyordu. Ayrıca Avrupa toplumlarının askerliği, biniciliği, topçuluğu, gemiciliği Türklerden aldığına ve bunun sonucunda gençlik örgütlerinin ne kadar ilerlediğine vurgu yapılıyordu.⁸ Derneğin kuruluş tarihinin Balkan Savaşları zamanına denk geldiği göz önüne alındığında Baden Powell'in izci teşkilâtını kurduğu dönemdeki amacına paralel biçimlendiği yorumu yapılabilir. Osmanlı'nın Avrupa emperyal güçlerinin askerî sahada paramiliter örgütlenmelerini de izlediğine işaret eden bir durumdur bu. Nitekim emperyal Britanya'nın hizmetindeki general Powell da Transvaal Savaşı'nda gençlerdeki (genç ve asker) fizikî zayıflık üzerine izçiliği kurma gereksinimini hissetmemiş miydi?

Derneğin kurulduğu yıl "Türk Gücü'nün Umumi Nizamı" yayınlandı. Nizamnâmede; askere alınan her 1.000 gençten ancak 100'ünün vücutlarının sağlam olduğu, birçoğunun hasta ve illetli olduğu, böyle giderse 'vatanın elden gideceği' belirtiliyor; bu tehlikenin savuşturulması amacıyla derneğin yaptığı girişimlere yer veriliyordu. Bu girişimler dernek bünyesinde "Terbiye-i Bedeniye" ve "Hıfzıssıhha" şubelerinin açılması ile gerçekleşti. Ayrıca Terbiye-i Bedeniye şubesinin orduya bedenen sağlam gençler yetiştirmek amacı ile Avrupa'daki kılavuz teşkilâtı örnek alınarak açıldığı nizamnamede özellikle vurgulanmıştır.⁹

⁵ Saim Turgud, "Vefa Gençlik Kulübü", *Aylık Ansiklopedi*, Cilt II, 1 Mayıs 1945-15 Nisan 1946, İstanbul, 1946, s.416.

⁶ Kâzım Nami, *Mekteplerde Ahlakı Nasıl Telkin Etmeli*, İstanbul, 1343, s.40; *İdman* dergisi de devlet kontrolü altına alındığı tarihe kadar izçiliğin gezinti yapmaktan ibaret olduğu ve çok kısır kaldığı bilgisini verir. *İdman*, № 28, 14 Nisan 1330, s. 437.

⁷ *Türk Yurdu*, Cilt II (3-4)/35 (1912-1913), 7 Mart 1329/20 Mart 1913, Tutubay Yayınları, Ankara, 1999, s.188. Makalede *Türk Yurdu*'nun bu tıpkı basımı kullanılmıştır.

⁸ *Türk Yurdu*, Cilt II (3-4)/35, s.187-188.

⁹ *Türk Gücü'nün Umumi Nizamı*, Matbaa-i Hayriye ve Şurekası, İstanbul, 1329, s.3-5.

Türk gençliğinin talim ve terbiyesi konusunda devletin vakit kaybetmeksizin harekete geçmesi gerektiğini düşünen Türk Gücü, gençliğe hitap eden bir dernek olduğundan dolayı gençler arasında popüler olmaya başlayan izciliğe önem verdi ve bünyesinde izci şubeleri açtı. Özellikle Harbiye Nezareti'nin bu konuya öncülük etmesi ve 'millî terbiye' çatısı altında 'rehber, izci, keşşaf' adlarıyla birimler kurması gerektiği yönünde telkinlerde bulunulmuştur. Yani kendisinin yaptığı çalışmaların daha kapsamlı bir şekilde devlet tarafından ele alınması gerekliliğini savunmuştur.¹⁰

Türk Gücü Derneği 1915 yılına kadar faaliyet göstermiş, ve özellikle Anadolu'da Türk Ocağı'nın güçlü olduğu bölgelerde etkin olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ve teşkilâtları tek bir çatı altında toplamaya başlaması derneğin etkinliğini yitirmesine sebep olmuştur¹¹.

İzcilik Faaliyetlerinin Devlet Eli ile Gelişmesi

Osmanlı devleti, II. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra başlayan savaş yıllarındaki gereksinimleri dahilinde izciliğe askerî bir anlayışla yaklaşmış, yani paramiliter bir kuruluş olarak devlet eli ile gelişmiştir. Okulların ve bağımsız derneklerin yukarıda özetlenen çalışmaları özel ve sivil teşebbüs niteliği taşımaktadır. Bunlar izciliğin ülke çapında kurulmasına ve gelişmesine alt yapı hazırlaması açısından önemli girişimler olarak değerlendirilse de resmî olarak izcilik, Osmanlı devletine başka adlar ve örgütlenmeler ile girmiştir. Örgütlenmeler ise Harbiye Nezareti öncülüğünde olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilânını takip eden yıllarda tedricen ülke idaresini ele alan İttihat ve Terakki, izcilik teşkilâtının kurulmasına girişti. Nitekim 1914 yılında kurulan Sait Halim Paşa Hükûmeti'nde Harbiye Nazırı olan Enver Paşa'nın, orduda bir dizi yenileşme hareketi başlattığı bilinmektedir.. Ordunun asker ihtiyacının karşılanması için tedbir alan Enver Paşa, özellikle askerin eğitime önem vermiş, ileride askere alınacak olan gençlerin temel eğitimi alması ve askere eğitilmiş bir şekilde gelmesi için yapılan çalışmalar doğrultusunda Belçika İzci Reisi İngiliz Harold Parfitt'in İstanbul'a davet edilmesini sağlamıştır. Meclis-i Vükelâ Parfitt'e, Harbiye ve Maarif Nezaretleri kontrolü altında Osmanlı devletine vereceği hizmet karşılığında senelik 300 lira ve yol masrafları için bir defaya mahsus olmak üzere 100 lira verilmesini kararlaştırmıştır. Giderler 1914 yılı Maarif Nezareti bütçesinden karşılanacaktır.¹²

¹⁰ *Türk Yurdu*, Cilt II (3-4)/37, 4 Haziran 1329/17 Haziran 1913, s.242-243.

¹¹ *Türk Gücü* ile ilgili geniş bilgi için bkz. Fevziye Abdullah Tansel, "Türk Gücü Derneği", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı*, Cilt I, Sayı10, Ankara, 1979.

¹² BOA MV 187/57.

Parfitt'in davet edilmesi, izcilik adına önemli bir girişimdir; çünkü İstanbul'a gelerek çalışmalara başlaması, Türkiye'de izciliğin resmî kuruluş tarihi olarak kabul edilir. Harold Parfitt'in izcilik teşkilâtını kurması için görevlendirilmesi Türk İzciliğinin kuruluşunda resmî başlangıç tarihi olarak kabul edilmesine rağmen onun Türkiye'ye geliş tarihi hakkında bugüne kadar verilen bilgilerde birtakım çelişkiler de mevcuttur. Gökhan Uzgören, *Türk İzcilik Tarihi* adlı çalışmasında Parfitt'in ilk olarak 22 Haziran 1912'de Türkiye'ye geldiğini ve "İzci Ocağı" kurduğunu belirtmektedir.¹³ Türkiye İzcilik Federasyonu tarafından hazırlanan *Türk İzciliğinin 90. Yılı* adlı eser de özellikle Uzgören'in çalışmasından faydalanılarak aynı bilgileri veriyor. Bu eserin basım tarihi 2002'dir ve izciliğin 90. yılı olarak isimlendirilmesinin sebebi de Parfitt'in ilk kez resmî izcilik çalışmalarını başlattığı tarihin yine 1912 olarak saptanmasıdır¹⁴. Bunların yanı sıra, Parfitt'in Türkiye'ye geldikten sonra izciliğin iyi bir şekilde anlaşılması amacıyla hazırladığı bir cep kitapçığını, 1923 yılında Türkçeye çeviren Türk İzci Ocağı Büyük Ortası üyesi ve Şark İdadisi Müdürü Mehmet Raif Bey ise konu ile ilgili daha farklı bir tarih vermektedir. 2004 yılında İbrahim Kurak tarafından tekrar ele alınarak hazırlanan eserde Mehmet Raif Bey'in de Parfitt'in İstanbul'a geliş tarihini 1913 olarak verdiği görülüyor.¹⁵

Türkiye'de izciliğin resmî kuruluşuna dair verilen farklı tarihlere ilişkin örnekler çoğaltılabilir. Ancak Parfitt'in İstanbul'a geliş tarihinin 1912 ya da 1913 olduğuna dair deliller sağlam değildir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine göre bu tarih 22 Nisan 1914'tür.¹⁶ Dolayısıyla eğer Türkiye'de izcilik tarihinin resmî başlangıcı Parfitt'in İstanbul'a gelişi ve burada çalışmalara başlaması gösterilecekse 1914 yılı olması gerekir.¹⁷

Parfitt'le beraber Harbiye ve Maarif Nezaretleri bünyesinde çalışmalara başladıktan sonra İttihatçıların öncülüğünde kurulan teşkilâtın işleyiş biçimini içeren 'İzci Ocağı İç Nizamı' hazırlanmıştır.¹⁸ Nizamnâmede, Balkan Savaşlarından sonra güçlenen ve İttihat ve Terakki'nin de benimsemeye başladığı Türkçülük akımının etkisi en başta göze çarpar. Programda 5 gruba ayrılan izcilerin isimleri öz Türkçe sözcüklerden seçilmiştir. Bunlar kıdem sırasına göre aşağıdan yukarıya **adsız**, **çeri**, **tekin**, **alp** ve **tarhan** şeklindedir.

¹³ Uzgören, *age.*, s.7.

¹⁴ *Türk İzciliğinin 90. Yılı (1912-2002)*, Haz. Y. Ertuğrul Turhal, Türkiye İzcilik Federasyonu, Ankara, 2002, s. 32-33.

¹⁵ Harold Parfitt, *İzcilik Bilgileri Tatbikath İzci Muhtırası (Uygulamalı İzci Günlüğü)*, Çev. Mehmet Raif, Haz. İbrahim Kurak, Ankara, 2004, s.6-7.

¹⁶ BOA MV 235/80, Belge № 80-1.

¹⁷ *İdman* dergisinin Parfitt ile ilgili verdiği bilgiler iddiamızı destekler mahiyettedir. Nitekim derginin 6 Nisan 1330 (19 Nisan 1914, № 27) sayısında Parfitt'in geleceği bildirilmiş, bir sonraki 14 Nisan 1330 (27 Nisan 1914) sayısında da Parfitt'in gelerek göreve başladığı haberi verilmiştir. Bkz. *İdman*, № 28, 14 Nisan 1330, s.437.

¹⁸ *İzci Ocağı'nın İç Nizamnâmesi*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1330.

İzciliğe adsız olarak başlayan izciler kendilerini yetiştirdikçe mertebeleri yükselmektedir. Ocak teşkilâtı da yine aynı düşünce ile adlandırılmıştır: Küçükten büyüğe **oba**, **kol**, **oymak** ve **altın ordu** şeklindedir. Obalar kolları kollar oymakları oymaklar ise altın orduyu oluşturmaktadır. Ayrıca tesis edilen her oymağa **oğuz**, **kartal**, **tuğrul**, **sungur**, **koyun**, **keçi**, **aslan**, **at**, **geyik** ve **maral** gibi Türk mitolojisinin kutsal kabul edilen hayvan isimleri tercih edilmiştir.¹⁹ İzci Ocağı'nın kurulması Türk Yurdu çevresinde olumlu karşılanmış, "Türk İzciliği ve Oymak Üyelerinin And İçmesi" başlığı altında verilen bir haberde şu ifadeler yer verilmiştir: "İzcilik memleketimize iyiden iyiye giriyor ve Türkleşerek giriyor. Başta Harbiye Nazarı Hazretleri olmak üzere ciddi ve geniş izcilik teşkilâtı yapıldı. İzcilik teşkilâtında ad ve sanlar tamamen Türkçe bazıları eski Türkçedir. Reis; başbuğ, vekiline; kalgay, şubelere; oymak, şube reislerine; oymak beyi, izcilerin heyet-i umumiyesine; izciler ocağı deniliyor."²⁰ Elde ettiğimiz yeni bilgiler 22 Nisan-28 Mayıs 1914 tarihleri arasında ciddiyetle bir izci teşkilâtının kurulduğunu gösteriyor. Dolayısıyla Parfitt'in ilk resmî izcilik teşkilâtını 1914'de kurmuş olduğu kesinlik kazanmaktadır.

Başbuğluğunu Enver Paşa, Başbuğ Vekillliğini ('kalgaylığı'; *kalgaylık*) Parfitt'in yaptığı teşkilât bünyesinde Dâr-ül-muallimin'e ait bir sınıfta izci kursu açılmıştır. Kursu bitiren 7 meslek sahibi ve 9 muallim Talat Paşa huzurunda and içmiştir. 1914 Haziranı'nda ülkenin çeşitli bölgelerinden çağrılan 260 civarında gence de İstanbul Maltepe'de bir izci lider kursu açılmıştır.²¹ Bu arada ilgili kurumlara gönderilen talimatnâmeler ile faaliyetlerin uygun bir şekilde yürütülmesi sağlanmış, izcilik çalışmaları mahallin en büyük mülkî amirinin sorumluluğuna verilmiş ve eğitim dili de yalnızca Türkçe olarak belirlenmiştir. Verilen talimatları ve yapılan çalışmaları suistimal edenler, görevlendirildiği işi yapmayanlar ya da gerekli ciddiyeti göstermeyenler ise cezalandırılacak ve işinden atılacaktı.²²

Osmanlı Güç Dernekleri

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, izcilik çalışmalarını da olumsuz etkileyecektir. İttihat ve Terakki yönetiminde özellikle Enver Paşa'nın Alman taraftarlığı bir sonucu olarak Parfitt'in görevine son verilmiştir. Parfitt, İngiliz asıllı idi. Mekteplerde ve özellikle Harbiye Nezareti bünyesinde İngiliz asıllı birinin çalışması tehlikeli bulunmuştu. 'Müfrit bir İngiliz' olarak addedilen

¹⁹ Bkz. *İzci Ocağı İç Nizamnamesi*.

²⁰ *Türk Yurdu*, Cilt III (5-6)/67, 15 Mayıs 1330- 28 Mayıs 1914, s.314.

²¹ İnkılap Obruk, *İzcilik*, Ankara, b.y.y., s.29.

²² BOA DH.MB.HPSM. 13/72.

Parfitt’e 90 lira tazminat ve harcırah temin edilerek 11 Kasım 1914 (29 Teşrin-i Evvel 1330) tarihinde ilişiği kesilmiştir.²³

Diğer taraftan henüz Parfitt’in ilişiği kesilmeden Harbiye Nezareti, Haziran 1914’ten itibaren yeni ve daha kapsamlı bir oluşumun alt yapısını oluşturmaya başlamıştır. 15 Haziran’da yayınladığı programda Nezaret, yeni bir dernek kurarak tüm izcilik faaliyetlerini bu program kapsamına almıştır. Derneğin adı *Osmanlı Güç Dernekleri* olarak belirlenmiştir.²⁴ Askerî anlayışın ve düzenlemenin çok daha baskın olduğu bu yeni oluşumda izcilik hakkında şu ifadeler yer verildi: “...iş bu programda mezkûr mekteb ve müessesât programına nazaran terbiye-i bedeniye kısmında yapılmış ve izcilik talim ve terbiyesinde görülmüş olan harekât-ı talimiyenin devamlı bir surette tekrarına lüzum yoktur.”²⁵

İfadeden anlaşılacağı üzere izcilik çalışmalarını beden terbiyesi için yeterli gören program, bu çalışmaları derneklere hazırlık şubesi olarak telakki etmiş, 17 yaş altı gençler için uygun görmüştür. Programın asıl hedef kitlesi olarak saptanan 17 yaş ve üzeri gençlere ise askerî eğitim verilmesi amaçlanmıştır.²⁶ Derneklerin amacı; gençleri vatan müdafaasına hazırlamak ve gençlerde ölünceye kadar kavi ve sağlam vatansever düşüncüyü korumaktır²⁷. İsvetçli besteci Felix Körling’in 'Tre trallande Jantor' adlı şarkısı Selim Sırrı (Tarcan) Bey tarafından getirtilerek bestesine uygun şekilde Ali Ulvi (Elöve) Bey’in sözlerini yazdığı 'Dağ Başını Duman Almış' adıyla bestelenen marş Güç Dernekleri marşı olarak kabul edilmiştir, bu marş ilk defa Güç Dernekleri adına kullanılmıştır.²⁸

Osmanlı Genç Dernekleri

Osmanlı devleti, Birinci Dünya Savaşı’na Almanya safında girdikten sonra Osmanlı ordusunda Alman nüfuzunun artmasına paralel olarak izcilik çalışmalarında da Almanlardan yardım istemiştir. Almanya’nın İstanbul’daki Islahat Heyeti Başkanı Von Der Goltz Paşa, Almanya’da teşkil ettiği *Kaiserlich*

²³ BOA MV 194/34.

²⁴ *Güç Dernekleri Programı*, Matbaa-i Askeriye-i Süleymaniye, İstanbul, 1330.

²⁵ *Güç Dernekleri Programı*, s. 3.

²⁶ *Güç Dernekleri Programı*, s.3-4; ayrıca bkz. Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, Sayı 17, 14 Ekim 1985, s.534.

²⁷ *Güç Dernekleri Programı*, s.1.

²⁸ Toprak, agm., s.534; Bu marş Mustafa Kemal Paşa tarafından 25 Mayıs 1919 tarihinde Samsun’dan Havza’ya geçişi sırasında kullanılmıştır; Paşa’ya tahsis edilen araç Kavak civarında arıza yapınca Mustafa Kemal Paşa araçtan inerek yanındaki subaylarla yolu yaya olarak kat etmeye başlamıştır. Yürüyüş esnasında Paşa’nın ve daha sonra da ona katılan arkadaşlarının bir ağızdan söylediği “Dağ başını duman almış” marşı dönemin ruhunu ifade etmesi bakımından önemlidir. Bkz. Refik Necdet Aktaş, *Atatürk’ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Hazırlandı*, İstanbul, 1973, s.40-41; Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletlin Yeniden Doğuşu*, 18. Basım, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar, İstanbul, 2006, s.205-206.

Deutsche Jugendwehr (Kayzerin Alman Gençlik Direnişi) benzeri bir derneğin Türkiye’de de oluşturulması isteğini Harbiye Nezareti’ne bir rapor hâlinde teklif etmiştir. Von der Goltz Paşa’ya göre bu derneklerin kurulmasındaki amaç; asıl ordunun arkasında gençlerden kurulan güçlü bir ihtiyat kuvvetinin hazır bulundurulmasıdır. Böylece savaş esnasında yetişmiş askerlerin zayıyata uğraması durumunda yerini aynı niteliklerde yetişmiş gençlerin alması sağlanacaktı. Bu görevi kurulacak olan Genç Dernekleri yapacaktı. Goltz Paşa, izciliği ise hakikî bir terbiye-i bedeniye teşkilâtından ziyade eğlenceli bir spor dalı olarak görüyordu.²⁹

Harbiye Nazırı Enver Paşa, Güç Dernekleri’ne nazaran çok daha geniş çaplı olan bu projeyi kabul etti. Heyet-i Vükelâ’nın da onayı alınarak Goltz Paşa’nın tavsiyesi üzerine Alman Genç Dernekleri’nde bilgi ve tecrübe sahibi olan Von Hoff, Ocak 1916’da Türkiye’ye davet edilmiştir.³⁰ Bu sırada Almanya’nın Fransız cephesinde bulunan Von Hoff Paşa, ancak Şubat 1916’da İstanbul’a gelerek Miralay rütbesi ile görevine resmen başlamıştır.³¹ Kısa bir çalışmadan sonra Genç Dernekleri adına Harbiye Nezareti’ne bağlı olarak *Osmanlı Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumîliği* kurulmuş, Von Hoff da Genç Dernekleri Umumî Müfettişi olarak atanmıştır. Ayrıca onun yardımcılığına Erkân-ı Harp Kaymakamı Asım Bey, dernek üyeliklerine Süvarî Yüzbaşı Tahir Bey, Yüzbaşı İzzet Bey, Rehber Yüzbaşı Ziya Bey, Tercüman Vedat Bey, Mülazım-i Sani Münir Bey ve İhtiyat Sınıf-ı Rabî Şaban Bey getirilmiştir.³² Derneklerin işleyiş biçimini belirleyen 'Osmanlı Genç Dernekleri Hakkında Kanun-u Muvakkat'ı Sultan V. Mehmet Reşad tarafından onaylanarak 17 Nisan 1916 tarih ve 411 numaralı kanunla kabul edilmiştir.³³ Böylece 1914’te başlayan izciliğin paramiliter örgütlenme süreci Osmanlı Genç Dernekleri ile tam teşekküllü bir yapı hâline dönüşmüştür.

Kanuna göre dernekler; **gürbüzler** ve **dinçler** olarak ikiye ayrıldı. On iki ile on yedi yaş arası gençler *Gürbüz Derneği*’ni, 17 yaş ve üzeri gençler de *Dinç Derneği*’ni oluşturdu. Derneklerdeki gençlerin eğitimi, askere alınana kadar devam edecekti. Dernekler, Osmanlı devleti sınırlarında yaşayan tüm unsurların gençlerini kapsamak suretiyle geniş bir tabanı içine alacak şekilde örgütlenmeye başladı.

Kurulduktan sonra halka dernekleri tanıtma ve benimsetme çabası içine giren Umumî Müfettişlik, bunu basın, idarî ve mülki amirler sayesinde

²⁹ Sadık Sarısanman, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri”, *OTAM*, Sayı 11, 2000, s.443.

³⁰ Sarısanman, agm., s.444.

³¹ Fon Hoff, “Genç Derneklerinin Şimdiye Kadar Teşkilâtı ve Tevsii”, *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası* [bundan sonra OGDGM kısaltması] Sayı 1, 1 Eylül 1333/14 Eylül 1917, s.7.

³² ATASE K.51/G.144.

³³ *Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt VIII, İstanbul, 1928, s. 898.

sağlamaya çalışmıştır. Von Hoff bu amaca yönelik propaganda çalışmasında bulunmuştur. Bu propagandadan örneklemek mümkündür:

...Mini mini yavrular hayatın herhangi şeraiti dâhilinde ve dünyanın her tarafında muvaffak olabilecek tarzda cesur, kavi bir insan-ı kâmil olarak yetiştirilecektir. Büyük bir terbiyeye tabii olarak yetişen gençlerin vatan tehlikede olduğu zaman da silaha sarılıp onu muvaffakiyetle müdafaa edebilecekleri de şüphesizdir. 17 yaşından yukarı olan dinçlerin teşkil edeceği acemi efrad mektebi askeri bir mekteb olmadığı halde bile burada gençler görecekları talim ve terbiye sayesinde ileride hizmet-i askerilerini ifa ederken müşkülât çekmeyecekler, bilakis büyük bir suhulet göreceklardır.³⁴

Osmanlı Genç Dernekleri, derneklerin yayın organı olarak *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*'nı 14 Eylül 1917 (1 Eylül 1333) tarihinde çıkarmaya başlayacaktır. Umumî Müfettiş Von Hoff Paşa, Selim Sırrı (Tarcan), Mustafa Asım ve Ahmet Münir Beylerin dernekleri tanıtıcı ve dernek gençlerini eğitici amaçlar taşıyan yazılarının bulunduğu bu dergi, son sayısını çıkardığı 14 Kasım 1919 (1 Teşrin-i Sani 1335) tarihine kadar ayda bir olmak üzere toplam 18 sayı neşredilmiştir.

Osmanlı memleketinin farklı vilâyetlerinde faaliyet gösteren dernekler, 1917 yılı sonlarına kadar 3000 civarında rehber yetiştirmeyi başardı.³⁵ Derneklerin sayısal olarak kaç genç izci yetiştirdiği tam olarak bilinmemekle birlikte sadece Bursa ve çevresinde 1917 Ekimi'ne kadar 8000'den fazla gencin faaliyet gösterdiği bilgisi diğer bölgeler için bir ipucudur.³⁶ Ayrıca Osmanlı Genç Dernekleri kurulduğu tarihten Temmuz 1917'ye kadar toplam 45 vilâyet ve sancakta 706 dernek şubesi açılmış olup,³⁷ 1918 yılına gelindiğinde bu şubelere ek olarak 381 dernek şubesi daha faaliyete geçmiştir.³⁸ Bu kadar geniş yayılımı olan bir teşkilâtın masrafları, Maliye Nezareti'nin yükünün hafifletilmesi amacıyla, kurulduğu bölgenin idarî ve mülkî amirine havale edilmiştir.³⁹

Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı'nda içinde bulunduğu ittifak grubu ile birlikte mağlup olması ve ardından İttihat ve Terakki'nin kendini feshederek (1 Kasım 1918)⁴⁰ liderlerinin yurtdışına çıkması, diğer taraftan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla ülkenin işgal edilmesi, derneklerin büyük yara almasına neden olmuştur. Buna Von Hoff Paşa'nın daha mütareke imzalanmadan Eylül 1918'de Almanya'ya dönmesi ve birçok dernek

³⁴ Fon Hoff, *Osmanlı Genç Dernekleri, Ehemmiyeti, Maksadı Nedir? Ne Surette Çalışacaktır?*, İstanbul, 1334, s.4-5.

³⁵ OGDM, Sayı 1, 14 Kasım 1919 (1 Teşrin-i Sani 1335), s.7.

³⁶ Sarısamam, agm., s.449.

³⁷ OGDM, Sayı 1, 1 Eylül 1333/14 Eylül 1917, s.14-15.

³⁸ OGDM, Sayı 6, 1 Şubat 1334/14 Şubat 1918, s.15.

³⁹ BOA DH.UMVM, 149/15, Belge № 15-3.

⁴⁰ *Hadisat*, № 17, 5 Teşrin-i Sani 1334.

sorumlusunun terhis olması⁴¹ eklenince, Osmanlı Genç Dernekleri ve Umumî Müfettişlik ani bir çöküş sürecine girmiştir.

Bu konudaki bazı çalışmalara göre dernekler Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesi ile sona ermiştir.⁴² Ancak derneklerin kısmen de olsa bir süre daha varlığını sürdürdüğü yönünde bilgiler vardır. Nitekim Mondros Mütarekesi ile önce faaliyetleri tamamen duran dernek, daha sonra tekrar Harbiye Nezareti bünyesinde Mayıs 1919'dan itibaren etkin olmaya çalışmıştır.⁴³ Von Hoff Paşa'dan boşalan Umumî Müfettişliğe önce vekâleten Mustafa Asım Bey,⁴⁴ ardından asaleten Miralay Halil Sami Bey atanmıştır.⁴⁵

Mütareke döneminde Osmanlı Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumîliği, Harbiye Nezareti'nden izcilik faaliyetlerini sürdürmesini ve bunun için gerekli tedbirlerin alınmasını istemişse de⁴⁶ Nezaret bu isteği karşılayamamıştır. Zaten bu dönemde Türk izci teşkilâtları yabancı teşkilâtlara -özellikle de işgalci güçlerin izci teşkilâtlarına- nazaran sönük kalmış,⁴⁷ İstanbul'a oranla Anadolu'da kısmen faaliyetler devam ettiyse de, Millî Mücadele'nin kazanılmasından sonra canlanmaya başlayan izcilik, ancak 1 Mart 1923 tarihinde tekrar resmî bünyeye kavuşabilmiştir.⁴⁸

Osmanlı Genç Dernekleri'nin Mütareke döneminde teşkilâtlı yapısını kaybetmesi bir kaç sebebe bağlanabilir; Mondros Mütarekesi'nin 5. Maddesi gereğince Osmanlı ordularının terhis edilmesi⁴⁹ yarı askerî bir oluşum olan dernekler için olumsuz bir durum teşkil etmiş oldu. Nitekim dernek üyesi gençler, ordunun imkânları kullanılarak eğitimlerini alıyorlardı. Von Hoff Paşa'nın savaş sonunda görevi bırakması da derneklerin zayıflaması yönünde olumsuz bir durum yaratmış olmalıdır. Ayrıca devletin başkenti İstanbul'un, İtilaf devletlerince, 13 Kasım 1918'de fiilen işgalinin ardından 16 Mart 1920 tarihinde resmen işgal edilmesi, Osmanlı Genç Dernekleri'nin Umumî Müfettişliği'nin bağlı olduğu Harbiye Nezareti'nin de diğer Osmanlı kurumları gibi İtilaf devletleri denetimine geçmesine neden olmuştu. Osmanlı devletinde merkezî otoritenin işgal güçleri tarafından kontrol altına alınması, derneğin

⁴¹ ATASE K.51/G.144/B.144-1

⁴² Toprak ile Sansamanın'ın bu çalışmada referans verilen makaleleri ve İnkılap Obruk'un eseri.

⁴³ ATASE K.211/G.219.

⁴⁴ Mustafa Balcıoğlu, "Osmanlı Genç Derneklerinden İnkılap Gençleri Derneklerine", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XV, Sayı 43 (Mart 1999), s.140.

⁴⁵ ATASE K.51/G.144/B. 144-1.

⁴⁶ ATASE K.51/G.144/B. 144-1.

⁴⁷ Kâzım Nami, *age.*, s. 40.

⁴⁸ *Türkiye İdman Mecmuası*, Sayı 9, 13 Mart 1339, s. 248.

⁴⁹ *Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayınları, Seri No: 1, Ankara, 1962, s.42.

İstanbul dışında açmış olduğu Umumî Müfettişliğe bağlı şubelerin dağılması anlamına geliyordu. Dolayısıyla işgal, dernekleri doğrudan etkilemiştir. Başkentin fiili işgalinden resmen işgal edilene kadar geçen sürede Osmanlı Genç Dernekleri'nin etkinliğini koruması düşünülemezdi ise de derneklerin amacının; Osmanlı gençlerinin –özellikle yabancı ve azınlık izci örgütlenmeleri karşısında- dernek bünyesinde yeniden toplanmaya çalışılması olarak yorumlanabilir.⁵⁰ Fakat bu arada Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde başlayan Millî Mücadele, Türk gençliğinin bağımsızlık hedefiyle yeni bir örgütlenme süreci içine girmesini sağlamıştır. Vatansaver gençler Osmanlı Genç Dernekleri'ne benzerlikler gösteren teşkilâtlanmalar ile Müdafaa-i Hukuk düşüncesi çatısı altında Ulusal Kurtuluş Savaşı'na önemli faydalar sağlamışlardır.⁵¹

Dernekler ile ilgili son bilgiye, 7 Kasım 1920 tarihinde Umumî Müfettişlik'ten Harbiye Nezareti'ne gönderilen rapor ile ulaşılmıştır.⁵² Derneklerin tekrar canlanması ve örgütlenmesi için yapılması gerekenlerin 12 madde hâlinde sunulduğu raporda özellikle Avrupa'daki gibi bir izcilik teşkilâtının oluşturulması teklif ediliyordu. Yeteri derecede güce sahip olmayan orduların ancak bu sayede ve az zaman zarfında büyük bir orduya sahip olduğunun vurgulandığı raporda, aynı zamanda izciliğin “müdafaa-i memleket” için çok önemli olduğunun altı çizilmiştir. Osmanlı devletinin, ordusunu - yukarıda vurgulandığı gibi Mondros Mütarekesi'nin 5. Maddesi gereğince- terhis etmek zorunda kaldığı bu dönemde izci teşkilâtı ileride oluşturulacak yeni bir Osmanlı ordusunun alt yapısı olarak görülüyordu. Şunu da belirtmek gerekir ki raporda İzçiliğin; Genç Dernekleri ve Keşşâf teşkilâtı ile aynı anlamda algılanması gerektiğine dikkat çekilmiş, hatta spor faaliyetlerinin dahi izcilik teşkilâtı bünyesine alınması öngörülmüştür.

Osmanlı Genç Dernekleri - Mustafa Kemal Paşa İlişkisi

Atatürk'ün gençliğe verdiği önem herkes tarafından malumdur. Bu önem, Atatürk'ün tüm düşünceleri ve eylemlerinde kendini göstermiştir. 'Gençliğe Hitabe' bunun en güzel kanıtıdır. Fakat Atatürk'ün gençliğe verdiği önemi ifade ederken tarihî olayların mesnetsizce yazılması da doğru olmasa gerektir. Osmanlı Genç Dernekleri ile Mustafa Kemal Atatürk arasında bağ kurma çabası içine giren bazı yazarların varlığı bu noktada dikkat çekicidir. Bu yanlışlığın kaynağı, referans arşiv belgelerinin peşi sıra denetlenmeden kullanımınıdır. Miralay Mustafa Kemal'in (Atatürk), 1915-1916 yılları arasında derneklerin Genel

⁵⁰ Bu dönemde İstanbul'da azınlıkların ve işgal güçlerinin izci faaliyetleri için bkz. *İstanbul 1920*, Ed. Lawrance Richard Johnson M.A., Çev. Sönmez Taner, İstanbul, 1995; Hülya Toker, *Mütareke Döneminde İstanbul Rumları*, Ankara, 2006.

⁵¹ Bu konuda bkz. M. Yasin Taşkesenlioğlu, *Millî Mücadele Döneminde Gençlik Teşkilâtları* Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2007.

⁵² *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı 51, Mart 1965, Vesika № 1183.

Müfettişliğini yaptığı bilgisini veren Gökhan Uzgören'in yanı sıra⁵³ aynı ve benzeri bilgileri Haluk San, Kazım Altınok ve Türkiye İzcilik Federasyonu'nun yayımladığı kitaplar da tekrarlamıştır.⁵⁴

Genç Derneği ile Mustafa Kemal Paşa arasında bağ kurma gayretinde kullanılan söz konusu belge, tarafımızdan da referans verilen Umumi Müfettişlik'ten Harbiye Nezareti'ne gönderilen Rapor'dur. Raporun tarihi bahsedildiği üzere 1915 ya da 1916 değil, 7 Kasım 1920'dir. 1916'da derneklerin Umumi Müfettişi Von Hoff Paşa'dır. Zaten derneklerin kurulduğu tarih 17 Nisan 1916'dır ki 1915-1916 yılları arası Genç Dernekleri henüz kurulmamıştır. Ayrıca Atatürk'ün bu tarihlerde miralay rütbesi ile derneklere "Umumi Müfettiş" olarak atandığına dair herhangi bir belge de mevcut değildir. Daha sonraki yıllarda da Atatürk derneklerde herhangi bir görev almamıştır. Von Hoff'tan boşalan göreve daha önce belirtildiği gibi önce Mustafa Asım Bey vekâleten, daha sonra Halil Sami Bey asaleten atanmıştır. Bahsedilen raporun altında bulunan imza ise Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumi unvanıyla Halil Sami Bey'e aittir. Rapordan sonra ise dernekler ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmıyor.

İşlevini Mütareke döneminde yitiren dernekler fiilen de olsa varlığını bir süre daha devam ettirmesine rağmen ne zaman tamamen kapandığına dair kesin bir yargıda bulunulamıyor. Bunun yanı sıra Cumhuriyet döneminde Genç Dernekleri'nin tekrar kurulması için çalışmalar başlamıştır. Ancak önce Maarif Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti arasındaki karmaşa, sonra da 1929 ekonomik bunalımı yüzünden dernekler tekrar kurulamamıştır.⁵⁵

Sonuç

Günümüzde bütün dünya gençliğine hitap eden ve hemen her ülkede var olan izcilik teşkilâtı, görüldüğü üzere bugünkü görüntüsünden daha farklı bir anlayışla, başlangıçta askerî bir anlayışta ortaya çıkmıştı. Tabii ki bu durumun oluşmasında yaşanan savaş dönemleri ve dolayısıyla genç ve bünyeye sağlam nüfusa olan ihtiyacın etkisi vardı. Osmanlı devletinde de durum böyle oldu. Doğal sonuç olarak devletin resmen izciliği kurması ve kendi kontrolüne alması paramiliter bir yapının ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Yeterli donanımına sahip olmayan Osmanlı, yurt dışından izci reisleri getirterek memlekette izci örgütlenmesini sağlamaya çalıştı. Bunda devletin dış politikadaki eğilimleri de belirleyici rol oynamıştı. Nitekim yaklaşan dünya savaşı tehlikesi karşısında

⁵³ Uzgören, *age.*, s.19-21.

⁵⁴ Haluk San, *Belgeleri ile Türk Spor Tarihinde Atatürk*, 1981, s.39-41; Kazım Altınok, *Atatürkçü Düşünce Sisteminde Gençlik ve Spor*, Neyir Matbaası, Ankara, 1992, s.85-89; *Türk İzciliğinin 90. Yılı (1912-2002)*, s. 18-20, 37.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Balcıoğlu, *agm.*, s.154.

İngiltere ile yakınlaşma eğilimine bağlı olarak İngiliz asıllı uzman Parfitt izçilik teşkilâtını kurmak üzere Türkiye'ye davet edilmişti. Ardından ibre Almanya'ya yönelince bu kez Alman asıllı Von Hoff aynı amaçla tercih edilmişti. Birinci Dünya Savaşı boyunca Alman ekolü Osmanlı ordusunda olduğu gibi izçi faaliyetlerinde de etkisini gösterdi. Türk izçiliği, Millî Mücadele döneminde sönük kalmasına rağmen varlığını devam ettirebildi. 1914'teki resmî kuruluşundan itibaren yaklaşık on yıllık deneyim, Cumhuriyet dönemindeki Türk izçiliğinin alt yapısını oluşturmuş oldu.

Kaynaklar

- AKTAŞ, Refik Necdet (1973) *Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Hazırlandı*, Varlık, İstanbul.
- ALTINOK, Kazım (1992) *Atatürkçü Düşünce Sisteminde Gençlik ve Spor*, Neyir Matbaası, Ankara.
- BALCIOĞLU, Mustafa (1999) Osmanlı Genç Derneklerinden İnkılâp Gençleri Derneklerine, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XV, Sayı 43, Mart.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA, İstanbul][İlk rakam Dosya numarasına ikinci rakam gömlek numarasına işaret eder.]
Medis-i Vükela Mazbataları [MV] 187/57; 194/34; 285/80.
Dabiliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti [DH.MB.HPSM] 13/72.
Dabiliye Nezâreti Umûr-ı Mahallîye-i Vilâyât Müdüriyeti [DH.UMVM] 149/15
- Düstur* (1928) Tertib-i Sani, Cilt VIII, İstanbul, 1928.
- Fon Hoff (1933/1917) Genç Derneklerinin Şimdiye Kadar Teşkilâtı ve Tevsii, *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası* [OGDM], Sayı 1, 1 Eylül/14 Eylül.
- Fon Hoff (1334/1918) *Osmanlı Genç Dernekleri, Ehemmiyeti, Maksadı Nedir? Ne Surette Çalışacaktır?*, İstanbul.
- Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşiv Müdürlüğü Arşivi* [ATASE, Ankara]
K[atalog] 51, G[ömlek]144, B[elge] 144-1; K.211/G.219.
- Güç Dernekleri Programı* (1330) Matbaa-i Askeriye-i Süleymaniye, İstanbul.
- Hadisat* (1334) № 17, 5 Teşrin-i Sani.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* (1965) Sayı 51, Mart, Vesika № 1183.
- İdman* (1330) 6 Nisan, № 27; 14 Nisan, № 28.
- İzçi Ocağının İç Nişannamesi* (1330/1914) Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul.
- Kâzım Nami (1343) *Mektedirde Ablakı Nasıl Telkin Etmeli*, İstanbul.
- Lord KINROSS (2006) *Atatürk Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet SANDER, 18. Basım, Altın Kitaplar, Kİstanbul.
- OBRUK, İnkılâp, *İzçilik*, Ankara, b.y.y.
- Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*.
- SAN, Haluk (1981) *Belgeleri ile Türk Spor Tarihinde Atatürk*, b.y.y.

- SARISAMAN, Sadık (2000) Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi [OTAM]*, Sayı 11.
- PARFITT, Harold, *İzçilik Bilgileri Tatbikath İzci Muhtırası (Uygulamalı İzci Günlüğü)* (2004) Çev. Mehmet Raif, İbrahim KURAK (Haz.) Ankara.
- BADEN-POWELL, Robert (1339) *İzçilik*, Tercüme eden: Mustafa Rahmi, İstanbul.
- TANSEL, Fevziye Abdullah (1979) Türk Gücü Derneği, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı*, Cilt I, Sayı 10, Ankara.
- TOPRAK, Zafer (1985) II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, Sayı 17, 14 Ekim.
- TURGUD, Saim (1946) Vefa Gençlik Kulübü, *Aylık Ansiklopedi*, Cilt II, 1 Mayıs 1945-15 Nisan 1946, İstanbul.
- Türk Gücü’nün Umumi Nizamu* (1329) Matbaa-i Hayriye ve Şurekası, İstanbul.
- Türkiye İdman Mecmuası* (1339) Sayı 9, 13 Mart.
- Türk İzçiliğinin 90. Yılı (1912-2002)* (2002) Y. Ertuğrul TURHAL (Haz.), Türkiye İzçilik Federasyonu , Ankara.
- Türk Yurdu* (1999) Tutubay Yayınları, Ankara. Cilt II (3-4)/35 (1912-1913); Cilt II (3-4)/37 (1913); Cilt II (5-6)/67 (1914).
- UZGÖREN, Gökhan (2000) *Türk İzçilik Tarihi*, Papatya Yayınları, İstanbul.
- VUIBERT, Paul, *İzçilik (Altın Ordu)* (1912) Yazan: Bir Yurdcu, İstanbul.

Atatürk Döneminde Nüfusu Artırma Çalışmaları ve Gürbüz Türk Çocuğu Projesi

Yaşar BAYTAL

Ankara

BAYTAL, Yaşar, Atatürk Döneminde Nüfusu Artırma Çalışmaları ve Gürbüz Türk Çocuğu Projesi. *CTAD* Yıl 5, Sayı 10 (Güz 2009), 117-137.

Türkiye’de Cumhuriyet’ten önce yıllarca süren savaşlar, üretken nüfusu yok etmiş, sosyo-ekonomik yapıyı bozarak halkın iâşe, sağlık, barınma gibi temel ihtiyaçlarının yeterince karşılanamamasına yol açmıştır. Savaş süresince artan açlık ve sefaletin yanında, aşırı nüfus kaybına neden olmasıyla yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ciddi bir nüfus azlığı tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu tehdidi ortadan kaldırmak için Cumhuriyet yönetimini, radikal önlemler almaya itmiştir. Bu önlemler arasında; nüfusun artırılması, bebek ölümlerinin önlenmesi, halkın sağlık ve temel hijyen konusunda bilgilendirilmesi için gerek kurumsal ve gerekse gönüllü çalışmalar başlatılmıştır. Bu önlemlerin hemen hepsindeki temel amaç; Türk nüfusunun artırılması ve sağlıklı nesil yetiştirilmesine yöneliktir.

Anahtar Kelimeler: Gürbüz Türk Çocuğu, Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Fuad Umay.

BAYTAL, Yaşar, The Activities on Population Growth in Atatürk's Era and The Healthy Turkish Child (Gürbüz Türk Çocuğu) Project. *CTAD* Year 5, Issue 10 (Fall 2009), 117-137.

The wars taking long years before the Republic of Turkey consumed the productive population, disrupted the socio economic structure, and resulted in not meeting sufficiently the people’s basic needs such as food, health, and sheltering. Owing to the hunger and poverty, which increased during the war years and caused excessive population loss, the Republic of Turkey faced with the danger of a serious population scarcity. This situation pushed the Republican administration to take radical measures in order to eliminate this threat. As regards measures, both institutional and volunteer activities initiated to the population growth, to avoid the baby deaths, and to inform the people concerning the subjects of health and basic hygiene. The main objective in all these measures was to grow the Turkish population and raise the healthy generations.

Key Words: Healthy Turkish Child (Gürbüz Türk Çocuğu), Ministry of Health and Social Aid, Child Protection Agency (Himaye-i Etfal Cemiyeti), Fuad Umay.

Giriş

Nüfus olgusunun, ulusal politikalar içinde önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Cumhuriyet döneminde, genç Türkiye devletinin, üzerinde özel bir önem, ilgi ve titizlikle durduğu sosyal konulardan birisi de nüfus sorunu olmuştur. Cumhuriyet döneminde nüfusun uzun süredir bir artma göstermediği bir gerçektir. Tahminî olarak bilinen Türkiye nüfusunun 1927 yılında yapılan sayımda 13.5 milyon olduğu saptanmıştır. Bu rakam, 1844 ve 1884 nüfus sayımlarında ortaya çıkan rakamlara yakındır.¹ Nüfus, 1935 sayımında 16.200.694, 1940 sayımında ise 17.713.000 olarak saptanmıştır.² Bu rakamsal verilerin Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren istenen seviyede olmadığı bir gerçektir. Ancak nüfusun istenen düzeyde olmamasının da çeşitli sebepleri vardı. Bunlar arasında; sağlıksız koşulların getirdiği çocuk ölümlerinin fazlalığı, savaşların getirmiş olduğu insan kaybı ve erkeklerin çoğunun yıllarca silah altında ve ailelerinden uzak olarak nüfus artışına olumsuz etkisi belirtilmelidir.³

Cumhuriyetin ilânını izleyen yıllarda nüfusu arttırmanın üç yolu vardı: ölümlerin azaltılması, doğumların arttırılması ve dışarıdan nüfus sağlanması. 1927 yılından itibaren bu üç sorun Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'nin en fazla üzerinde durduğu konular arasında yerini aldı. Ölümlerin azaltılması konusunda Vekâlet, sıtma, verem, frengi, trahom, tifo, dizanteri ve benzeri bulaşıcı hastalıklarla mücadele ederek oldukça yol kat etmişti.⁴ Atatürk'ün yol gösterici konuşmalarının Vekâletin çalışmalarında şüphesiz büyük etkisi olmuştu. Bir örnek söylev parçası vermek yeterli olabilir; TBMM'nin üçüncü toplanma yılı açılış konuşmasında bu konuya ne kadar önem verildiğini açıkça dile getirmiş ve Vekâletin çalışmalarını övmüştür:

...Bu sene emrazı sâriye istilâmsa meydan verilmedi, baş gösterenler derhal tedabiri sıhhiye ittihazıyla olduğu yerde ifa olundu. Emrazı sâriyeye karşı en kati tedbir olan aşılardan artık tamamiyle memleketimizde istihsal olunmaktadır. Üç milyon küsur kişilik çiçek aşısının Sivasta istihsal edilmiş olduğunu zikretmek bu bapta kâfi bir fikir verebilir. Memleketin malaryalı muhitlerinde miktarı kâfi kinin tevzi edildi. Frengi âfetinin ifası için de mümkün olan meblâğ sarfedildi ve emrazı içtimaiye ile mücadelemizin daha müsmir ve daha şâmil bir şekilde ifası esbabı da ihzar edilmiştir... Sıhhiye ve muaveneti içtimaiye hususunda takibettiğimiz gaye şudur: Milletimizin sıhhatinin muhafaza ve takviyesi, vefiyatın tenkisi, nüfusun tezyidi, emrazı içtimaiye ve sâriyenin gayri

¹ *Cumhuriyet Donemi Türkiye Ekonomisi (1923-1979)*, Akbank Yayınları, İstanbul, 1980, s.3.

² *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 yılı*, DİE Yayınları, Ankara, 1973, s.60.

³ *Cumhuriyet Donemi Türkiye Ekonomisi*, s. 3.

⁴ Bahaeddin Yediylidiz, "En Önemli Osmanlı Mirası: Türk Toplumunu", *Osmanlı*, Cilt VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 567.

müessir bir hale ifrağı, bu suretle efradı milletin dinç ve sâye kabiliyettar bir halde sahül-beden olarak yetiştirilmesi...⁵

Atatürk'ün Vekâletin yaptığı çalışmaları bazen öven, bazen de yol gösterici direktifleriyle uyarıcı konuşmaları oldukça ses getirmiş ve Vekâlet, nüfusun artırılması yönünde daha fazla gayret göstermeye başlamıştır. Diğer yandan azalan nüfusu artırmak için bir takım yasal önlemler ve sosyal politikalar, CHP hükûmeti tarafından acil olarak uygulanmaya konulmuştur.⁶ Yasal önlemlerden bazıları henüz Cumhuriyet ilân edilmeden önce Birinci Meclis çatısında gündeme gelerek hayli ses getirmiştir. Birinci Meclis'te tartışılan ve görüşülen konular arasında; evlenmelerin zorunlu olması ve çok eşliliğin serbest bırakılması da vardı. Hatta Birinci TBMM'de bazı milletvekilleri, 19 Şubat 1921 yılında komisyon çalışmalarında bu iki konunun yasalaşmasını istemişler ve bir de öneri hazırlamışlardı.⁷ Erzurum Milletvekili Salih Efendi'nin öncülüğünde ortaya konulan önerilerden çok evlilik kabul görmemiş olsa da evliliğin özendirilmesine yönelik çalışmalar, Cumhuriyetin ilânından sonra da hep gündemde kalmıştır. Evliliği özendirme yanında *Bekârlük Vergisinin* konulması için Meclis'te tasarı hazırlanması siyasi gündemî hayli meşgul etmiştir. Özellikle 1929 yılı Bütçe Kanunu görüşmelerinde yerini alan tasarıya göre; evlenmemiş bayan ve erkeklerden belli oranda vergi alınarak evlilik üzerinde zorlayıcı devlet müdahalesi de gelmişti. Daha sonra ise, sadece bekâr erkekleri bu yönde zorlayıcı vergi olarak gündeme gelmiştir.⁸

Nüfusun artırılması, Birinci Meclis'te olduğu gibi CHF hükûmetinin de programındaydı. Dönemin tek partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programında yer alan görüşler kayda değer: 1931 yılında kabul edilen fırka programında sosyal hayatta ailenin temel olduğu vurgulanmış, nüfusu arttırmak amacıyla evliliklerin özendirileceği, çocuk ve yetişkinlerin ölümüne neden olan hastalıklarla savaşılacağı, böylece nüfusun niteliğinin artırılacağı, sonuç itibariyle de sağlam, gürbüz, çalışmaya elverişli, eğitilmiş bir nesil yetiştirileceği belirtiliyordu.⁹

⁵ *Atatürk'ün Söylen ve Demeçleri (1919-1938)*, (1 Mart 1922) 'TBMM'de ve CHP Kurultaylarında', Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul, 1945, s. 216-217.

⁶ Örneğin Beyazid ilinde Birinci Dünya Savaşından önce 200.000 olan nüfus, 1921 yılına gelindiğinde neredeyse sekiz kat azalmıştır. Erzurum ve diğer doğu vilayetlerinde ise, durum bu orana yakındır. Mecliste bununla ilgili veriler ve konuşmalar için bkz. *TBMMZC Cilt I*, İçtima: 50, Tarih: 14.7.1337/1921, s. 241.

⁷ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Taribi (Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923)*, Cilt I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 686-689.

⁸ BCA 030.10/3.17.18/4108, 23 Ocak 1929; ayrıca bkz. "Bekârlar", *Milliyet*, 23 Mart 1929, s. 1

⁹ *CHP Programı, Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır, Mayıs 1935*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 20; "CHP Programı", *Ulus*, 8 Mayıs 1935, s. 3.

Nüfusun artırılmasına yönelik faaliyetler, sadece yasa ve parti programlarında yer almıyordu. Nüfusun arttırılması için bilimsel çalışmalar yapan komisyonlar da kuruluyordu. Bunlardan biri, 1932 yılında nüfus alanındaki sorunların çözümü için kurulan komisyondur. Söz konusu komisyon, 1934 yılında bir rapor yayınlarken; Türkiye’de nüfusu artırılması yolunda alınması gereken önlemler ve yapılması gereken işleri sıralıyordu. CHP’nin izlediği nüfus politikasını açıklayan temel belgenin bu partinin meclis grubunca kurulan Nüfus Komisyonu’nun hazırladığı bu Rapor olduğu söylenebilir.¹⁰ Bu Rapor, kısa sürede etkisini göstermiş, siyasî ve entellektüel çevreler tarafından gündeme getirilmişti.

CHP hükûmetinin icraatlarının destekçilerinden *Kadro* dergisi, hükûmeti nüfusun artırılmasına yönelik faaliyetlerde de yalnız bırakmadı. Kadroculardan Şevket Süreyya Aydemir, bir yazısında hükûmetin icraatlarının haklılığını aşağıdaki gerekçelerle birlikte açıklıyordu:

Kalabalık, şen ve zengin Anadolu yaratmanın enerjisini, bu kinimizin gittikçe tazeleşen ve taravetleşen şiddetinden alıyoruz. Dünün idaresinden teslim aldığımız bugünkü Anadolu, bütün tarihinin, tarih devirlerinin en tenha ve en bakımsız bir Anadolu’dur. Bütün medeni kabiliyetleri ihmal edilmiş, ihtiyaçları azaltılmış, adeta medeniyet harici kılınmış 14 milyonluk bu memleket halkını en kısa zamanda hiç değilse iki misline çıkarmazsak, yarının çok nüfuslu ve ileri teknikli milletleri karşısında bekamızı tehlikeye atmış oluruz... Hülâsa Anadolu, bugün bize metruk gibi görünen yolunmuş tabiatı altında, yani bir cennet hayatının bütün şartlarını saklayan bakir bir ülkedir. Bu ülke, Türk milletinin kalabalıklaşmasını ve çoğalmasını bekliyor. Hedefimiz ileri teknikli, tok, şen ve kalabalık bir Türk milletidir...¹¹

Nüfusun arttırılması ihtiyacı sadece iç sosyal politikaların gündeme getirdiği bir zorunluluk değil aynı zamanda dış politika açısından da önemli bir meseleydi. Yunanistan, İngiltere, Fransa ve İtalya’nın zayıf bir Türkiye görünümü yaratmak için izledikleri saldırgan ve düşmanca tavırlar, bu devletlerin liderlerinin, Türkiye’deki nüfuslarının on milyonun altında olduğunu, Türklerin azınlık durumunda olduklarına dair saldırgan demeç vermeleri, Türkiye’nin savunması yönünden nüfusu önemli mesele hâline getiriyordu. Vekâlet, “...sıhhatinin muhafaza ve takviyesi, ölümlerin azaltılması, nüfusun arttırılması,

¹⁰ Cumhuriyet Halk Fırkası Grubu yönetim kurulu 1932’de nüfus sorununu incelemek ve bu konuda alınması tedbirleri araştırmak üzere bir komisyon kurmuştur. Grup üyeleri arasında kurulan bu komisyona verilen görev şuydu: “Cumhuriyet Halk Fırka idare heyetinin verdiği karara tevfikân memleket dâhilinde izdivacın çoğalmasına mâni olan iktisadi, içtimai, sıhhi ve diğer sebepleri arıyarak nüfusun çoğaltılması için kanuni, idari ne gibi tedbirler almak lazım geldiğini ve bekârlar vergisinin mutasavver fayda ve zararlarını bir raporla bildirmek ...” şeklinde sunulmuştu. Bkz. *TBMM Cumhuriyet Halk Fırkası Grubu, Nüfus Komisyonu*, Rapor, Ankara, 1934, s. 8; Adnan Güriz, “Türkiye’de Siyasi Partilerin Nüfus Politikası Konusunda Görüşleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XXVIII, Sayı 1 (1971), s. 19.

¹¹ Şevket Süreyya Aydemir, “Çok Nüfuslu Anadolu”, *Kadro*, II, 5 Mayıs 1932, s. 35.

sosyal ve geçici bastalıkların etkisiz bir hale getirilmesi, bu suretle milletin dinç ve çalışmaya kabiliyetli bir halde sağlıklı olarak yetiştirilmesi..."¹² için çalışmalarına başlamıştı.

Türkiye'nin Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfusa duyduğu iç ve dış kaynaklı ihtiyaçlarının karşılanması yolunda gerek resmî devlet kurumları gerekse gönüllü kuruluşlar önemli görevler alarak, geleceğin bedenlen ve ruhen sağlıklı kuşağını yani 'Gürbüz Türk Nesli'ni yetiştirmek için çalıştılar. 'Gürbüz Türk Çocuğu' yetiştirme meselesi dönemin önemli bir meselesi olarak benimsenerek **çocuk davası** kapsamında ele alınmıştır. Çocuk davasında önemli görevler üstlenen kurumlar arasında özellikle Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti ve Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti başarılı hizmetler sunmuşlardır.

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin ilk vekillerinden biri olan Fuad Umay, çocuk davasına ayrı bir önem vermiştir. 19 Mayıs 1921'de kurulan İcra Vekilleri Heyeti'nde Sıhhiye Vekili olarak görev yapmış Umay¹³, başta çocuk sağlığı, çocuk ve gençliğin korunması ile ilgili kanunların çıkarılmasına ön ayak olmuştur. Onun öncülüğünde kurulun Himaye-i Etfal Cemiyeti, Türkiye'de ilk defa çocuk hakları ve çocukların korunmasını gündeme getirmişti. İyi ve sağlıklı nesiller yetiştirmek meselesi, onda bir ülkü hâline gelmişti. Kendi tabiri ile bu ülkünün adı 'Çocuk Davası' koymuştu.¹⁴

Kazım Karabekir'in de en büyük ideallerinden biri, bakımsız ve kimsesiz çocukların devlet korunmasına alınmasıydı. Karabekir, *Çocuk Davamız* adlı kitabında konuyla ilgili düşüncelerini açıkça ortaya koymuştur. Karabekir bu kitabında çocuk davasını; "*yoksul ve bakımsız çocukları devlet himayesine alarak memleketin diğer çocukları gibi başarılı ve hayat mücadelesine kudretli kılacak maddi ve fikri bir talim ve terbiye ile donatmak*" olarak açıklamaktaydı.¹⁵ Karabekir'in çocuk eğitiminde eskiden beri benimsediği ve uyguladığı yöntemin özelliği kurumsal ve söze dayalı işlere değil bir meslek, sanat, yetenek sahibi olmaya yönlendirici olmasıdır.¹⁶

Çocuk Davası konusu, birçok defa Meclis'te Karabekir'in konuşmalarıyla gündeme gelmiş ve CHP'nin 8–15 Haziran 1945 tarihleri arasında

¹² *Atatürk'ün Söylen ve Demeçleri*, (Üçüncü Toplanma Yılı Açarken –1 Mart 1922) Cilt I-III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 238; Yediyıldız, agm., s. 567.

¹³ Fuad Umay'ın vekil seçilmesi ile ilgili bkz. TBMMZC, Devre: I, İçtima: III, Cilt XXI, Tarih 12.07.1338, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s. 360–362.

¹⁴ Veysi Akın, *Bir Devrin Cemiyet Adamı Doktor Fuad Umay (1885–1963)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 101.

¹⁵ Kazım Karabekir, *Çocuk Davamız*, Cilt I, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 9.

¹⁶ Ali Çiftçi, *Kazım Karabekir'in Siyasal Hayatı*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 379.

gerçekleştirilen 6. Büyük Kurultayında bakımsız çocukların devlet korunmasına alınmasıyla resmi bir nitelik kazanmıştır.¹⁷

Sihhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin *Gürbüz Türk Çocuğu Davası* ve Faaliyetleri

Nüfusu artırmaya yönelik çalışmalar, Ankara hükûmeti ve Cumhuriyetin ilânından sonra CHP hükûmetinin üzerinde durduğu en önemli konularından biri olmakla birlikte öncelik, kurumsal yardım hizmetlerinden geçmekteydi. Kurumsal yardım hizmetlerin başında ise, Sihhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin faaliyetleri gelmektedir. Modern anlamda sağlık hizmetlerinin verilmesinde önemli payı olan Vekâlet, Birinci Dünya Savaşı sonlarında kurulmuşsa da bugünkü anlamda sağlık hizmetleri ile meşgul olan bir idarenin oluşturulması, Ankara Hükûmetin kuruluşundan sonra gerçekleşmiştir. Böylece ilk TBMM çâtısı altında, bir taraftan Kurtuluş Savaşı yürütülmüş, diğer taraftan ise sağlık işlerinin modern usullerle tek elden yürütülmesi için İcra Vekilleri Heyeti'ne önemli yetkiler verilmişti.¹⁸ 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılışından hemen sonra ise, sağlık hizmetleri, ilk kurulan hükûmette bağımsız bir bakanlık tarafından yönetilmiştir.¹⁹

Sihhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin kurulmasıyla nüfusu tehdit eden salgın hastalıklarla mücadele yanında etkili sağlık hizmetleri verilerek çocuk ölümlerinin önüne geçmenin de çaresi aranmıştır.²⁰ Bu yüzden TBMM, Sihhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletini de etkili bir mesai programı için görevlendirdi.²¹ Bu yönüyle Vekâlet, mesai programının çoğunu, salgın hastalıklarla mücadele yanında çocuk ölümlerinin önüne geçmek ve sağlıklı nesil yetiştirmek için gerekli kurumsal desteği sağlamaya çalışıyordu.²²

¹⁷ Tuncay Dursun, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. 130.

¹⁸ Kâzım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetleri ve Programları*, Ak Yayınları, İstanbul, 1968, s. 14-15.

¹⁹ Savaşın getirdiği olumsuz koşullar, Vekâletin çalışmalarını da sınırlamıştır. Bu nedenle Vekâlet, yeni bir şey yapmaktan çok, olanı sürdürme ve iyileştirme anlayışını benimsemiştir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Turhan Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 218.

²⁰ Cumhuriyetin ilk yıllarında hastalık ve sağlıksız koşullardan dolayı ölüm oranının % 70 olduğu, dönemin Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin ikinci senelik kongresinde Cemiyetin kurucularından ve uzun süre başkanlığını yapmış olan Dr. Fuad Bey (Umay) tarafından dile getirilmiştir. Bkz. Dr. Fuad, "Milli Facia", *Gürbüz Türk Çocuğu*, V, 1927, s. 3.

²¹ Orhan Özkan, "Atatürk Döneminde Sağlık Politikası", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1982, s. 201.

²² Bebek ve çocuk ölümlerinin artmasından dolayı salgın hastalıklarla mücadele yanında Ankara'da çocuk ölümünün önemini değerlendirmek üzere Sihhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti tarafından ilk ulusal tıp kongresi yapıldı. Kongre'ye katılan hekimlerin görüşleri ve uygulanacak tedbirler konusunda bilgiler alındı. Bu ulusal tıp kongresinden sonra Vekâlet,

Türk toplumunun çocuk ölümleri karşısında çaresiz kalması ve nüfus azalmasının getirdiği olumsuz toplumsal psikolojiyi bertaraf etmek için Atatürk döneminin ilk Sıhhiye vekillerinden Dr. Refik Saydam, kamuoyunu rahatlatıcı açıklamalar yapıyordu. Bir açıklamasında “...mesuliyetini der’uhde etmiş olduğu vekâletin en büyük hedefi ve gayesi nüfusumuzu kemiyet ve keyfiyet itibariyle yükseltmektir. Bütün faaliyetimiz buraya matuftur...”²³ diyordu. Bu konuşmasının devamında çocuk ölümlerinin bütün dünyada gerçekleşen bir sorun olduğunu, Türkiye’deki çocuk ölümlerinin çok görünmesine rağmen dünyadaki çocuk ölümlerinden fazla olmadığı vurgusunu yapıyordu. Dr. Saydam, çocuk ölümlerinin azaltılmasının bir devlet politikası hâline getirileceğini dile getiriyor ve bunun yönteminin de gelişmiş ülkelerin bu konudaki son kırk yıllık icraatlarına bakılarak çözülebileceğine inanıyordu. Bakanın çözüm ile ilgili açıklamasında ise: “...milletler bu neticeye vasıl olmak için birçok derecelerden geçmişler ve nihayet son 40 sene zarfında maarif ve iktisadiyatın vasıl olduğu derece ile mütenaseben ve halkın umumi refahı sayesinde çocuk vefayatu asgari seviyeye indirebilmiştir...”²⁴ diyerek, çocuk ölümlerinin azaltılması ve yok edilmesinin ekonomik refah ve eğitimdeki gelişmeyle paralel olduğu vurgusunu yapıyordu.

Gerçekten de 1923 yılından sonra, çocuk ölümlerinin azaltılması ve “gürbüz Türk çocuğu” yetiştirmek için yapılacak her türlü yardım devlet politikasının bir parçası hâline gelmişti. Süt çocukları muayene ve tedavi evlerinin kurulması, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâlet-i’nin 1926 yılından sonra üzerinde en fazla durduğu konulardan biri olmuştu.²⁵ Çocuk ölümlerinin çoğunun doğum sonrasında ve çocukların ilk bir yaşında daha çok görülmesinden dolayı²⁶

memleketin ayrı ayrı yerlerinde çocuk bakım ve doğum evleri açtığı gibi Umumi Hıfzıssıhha Kanuna göre çocuk bakım yerleri, süt damlaları, doğum evleri kurulması konusunda vilâyet hususî idareleri ve belediyelere önemli sorumluluklar yüklendi. Bkz. Besim Ömer Akalın, *Türk Çocuğu Yaşamaladı –Küçük Çocuklara Bakım ve Sosyal Yardım Çocuk İşi Memleket İşidir, Doğanları Yaşatmalıyız*, Ahmed İhsan Basımevi Limited, İstanbul, 1936, s. 127; ayrıca *Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi, Sıhhiye Mecmuası –Ferkalade Nüshası-*, 29 Birinci Teşrin 1933, s. 75–78.

²³ “Sıhhiye Vekilimizin çocuk vefayatına dair esassız neşriyatı hakkında beyanatu”, *Hâkimiyet-i Milliyé*, 2 Mart 1927, s. 4.

²⁴ Aynı yer.

²⁵ Vekâlet, bu konuya Umumî Hıfzıssıhha Kanunu çocuk hıfzıssıhhası babında ayrıca yer vermiştir. Bu bapta yer alan hükme göre, yirmi binden fazla nüfusu olan şehir belediyelerine birer *Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi* ismi altında çocuk hıfzıssıhhasına ait dispanserler açmağa mecbur tutulmuştur. Bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti*, s. 79.

²⁶ Çocuk ölümleriyle ilgili Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti tarafından ilk önemli tetkik 1927 yılında yapılmıştır. Bu yılda Bursa, Aydın, Konya ve Adana Sıtma mücadele mntıklarının ihtiva eden Bursa, Balıkesir, Aydın, Konya, Adana, Mersin vilâyetlerinin büyük bir kısmı ile İzmir ve Denizli vilâyetlerinin bazı yerlerinde 1 Mayıs 1926 tarihinden 1927 yılının sonuna kadar doktor ve sağlık memurları tarafından istatistikî bilgileri çıkarılmıştır. Buna göre, 0-1 yaş arasındaki çocuk ölümlerinin miktarı köy köy ve isim itibarile toplanmış ve bu suretle 1309 köyde 487.146 nüfus arasında yapılan inceleme sonucunda ortalama doğumun binde 39, umumî ölüm oranının binde 19 olduğu, bir yaşına kadar ölen çocukların ise binde 156 olduğu görülmüştür. Üç sene sonra aynı mntıklarda ikinci bir anket sonucu doğumların aynı oranda

Vekâlet, ülkede doğum ve numune hastaneleri açmanın²⁷ yanında sağlık merkezleri kurarak sağlıklı doğum ve doğum sonrası bebeklerin sağlıklarının kontrol edilmesine önem vermiştir.²⁸ Edirnekapı Sıhhat Merkezi, Vekâletin bu konudaki ciddiyetini anlamak açısından iyi bir örnektir. Bu merkezde haftada iki gün gebelere, emzikli çocuklara bakılmakta, yoksul olanlara yardım edilmekteydi. Ağrısı olan fakir gebeler ya doğum evi hastanelerine sevk edilmekte ya da evine ebe gönderilerek sağlıklı doğum yapmaları sağlanmaktaydı.²⁹

Vekâletin numune hastaneleri ve sağlık kuruluşları kurmanın yanında mevcutların hizmet kalitesini de arttırmaya çalıştığı görülür. Örneğin Zonguldak'taki yardıma muhtaç işçilerin çocukları için hastanenin yatak kapasitesi artırılmış, yine İstanbul'da çocuk hastanesinin tıbbî araç ve gereç ihtiyacı karşılanarak yatak sayısı artırılmıştır.³⁰ Sağlık yardımının ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması için doktor ve hemşirelere önemli sorumluluklar yüklenmişti. Sorumluluk gereği olarak bakımevi sağlık çalışanlarının hizmet alanları sadece buldukları yerle sınırlı tutulmamıştı. Aynı zamanda buldukları yakın çevrede de hizmet verilmesi, kendilerine müracaat edilsin veya edilmesin hemşire ve doktorların kendi mntıklarını gezerek sağlıklı yoksul çocukların tespiti, muayene ve tedavilerinin gerçekleştirilmesi istenmişti.³¹ Çocuk sağlığına ayrı önem veren Vekâlet, hekimleri alanlarında uzmanlaştırmak veya Avrupa'da tıp alanındaki gelişmeleri takip etmek amacıyla yurt dışına da göndermişti.³²

Gürbüz nesil yetiştirmenin sadece tıbbî yardımlarla gerçekleşemeyeceğinin bilincinde olan Vekâlet, hizmet alanını genişletilerek, CHP programındaki “gürbüz Türk çocuğu yetiştirerek milletin geleceğine katkıda bulunmak”³³ hedefini gerçekleştirmek için özellikle fakir ve muhtaç ailelerin yeni doğan

kalmasına rağmen ölümlerin 1929 Ekim ve 1930 Eylül ayları arasında binde 17.9 azaldığı ve çocuk ölümlerinin binde 141.7'ye indiği görülmüştür. Bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti: Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi*, s. 76.

²⁷ Doğum ve bakımevlerini, 1926 yılında Türkiye'nin batısından doğusuna kadar hızla yaygınlaştıran Vekâlet, çocuk ölümlerinin çoğunun sağlıklı koşullarda dünyaya getirildiğini ve doğumdan sonra iyi bakılmadığı için ölümlerin arttığına inanmış, bu kurumlara ayrı bir önem vermiştir. Bu kurumlarda 1926'dan 1934 yılına kadar yatırılarak veya ayakta tedavi edilen kadın sayısı 81.000'den, tedavi edilen çocuk sayısı ise 150.000'den fazla idi. Bu tedavi ve bakımlar, fakirlere bedava olarak verilmekteydi. Bkz. Akahın, *age.*, s. 116–117.

²⁸ “Sıhhiye Vekilinin Mühim Beyanati”, *Milliyet*, 13 Mart 1929, s. 1–2.

²⁹ Akahın, *age.*, s. 117.

³⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti*, s. 90.

³¹ Pınar Öztamur, “Büyük Buhran ve Cumhuriyet Gazetesinde Yoksulluk Üzerine Söylemler 1929–1931”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 94 (2002), s. 185.

³² BCA 030.18.1.2/ 85.98.16, 28.11.1938.

³³ *CHP Programı*, (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır, Mayıs 1935), Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 20.

bakıma muhtaç bebekleri için süt tozu, Kars sütü, balık yağı vermeye başlamıştı.³⁴ Ayrıca çalışan anneler için, fabrikalarda bir ‘anneler mutfağı’ oluşturularak, burada yorgun annelerin dinlenmeleri, öğle vakitleri sıcak ve besleyici yemekler verilerek annelerin sağlıklarının korunması amaçlanmıştı.³⁵ Bu kuruluşlar sayesinde, anne sütü ile beslenen sağlıklı çocukların sayısını arttırmak ve çocuk ölümlerini en aza indirilmesi amaçlanmıştı. CHP hükümeti, çocukların sağlıklı büyüme ve gelişmesinde önemli yeri olan çocuk bakımevlerinin önemini de farkındaydı. Bu yüzden bakımevlerinin sayısını ve hizmet alanını genişletmeye çalıştı. Birçok yerde Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti bünyesinde süt çocukları muayene ve tedavi evleri, süt damlaları, ana kucakları ve yoksul anne ve çocuklara yardım için anneler birliği kurarak sağlıklı nesil ve nüfusu çoğaltmanın yolları arandı.³⁶

Diğer yandan kırsal kesimlerde halkın fakir olması ve eğitim seviyesinin düşük olmasından dolayı buradaki annelere doğum öncesi ve doğum sonrası tedavi yardımı, annelerin bebeklerini sağlıklı ve bilinçli büyütmelelerini sağlayıcı gerekli eğitim verilmiştir. Bu amaçla köylü kadınları sağlık konularında bilinçlendirmek ve doğum öncesi ve doğum sonrası anne ve çocuğun takibini sağlamak maksadıyla bir İctimai Hıfzısıhha Numune Dispanseri kurulmuştu. Bu dispanserler, önce Ankara’daki köylerde açılmış daha sonra ülke genelinde yaygınlaştırılmıştır. Ayrıca Umumî Hıfzısıhha Kanunu'nun köy hıfzısıhhasına ait bölümünde bu konuya yer verilerek dispanserlerin olmadığı yerlerde köy okullarından da eğitim amaçlı faydalanılabileceği ifade edilmiştir.³⁷

Bütün bu yardımlara ek olarak, nüfusu çoğaltmak ve çok çocuklu annelere önem vermek üzere altı veya altıdan fazla olan çok çocuklu ailelere devletçe mükâfat verilmesi için Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'ne ek bütçe tahsis edilmişti. Bu ailelere, eğer isterlerse maddî yardım yerine madalya alarak toplum içerisindeki saygınlıklarını arttırma imkânı da sağlanmıştı. Uygulamanın aksamadan yürümesi için Umumî Hıfzısıhha Kanunu'nun 156. maddesinde yer verilerek yardımlar yasal güvenceye kavuşturulmuş oldu.³⁸

Devletin gürbüz Türk çocuğu yetiştirilmesi yönündeki yardımları sadece tıbbî ve eğitim amaçlı yardımlarla sınırlı kalmamıştır. Dâhiliye Vekâletinin de

³⁴ Akalın, *age.*, s. 117.

³⁵ *age.*, s. 7.

³⁶ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal'in El Yazmaları*, TTK Basımevi, Ankara, 1998, s. 330; Akalın, s. 116; “CHP Programı”, *Ulus*, 8 Mayıs 1935, s. 3.

³⁷ Akalın, s. 121.

³⁸ Umumi Hıfzısıhha Kanununun 156. Maddesi şöyledir: “Bu kanunun neşrinden sonra berhayat çocuğu altı veya altıdan fazlaya baliğ olan kadınlara Devletçe mükâfatı nakdiye verilmesi için her sene Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti bütçesinde bir faslı mahsus açılır. Arzu edenlere nakdi mükâfat yerine ihdas edilecek bir madalya verilir. Bu kanunun neşri tarihinde berhayat altı veya daha ziyade çocuğu olan kadınlara dahi bir madalya verilir.” *Düstur*, Üçüncü Tertip, C. XI, 14 Kasım 1929–15 Ekim 1930, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1930, s. 349; Akalın, s. 70.

müdahil olduğu gürbüz Türk çocuğu çalışmalarında vilâyetlerde spor kulüplerinin sayısının arttırılması ve belediye bütçelerinden bu kulüplere para aktarılması konusunda yerel yönetimlere görevler yüklenmiştir.³⁹ Bu şekilde Vekâletin, sağlıklı nesil yetiştirilmesinde illerde spor kulüplerinden halkevlerinin spor şubesine kadar geniş bir alanda destek beklediği görülür.⁴⁰

Sihhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletinin Cumhuriyet Türkiye'sinde nüfusu artırma ve sağlıklı nesil yetiştirme çerçevesinde ele alınan gürbüz Türk çocuğu projesi hayli ses getirmiş birçok yerde hayata geçirilmiştir. Gürbüz Türk çocuğu projesini, hastalıklarla mücadele kadar önemseyen Vekâletin izlediği yol, çoğu zaman Atatürk'ün yol gösterici direktifleriyle iyice şekillenmiştir. Atatürk, 1 Kasım 1937'de TBMM'ni açarken yaptığı konuşmada şöyle seslenecektir: “*Kendine inkişâbın ve inkişâpçılığın çeşitli ve hayati vazifeler verdiği Türk vatandaşının sağlığı ve sağlamlığı, her zaman üzerinde dikkatle durulacak milli meselemizdir... Sağlık ve Sosyal Yardım Vekâletinin bu mesele üzerindeki sistemli çalışmaları, yüksek Kamutayı memnun edecek mahiyette inkişâf etmektedir... Vekâletin, “Sağlam gürbüz nesil, Türkiye'nin mayasıdır” prensibini, pek iyi kavrayarak çalışmakta olduğunu takdire değer bulurum...*”⁴¹ Vekâletin hedeflerine ulaşma konusundaki çalışmalarının sonuçları hakkında bilgi vermektedir.

Himaye-i Etfal Cemiyeti ve Gürbüz Türk Çocuğu

30 Haziran 1921 tarihinde Ankara'da kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin ilk çalışması, Batı Cephesinden gönderilen 1500 çocuğun, Ankara'da evlere yerleştirilerek misafir edilmesi ve sonrasında açılan bir çocuk misafirhanesinde korunmaya alınmasıyla başlamıştır.⁴² Böylece Himaye-i Etfal'in kuruluşundan beri benimsemiş olduğu çocukların 'korunması ve muhafazası' anlayışı, kurumsal özelliği ve çocuk bakımında benimsediği modern yöntem ve usullerle ön plana çıkmış,⁴³ çocuk bakımı ve yetiştirilmesi konusunda bu anlamda rehber olmuştur. Himaye-i Etfal, çocukların sadece barınma ve iâşesini sağlamamış, aynı zamanda, sağlık, eğitim ve kültürel yönden gelecek nesillerin yetişmesinde katkısı olan en önemli kurumlardan biri hâline gelmiştir.⁴⁴

Nizamnâmesinden anlaşıldığına göre; başta şehit çocuklarının daha sonra harp malûllerinin ve kimsesiz çocukların barınması ve iâşesinin sağlanması için

³⁹ BCA 490.01/2.7.7, 15.08.1931.

⁴⁰ BCA 030.10/144.35.12, 23.3.1927.

⁴¹ *Atatürkçülük (Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri)*, Birinci Kitap, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, s. 494.

⁴² Fuat Umay, *Çocuk Esirgeme Kurumu 25 Yılda Neler Yaptı: Çocuk Davamız*, Meşher Basımevi, İzmir, 1946, s. 6.

⁴³ Cemiyetin hedef ve faaliyetleri için bkz. Makbule Sankaya, *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti (1921–1935)*, Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, Erzurum, 2005.

⁴⁴ “Himaye-i Etfal”, *Halk*, Yıl 1, Sayı 11 (22 Nisan 1929), s. 3.

kurulan Cemiyet,⁴⁵ özellikle 1920 yılı sonlarından itibaren nüfus siyasetine uygun olarak çocuk doğumlarını arttırmak ve ölüm oranlarını düşürmek yolunda bir faaliyet içine girmiştir.⁴⁶ Bu anlamda Cemiyet, gerek anne sağlığını gerekse çocuk sağlığını koruyucu çalışmalarıyla ön plana çıkmıştır.⁴⁷ Özellikle, bünyesindeki ana kucacı, yetim evleri ve şefkat yuvaları vasıtasıyla kimsesiz veya yardıma muhtaç çocukların başta sağlık olmak üzere, her türlü ihtiyacın Cemiyet tarafından karşılandığı bilinmektedir.⁴⁸ Daha sonraları 'çocuk yuvası' olarak isimlendirilen bu kuruluşlar, modern çocuk bakım yöntemlerinin de ilk örneklerini vermişlerdir. Cemiyet, kuruluşunun ilk yıllarından itibaren anne ve çocuğu korumaya yönelik birçok kurum kurarak ihtiyacı karşılamaya çalışmıştır.⁴⁹

Cemiyetin önde gelen çalışmalarından birisi de şube sayılarını arttırarak hizmet ağını genişletmek olmuştur. Cumhuriyet'in ilk on yılında 480'i bulan şube sayısı ile döneminin en önemli sosyal yardım kurumlarından biri olmuştur.⁵⁰ Cemiyet'in gerek yurt içi gerekse yurt dışı şubeleri gönüllü bağışlar toplayarak onları Cemiyet merkezine göndermişlerdir.⁵¹ Özellikle ABD'deki şubelerden önemli miktarda bağışlar gelmiştir. Ayrıca açılan yurtdışı şubeleri vasıtasıyla orada yetim kalan Türk çocuklarına sahip çıkmış, çoğu zaman bu

⁴⁵ Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin kuruluş amacı nizamnamesinin birinci maddesinde şöyle açıklanıyordu: "Cemiyet evvela şehit çocukları ile, saniyen harp malullerinin ve harp felaketzedelerinin çocukları ile işğal eder." Bkz. *Ankara Himaye-i Etfal Cemiyeti Nizamname-i Esasisi*, Tarih ve Yer Yok, s. 3; *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Temmuz 1921.

⁴⁶ Hasan Akbayrak, "Himaye-i Etfal Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, Sayı 52 (Nisan 1988), s. 32.

⁴⁷ Bu çalışmalarda aktif olarak Himaye-i Etfal Anneler Birliği görev almıştır. Anneler Birliği'ndeki hanımlar, cemiyetin özel günlerinde halktan yardım istemek ve insanların yetimlere hediyeler vermelerini sağlamak için özveriyle çalışmışlardır. Ayrıca muhtaç gebe kadınların muayenelerini temin etmek, doğum sonrası çocuklarının acil ihtiyaçlarını karşılamak Anneler Birliğinin yardım faaliyetleri arasındadır. Bkz. *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti İstanbul Merkezi 1932–1933 Senesi Kongresinde Okunan Umumi Rapor (Merkez ve Şubelerin Bir Senelik İcraatı Bütçeleri ve Kongrelerinin Kararları)*, Ahmet İhsan Matbaası Ltd. Şirketi, İstanbul, 1932–1933, s. 43; Pınar Öztamur, "Büyük Buhran ve Cumhuriyet Gazetesinde Yoksulluk Üzerine Söylemler 1929–1931", *Toplum ve Bilim*, Sayı 94 (2002), s. 181; *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1931.

⁴⁸ Ankara ve Diyarbakır'da ana kucacı, Çanakkale, Edirne ve Adana'da yetimler evi, Artvin, İzmir, Giresun, Tokat, Kars, Biga, Lapseki, Reşadiye, Ödemiş, Adana ve Balıkesir'de şefkat yurdu bulunduğu anlaşılmaktadır. Gerek İstanbul ve gerekse Anadolu şubelerinde çok sayıda çocuğu barındıran bu yurtlar, çocukların tedavilerini ve ilaçlarını sağlamış, savaşta yetim kalan çocukların çeşitli ailelere verilmesine ön ayak olmuştur. Bkz. Günver Güneş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ödemiş'in Kimsesiz ve Yoksulları: Ödemiş Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Faaliyetleri", *Kebikeç*, Sayı 19 (2005), s. 142, Cüneyd Okay, "Meşrutiyet Döneminde Savaş ve Çocuk", *Osmanlı*, Cilt V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 492–493.

⁴⁹ Sarıkaya, s. 66–67.

⁵⁰ Fuat Bey, "Himaye-i Etfal Cemiyeti Nedir, Nasıl ve Niçin Çalışır?", *Sıhhat Almanakı*, Kader Matbaası, İstanbul, 1933, s. 84–85.

⁵¹ *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Haziran 1928, s. 2.

çocuklar, Türkiye'ye getirilerek Himaye-i Etfal bünyesinde kimliklerini kaybetmeden yetişmelerine imkân sağlanmıştır.⁵²

Himaye-i Etfal, şube sayılarını arttırmanın yanında yardım çalışmalarını toplumun ihtiyaçlarına ve çağdaş normlara göre belirlemesi, toplumsal beklentiler yanında ideal ve sağlıklı nesillerin yetişmesine bu anlamda rehberlik etmiştir. Örneğin, 1923 yılında toplumun temel ihtiyacı olan gıda yardımına ağırlık vermiş, 1924 yılında ise parasız süt dağıtımını işine girmiştir. 1925 yılından itibaren yiyecek yardımına ek olarak, doğum yardımı, okul malzemeleri dağıtımını, 1927 yılından itibaren çocuk banyoları ve çocuk bahçeleri açılmasına önem vermiştir. Aynı zamanda 1927 yılı Cemiyetin kuruluş amacının değiştiği bir yıl olmuştur. 1923 yılında öksüz ve yetim çocukların bakımına önem veren Cemiyet, 1927 yılında bu çocuklar dışında işçi kadınlarının çocuklarını mesai saatlerinde bırakabilecekleri 'gündüz bakım evleri' tesis etmiştir.⁵³ Özellikle tütün işlerinde çalışan işçi kadınlar için İstanbul'un Topkapı, Cibali, Ortaköy ve Üsküdar semtlerinde birer bakım evi kurulmasına karar verilmiştir. Daha çok gelişmiş Avrupa devletleri örnek alınarak kurulan bu evlerin yanında ücretli bakım evlerinin kurulması çalışmalarına girilmiş olması çağdaş sosyal yardım hizmetlerine önderlik ettiğinin önemli bir delilidir.⁵⁴

1928 yılından itibaren Himaye-i Etfal yönetimi, dünyada gittikçe gelişen insan hakları çerçevesinde, çocukların hayat ve hukukunu himaye edilmesi yönünde gelişmesine özen göstermiştir. Özellikle 1928 yılı kongresinde alınan kararlar ve Himaye-i Etfal nizamnâmesinde yapılan değişikliklerle bu açıkça gösterilmiştir. Nizamnâmede: “çocukların hayat ve hukukun korunması yanında, fenalıkların önüne geçilmesi, fena terbiyelere engel olmak, gürbüz Türk çocuğu yetişmesini temin etmek” gibi maddeler, Cemiyetin yeni açılımını göstermesi bakımından önemlidir.⁵⁵ Maddelerin birçoğu CHP hükûmet programına uygunluğuyla da dikkat çekmektedir.⁵⁶ Sıhhiye ve Muavenet-i İhtimaiye Vekâleti'nin çalışmalarına da katkı sunan Himaye-i Etfal Cemiyeti,

⁵² Türk elçilikleriyle eşgüdümlü çalışan Himaye-i Etfal yurtdışı şubeleri, gurbetteki Türk çocuklarının sahipsiz kalmasını önlemiştir. Elde ettiğimiz bir arşiv belgesi Cemiyetin yurtdışı şubesinin önemi açısından iyi bir örnektir. 1938 yılında Amerika'daki bir Türk ailesinde babanın ölümü üzerine anne akıl hastanesine düşmüş, çocukları ise Yahudi yetimhanelerine verilmiştir. Bunun üzerine Türk elçiliği ve Himaye-i Etfal şubesinin çalışmalar sonucu çocuklar buradan alınarak Türkiye'deki Himaye-i Etfal ana kucağı müessesine yerleştirilmiştir. BCA 490.01/540.2160.1, 25.7.1938.

⁵³ Kazım Nami, “Kreşler”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, Kanunuevvel 1927, s. 24.

⁵⁴ “Çocuk Bakım Evleri”, *Milliyet*, 26 Ağustos 1927, s. 3.

⁵⁵ *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Nizamnâme-i Esasisi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1930; Fuat Bey, agm., s. 86–87.

⁵⁶ CHP programında; “Şehir ve kentlerde süt damlalarını, süt çocukları için bakım ve danışma evleri, kreşleri, öksüz yurtlarını çoğaltmak; İşçi olan yerlerde işçi anaları ve çocuklarını korumak” için partinin çalışmalarına devam edeceği vurgulanmıştır. Bkz. *CHP Programı*, s. 21; “CHP Programı”, *Ulus*, 8 Mayıs 1935, s. 3.

çocukların barınma, iâşesine ve sağık kontrolünü sağılayarak bu politikaya destek vermiştir. Bu desteğın en önemlisi Fransa örnek alınarak şehir dışında kurulan *pouponniere* (Türkçede de aynen 'puponiyer' sözcüğü kullanılmış, ayrıca 'süt damlaları' sözcüğüyle de karşılanmıştır.) adı verilen yatılı kreşlerin kurulmasıydı.⁵⁷ Bu kreşler, şehir dışında havadar yerlerde kurularak, çocuklar tıbbî kontrol altında, anne sütünden mahrum kalmadan büyütülmesi sağılanmıştı. Bunun için çocuklarla bire bir ilgilenecek ve sütanneliğı yapacak fakir kadınlar bu kurumlarda çalıştırılmış, çocukların gıdasız kalmasının önüne geçilerek,⁵⁸ böylece çocuk bakımında modern yöntem ve usuller ilk defa uygulanmış ve çocuk ölümlerinin azaltılması amaçlanmıştı.

Süt damlaları gibi kuruluşlar, Cumhuriyet'in gürbüz Türk çocuğı yaratma düşünçesine de uygundu. Süt damlasında yoksul annelere kundak, çocuk sepeti; yaşı biraz ilerlemiş süt çocuklarına giyecek ve mama için unlar verilmiştir. Ayrıca bu tür işleri yürütecek ve takip edecek hayırsever bayanlardan oluşan bir *anneler birliğı* de kurulmuştu.⁵⁹ Diğer yandan 'ana kucağı',⁶⁰ 'gündüz bakım evleri' (kreşler) oluşturulmasının yanında özellikle fabrikalarda, atölyelerde çalışan ancak çocuklarını herhangi birine veya yere bırakamayan amele kadın veya işçiler için emzirme sığınakları, emzirme odaları veya kreşler açılmıştır.⁶¹ Bu müesseselerin kurulmasındaki amaç, çocukların kontrollü gelişimi için çok önemli yeri olan sütün çocuklara düzenli olarak verilmesini sağılamaktı. Himaye-i Etfal buralarda aylık 2500–2700 çocuğun süt ihtiyacını bedava karşılamıştır.⁶²

Himaye-i Etfal'in bu tür kurumsal gıda yardımları dışında zaman zaman seyyanen yardımlar da yaptığı bilinmektedir. Özellikle belli günlerde çok çocuklu fakir ailelere gıda yardımı yapıldığı, fakir mahallelerde ilkokul çocuklarına kurumun aşevleri vasıtasıyla günlük öğle yemeğı verildiğı, yoksul mahallelerde yaşayan ailelere her ay ekmek parası dağıtıldığı günlük gazetelerde haber konusu

⁵⁷ *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Annelere Nasihatı*, Mütercimi: Dr. Ali Vahid, byy. 1926, s. 2.

⁵⁸ Akalın, *age.*, s. 93.

⁵⁹ *age.*, s. 84–85.

⁶⁰ Ana Kucaklarına süt yaşındayken anne babasını kaybetmiş bakacak yakın akrabası olmayan yoksul çocuklar ile babası meçhul veya annesi tarafından bakılamayacak durumda olan çocuklar kabul edilirdi. Bkz. Safiye Kıranlar, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914–1923)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 132.

⁶¹ Emzirme sığınakları, ortada kalmış, bırakılmış emzikli anneleri kabul eden hayirevidir. Bu müesseselerin ayrı yahut bir doğum evine bağılı olanları vardır; bu sığınaklar parası ve evi olmayanlara, bahtsız kadınlara mahsus olup anneleri çocuklarına bağlamağı yöneliktir. Çocuklarının ilk gülüşünü gören annelerin çocuğunu kolay kolay bırakamayacağına inanılıyordu. Bkz. Akalın, *age.*, 71.

⁶² *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Nizamname-i Esasisi*, s. 16.

olmuştur⁶³ Cemiyetçe yapılan iâşe yardımları bunlarla sınırlı değildi. Cemiyet, çok çocuklu ailelere benimsediği yeni yardım yöntemleriyle fakir ailelere süt inekleri bağışlayarak bu ailelerin ve çocukların beslenmelerine katkıda bulunmuştur.⁶⁴ Cemiyet'in yapmış olduğu bu tür iâşe yardımları sayesinde birçok fakir, öksüz çocuk açlık ve hastalıklardan korunduğu gibi çocuk istismarcılığı, çocuk suçluluğu, dilencilik gibi toplumsal problemlerin de önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Çocuk sağlığının korunması için gerekli tedavi hizmetlerinin sağlanması da Cemiyet'in önemli hizmetleri arasındaydı. Cemiyet'in bünyesindeki poliklinikler, tedavi hizmetlerinde en önde gelen kuruluşlardan biri olması bakımından önemliydi.⁶⁵ Cemiyet'in polikliniklerinde yılda 15.000 çocuk muayene edilir, hastalıkları varsa teşhis edilerek tedavileri sağlanırdı. Tedavi hizmetleri fazla yaygın olmamasına rağmen, Cemiyet'in koruyucu tedavi hizmetleri oldukça yaygındı. Cemiyet'in ülke genelinde yaptığı poliklinik hizmetleri yanında gönüllü veya ücretli özel doktorlar vasıtasıyla sağlık hizmetlerini de yürütmekteydi. Özellikle haftanın belli gün ve saatlerini fakir çocuklara ayıran ve Cemiyet adına çalışan bu doktorlar, kendi muayenehanelerinde her türlü sağlık muayenesi gerçekleştirmekte, ilaçlar ise ücretsiz olarak Cemiyet tarafından karşılanmaktaydı.⁶⁶ Genel sağlık hizmetleri arasında önemli yeri olan çocukların dış sağlığının korunması ve tedavisi yine Himaye-i Etfal Cemiyetinin sağlık hizmetleri arasında yer almaktaydı. Cemiyet'in bu konudaki yardımları oldukça fazlaydı. Yılda 3000 çocuk dış sağlık merkezlerinde tedavi olmakta, masrafları da Cemiyet bütçesinden karşılanmaktaydı.⁶⁷ Bütün bu sağlık yardımlarının çocukların eşit şekilde yararlanması sağlanması amaçlanmasına rağmen Cemiyet'in sağlık hizmetini köylere kadar ulaştırılamaması ve bulaşıcı hastalıklarda yeterince aktif mücadele edememesi eleştirilmiştir.⁶⁸

Himaye-i Etfal'in sağlık yardımları yanında çocukların bedensel ve ruhsal gelişiminde büyük etkisi olan oyun ve spor gibi ihtiyaçlarını karşılama ve onları zararlı alışkanlıklardan koruma, Cemiyet'in verdiği yardım hizmetlerinden bir diğerydi. Çocukların bedensel ve ruhsal yönden sağlıklı bireyler olabilmeleri için

⁶³ "Himaye-i Etfalin Kıymetli Faaliyetleri", *Hakimiyet-i Millîye*, 22 Ocak 1932, s. 5; "Fıkara Ya Yardım", *Millîyet*, 29 Ekim 1934, s. 3; "Çocuk Esirgeme Kurumunun Yardımları", *Ulus*, 5 Şubat 1936, s. 5.

⁶⁴ *Hakimiyet-i Millîye*, 12 Temmuz 1927, s. 3.

⁶⁵ *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Annelere Nasibati*, s. 1.

⁶⁶ Gazete ilânlarıyla Cemiyet adına ücretsiz bakan doktorların gün ve saatleri duyurulurdu. Genellikle bu muayeneler; Cumartesi, Pazartesi, Çarşamba günlerinden ibaret olup öğleden sonra iki ile dört arasındaki saatleri kapsamaktaydı. Bkz. *Hakimiyet-i Millîye*, 22 Ocak 1932, s. 5; *Hakimiyet-i Millîye*, 19 Mart 1927, s. 3; *Hakimiyet-i Millîye*, 10 Haziran 1927, s. 4.

⁶⁷ Fuat Bey, agm., s. 86–87; Sarıkaya, s. 195-198.

⁶⁸ "Fakir Çocuklara Süt Parası", *Tan*, 4 Temmuz 1935, s. 2; Kadri Raşit Anbay, "Şehirlerde Çocuk Hıfzısıhhası, İçtimai Çalışmalar Nüfus Siyasetimiz", *Birinci Türk Çocuk Hekimliği Kongresi*, (18 Ekim 1938), *Ankara Numune Hastanesi Konferans Salonu Zabıtları*, İstanbul, 1939, s. 5.

cemiyet tarafından başta Ankara’da olmak üzere çocuk bahçeleri, büyükler için yüzme, çocuklar için kum havuzları yapılarak fakir çocuklar için cazip birer merkez hâline getirilmişti.⁶⁹ Çocuk bahçelerinden günde 200 ile 400 çocuğun istifade etmesi sağlanmıştı. Ayrıca cemiyet, sağlığın korunmasında çok büyük önemi olan temizlik için banyolar oluşturmuştu. Bu banyolardan hasta ve muhtaç çocuklarla, emzikli annelerin istifade etmesi sağlanmıştır. Böylece, bulaşıcı hastalıklarda önemli risk taşıyan grupların korunması için basit ancak etkili bir yol seçilmiş olmaktadır.⁷⁰

Himaye-i Etfal, gürbüz çocuk projesinde genç kız ve ailelerin eğitimi de ihmâl edilmemiştir. Özellikle Cumhuriyet’in ilk yıllarında çocuk ölümlerinin fazlalığının nedenlerinden birinin cehalet olduğu dikkate alınırca gerek genç kızların gerekse annelerinin eğitimi bir kat daha önemseniyordu. Genç kızların eğitilerek evlendiklerinde bilinçli birer anne adayı olmalarına imkân sağlanması ve annelere bebek bakımı konusunda gerekli bilginin verilmesi için Himaye-i Etfal Cemiyeti açtığı kurslarla sağlıklı çocuk, bakıcı kız ve kadın yetiştirmenin yollarını öğreterek toplumun ihtiyaç duyduğu önemli konularından birine el atmış oluyordu.⁷¹ Cemiyet annelere yönelik anlaşılır ve görsel yönü güçlü çok sayıda eser de yayınlamıştır.⁷² Himaye-i Etfal’in bu girişimleri, CHP hükûmetinin de gündemindeydi. Umumî Hıfzısıhha Kanunu’nun 169. maddesinde yer aldığı gibi; “kız liselerinde ve orta tahsilli kız mekteplerinde mektep idarelerince münasip görülecek sınıflarda talebeye fenni çocuk bakım usulleri nazari ve ameli suretle öğretilmek üzere haftada lâakal bir saatlik mahsus ders küşat olunur”⁷³ ifadesi, hükûmetin bu konudaki vurgusunu açıkça gösteriyordu.

Himaye-i Etfal Cemiyeti’nin ailelere yönelik faaliyetleri bunlarla sınırlı değildi. Cemiyet tarafından yayınlanan *Gürbüz Türk Çocuğu* dergisi, aileler için birer rehber niteliğindedi. Dergide, çocuk sağlığı ve çocuk bakımı ile ilgili çarpıcı bilgiler yanında sağlıklı ve gürbüz çocuk fotoğraflarına yer verilerek aileler çocuk yetiştirme konusunda bilgilendiriliyor ve özendiriliyordu.⁷⁴ Gürbüz Türk Çocuğu yetiştirilmesi projesinin hayata geçirilmesi yolunda en önemli rehberlerden biri çocuk yetiştirenlere yönelik içeriği ile hazırlanan bu dergi idi.

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Niçamânâmesi*, Ankara, 1927, s. 4–5.

⁷⁰ Özellikle cemiyetin merkez banyoları fakir anne ve çocukların uğrak yeri haline gelmişti. Bu merkezlerde günlük 1283 çocuk ve anne yararlanmaktaydı. Cemiyetin banyolarında temizlenen çocuklara yeni çamaşır, çorap vs. giyecek yardımları da yapılırdı. Bkz. *Ulus*, 5 Şubat 1936, s. 5; Fuat Bey, *agm*, s. 86–87.

⁷¹ *Hakimiyet-i Millîye*, 19 Ocak 1928, s. 3; Akbayrak, *agm.*, s. 32.

⁷² Sarıkaya, s. 146.

⁷³ *Düstur*, 3.Tertip, Cilt XI, 14 Kasım 1929–15 Ekim 1930, Ankara, 1930, s. 352; Akalın, *age.*, s. 66.

⁷⁴ “Gürbüz Türk Çocuğu”, *Hakimiyet-i Millîye*, 9 Nisan 1927, s. 6; “Neşriyat Şubesinin Faaliyeti”, *Hakimiyet-i Millîye*, 14 Mayıs 1928.

Nitekim derginin ismi bu idealin bir sembolü olarak seçilmiş ve hedefi her yönüyle 'sağlıklı ve zinde bir Türk nesli' yetiştirmek olmuştur.⁷⁵ Bu dergi yanında Cemiyetin yayın yoluyla eğitim konusuna daha fazla yöneleceği Nizamnâmesinin ikinci maddesinde açıkça belirtilecektir.⁷⁶ Cemiyet, amacına ulaşmak ve kendini tanıtmak maksadıyla, görsel ve sözlü propagandalarla hedef kitle olarak anneler ve çocukları seçmiştir. Annelere gebelikten başlayarak çocuk büyütme varıncaya kadar birçok ahlaki, eğitsel ve sağlık konularında bilgiler sunulmasını amaç edinmiştir

Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin en fazla önem verdiği konulardan bir diğeri ise çocukların terbiyeli bireyler olarak topluma yararlı olmalarını sağlamaktır. Cumhuriyetin ilk yıllarında çocuğa verilen her terbiyenin amacı, çocuğun yeni zihniyetin getirdiği özelliklere sahip bireyler olmasını sağlamaktır. Çocuk terbiyesinde dayak ve sert bakış açısı, sert şekilde eleştirilerek karşı çıkmıştır.⁷⁷

Sonuç

Yeni Türkiye, artan dış tehditler ve ölümlerle azalan nüfusun arttırılması için sosyal politikalara daha fazla ağırlık vermeyi zorunlu görmüştür. Ulusun gücü büyük oranda nüfusun niceliğine ve üretme kapasitesine bağlı olduğu düşünülünce sosyal politikaların 1920'li ve 1930'lu yıllarda ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Savaşlardan yeni çıkmış Türkiye'nin Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletiyle tek başına sosyal politikaları yürütemeyeceği de bir gerçektir. Bu nedenle Cumhuriyet yönetimi, Osmanlı devletinden miras alınan geniş örgütlenme ağı ve deneyimine sahip Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti ile çocuk meselesine daha bilimsel ve modern yaklaşan Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin de geniş kapsamlı sosyal yardım politikasına girişmiştir.

Sağlıklı nesil yetiştirmek, ailelerin bilinçlendirilmesinden geçmekteydi. Cumhuriyet yönetimi, çocuk ölümlerinin önüne geçmek ve *Gürbüz Türk Çocuğu* projesi ile ailelere sağlıklı çocuk yetiştirmenin yöntemlerini öğretmenin yanında gerekli sağlık ve gıda yardımını da düzenli şekilde yapıyordu. Gelecek nesillerin sağlıklı şekilde yetişmesi, Cumhuriyet yönetiminin en büyük ideallerinden biriydi. Çünkü savaşlarda yetim kalmış, başıboş çocuklar, önlem alınmadığı takdirde ülke için geri dönülemez yaralar açabilirdi. Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin faaliyetlerinin genişletilmesi bu yüzden önemliydi. Özellikle süt damlaları ve ana kuağı Himaye-i Etfal bünyesinde birçok çocuğun barınma ve iaşesini sağlayan

⁷⁵ Elif Konar, *Gürbüz Türk Çocuğu Dergisi'nin İncelenmesi (1926–1928 Yılları)*, Fatih Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003, s. 8–10.

⁷⁶ *Himaye-i Etfal Cemiyeti Nizamnâme-i Esasisi*, Ankara, 1925, s. 3.

⁷⁷ *Gürbüz Türk Çocuğu*, Cilt LXXIII, İkinci Teşrin 1932, s. 1–10.

önemli kuruluşlar oldu. Bu kuruluşlar modern çocuk bakım yöntemlerinin birer uygulayıcısı ve okulu olması bakımından dikkat çekiciydi.⁷⁸

Gürbüz Türk çocuğu projesi, düzenlenen bir takım yarışmalarla da popülerlik kazandı. Cemiyet'in, 'Gürbüz Çocuk Müsabakası', 'Temiz Yavrular Müsabakası' ve 'Çok Evlatlılar Müsabakası' gibi yarışmalarla anne ve babalar arasında çocuk bakımına dikkat bilinci, duyarlılığı inşa etme ve hatta duygu uyandırma yanında çocuk doğurmaktan kaçınan annelerin da gönüllerinde çocuk yapmak hevesini teşvik düşüncesi yatmaktaydı.⁷⁹

Gürbüz Türk çocuğu projesi Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk dönemlerde bir ideal olarak ortaya çıkmış ve sonraları devletin sosyal politikasının bir parçası haline gelmiştir. Savaşların getirdiği yıkım, sağlıksız koşullar yanında Birinci Dünya Savaşı sonrasında devlet başkanlarının ulus-devlet yaratmak amacıyla söylemiş olduğu sözler, şüphesiz genç Türkiye Cumhuriyetini de etkilemiş ve bu projesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Diğer yandan savaşlar ve salgın hastalıklar yüzünden azalan nüfus genç Cumhuriyet için önemli bir problemdi ve bu probleme basit rakamsal boyutta bakılmamaktaydı. Nüfus, ulusun iktisadî gücünün temeli olarak görülmekte ve bireylerin sağlığı, barınma ve iaşesi, mutluluğu, sosyal yardım politika gündeminin konusu hâline gelmişti. Bu yüzden Cumhuriyet rejiminin sosyal yardım politikası gündeminin çerçevesini, nüfusun artırılması, önleyici kamu sağlığı ve çocuk meselesi çizmişti. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin Cumhuriyetin ilk vekillikleri arasında yer almasında bu yardım politikasının önemli rolü vardır.

Cumhuriyet yönetiminin, toplumsal beklenti ve ihtiyaçlara kısa sürede çözüm bulamayacağına göre, sivil ve yarı resmî kuruluşların devreye sokulması ve geniş kitlelere ulaşmalarını sağlayıcı gerekli yasal önlemler alınması gerekmektedir. Çocuk sorunu çerçevesinde Himaye-i Etfal Cemiyeti, benimsemiş olduğu modern sosyal yardım yöntemleriyle çocukların fiziksel ve sosyal gelişimine katkı sağladığı gibi ailelere verdiği kurumsal destek ile Cumhuriyet yönetiminin benimsemiş olduğu modern laik politikaların da önemli bir uygulayıcısı oldu.

⁷⁸ Yaşar Baytal, *Atatürk Döneminde Sosyal Yardım Faaliyetleri (1923–1938)*, Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 126–127.

⁷⁹ Cumhuriyet'in ilk yıllarında sağlıklı nesil yetiştirme idealiyle gelişen bu proje, 1930 yılından itibaren gürbüz Cumhuriyetçi ve Milliyetçi nesil yetiştirme idealine dönüştü. Gürbüz Türk çocuğu projesinin en büyük destekçilerinden biri olan Besim Ömer Akalın, eserinde sağlıklı nesil yetiştirmenin usul ve kaidelerini öğretici bir şekilde açıklarken projenin Cumhuriyetçi ve Milliyetçi yönüne şu şekilde vurgu yapıyordu: "Türk çocuğu yaşmalıdır ve yaşadıkça sağlam gürbüz olmalıdır... Her doğan Türk çocuğunu yaşatabilsek ve yolile bakarak sağlam ve gürbüz büyütebilsek az zamanda nüfusumuz çoğalacak ve ırkımızın eski Türk gibi kuvvetli şöhreti yeni baştan canlanacak, zaten cumhur hükümetimiz: Efradı çoğaltmak, korumak ve ırkı kuvvetlendirmek siyasasını gütmektedir." Akalın, *age.*, s. 5; "Himaye-i Etfalin Kıymetli Faaliyetleri", *Hakimiyet-i Milliye*, 22 Ocak 1932, s. 5.

Kaynaklar

- AKALIN, Besim Ömer (1936) *Türk Çocuğunu Yaşamalıdır Küçük Çocuklara Bakım ve Sosyal Yardım çocuk işi memleket işidir, doğanları yaşatmalıyız*, Ahmed İhsan Basımevi Limited, İstanbul.
- AKBAYRAK, Hasan (1988) *Himaye-i Etfal Cemiyeti, Tarih ve Toplum*, Sayı 52 (Nisan), İstanbul.
- AKIN, Veysi (2000) *Bir Devrin Cemiyet Adamı Doktor Fuad Umay (1885–1963)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- ANBAY, Kadri Raşit (1939) *Şehirlerde Çocuk Hıfzısıhhası, İçtimai Çalışmalar Nüfus Siyasetimiz, Birinci Türk Çocuk Hekimliği Kongresi, (18 Ekim 1938), Ankara Numune Hastanesi Konferans Salonu Zabıtları*, İstanbul.
- Ankara Himaye-i Etfal Cemiyeti Nizamname-i Esasisi*, b.t.y., b.y.y.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (1989) (Üçüncü Toplanma Yılına Açarken –1 Mart 1922) Cilt I-III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, TTK Basımevi, Ankara.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919–1938) 1 Mart 1922 TBMM'de ve CHP Kurultaylarında*, (1945) Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya (1932) *Çok Nüfuslu Anadolu, Kadro*, II, 5 Mayıs.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* [BCA, Ankara],
Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu [Fon. Kod. 030.10], BCA 030.10/144.35.12/23.3.1927; BCA 030.10/3.17.18./4108.
Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu [Fon. Kod. 030.18], BCA 030.18.1.2/ 85.98.16, 28.11.1938.
Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı [Fon. Kod. 490.01] BCA 490.01/2.7.7, 15.08.1931; BCA 490.01/540.2160.1, 25.7.1938.
- BAYTAL, Yaşar (2009) *Atatürk Döneminde Sosyal Yardım Faaliyetleri (1923–1938)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Bekârlar (1929) *Milliyet*, 23 Mart.
- CHP Programı (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır, Mayıs 1935) (1935) *Ulus* Basımevi, Ankara.
- CHP Programı (1935) *Ulus*, 8 Mayıs.
- Çocuk Bakım Evleri (1927) *Milliyet*, 26 Ağustos.
- Çocuk Esirgeme Kurumunun Yardımları (1936) *Ulus*, 5 Şubat.
- Cumhuriyet* (1931) 16 Şubat.
- Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1979)* (1980) Akbank Yay., İstanbul.
- ÇİFTÇİ, Ali (2005) *Kazım Karabekir'in Siyasal Hayatı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- ÇOKER, Fahri (Ed.) (1994) *Türk Parlamento Tarihi (Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919–1923)*, Cilt I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara.
- DURŞUN, Tuncay (2002) *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Düstur*, 3.Tertip, Cilt XI, 14 Kasım 1929–15 Ekim 1930, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara.

- Fakir Çocuklara Süt Parası (1935) *Tan*, 4 Temmuz.
- Fıkaraya Yardım (1934) *Milliyet*, 29 Ekim.
- Dr. Fuad, Milli Facia, *Gürbüz Türk Çocuğu*, V, 1927, s. 1–3.
- Fuat Bey (1933) Himaye-i Etfal Cemiyeti Nedir, Nasıl ve Niçin Çalışır?, *Sıhbat Almanakı*, Kader Matbaası, İstanbul.
- GÜNEŞ, Günver (2005) Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ödemiş'in Kimsesiz ve Yoksulları: Ödemiş Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Faaliyetleri, *Kebikeç*, Sayı 19, 141–155.
- Gürbüz Türk Çocuğu (1927) *Hakimiyet-i Milliye*, 9 Nisan.
- Gürbüz Türk Çocuğu*, Cilt LXXIII, İkinci Teşrin 1932, 1-10.
- GÜRİZ, Adnan (1971) Türkiye'de Siyasi Partilerin Nüfus Politikası Konusunda Görüşleri, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XXVIII, Sayı 1, 13–40.
- Hakimiyet-i Milliye* (1927) 19 Mart, 9 Nisan, 10 Haziran, 12 Temmuz; (1928) 10 Ocak, 6 Haziran.
- Himaye-i Etfal (1931) *Cumhuriyet*, 16 Şubat.
- Himaye-i Etfal (1929) *Halk*, Yıl: 1, Sayı 11 (22 Nisan).
- Himaye-i Etfalin Kıymetli Faaliyetleri (1932) *Hakimiyet-i Milliye*, 22 İkinci Kanun.
- İNAN, Afet (1998) *Medenî Bilgiler ve M. Kemal'in El Yazmaları*, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara.
- KARABEKİR, Kazım (1995) *Çocuk Davamız*, Cilt I, Emre Yayınları, İstanbul.
- KONAR, Elif (2003) *Gürbüz Türk Çocuğu Dergisi'nin İncelenmesi (1926–1928 Yılları)*, Fatih Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kazım Nami (1927) Kreşler, *Gürbüz Türk Çocuğu*, XV, s. 24–25.
- Neşriyat Şubesinin Faaliyeti (1928) *Hakimiyet-i Milliye*, 14 Mayıs.
- OKAY, Cüneyd (1999) Meşrutiyet Döneminde Savaş ve Çocuk, *Osmanlı*, Cilt V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 489–495.
- ÖZKAN, Orhan (1982) Atatürk Döneminde Sağlık Politikası, *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 197–204.
- ÖZTAMUR, Pınar (2002) Büyük Buhran ve Cumhuriyet Gazetesinde Yoksulluk Üzerine Söylemler 1929–1931, *Toplum ve Bilim*, Sayı 94, 175–188.
- ÖZTÜRK, Kâzım (1968) *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, Ak Yayınları, İstanbul.
- SARIKAYA, Makbule (2005) *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti (1921–1935)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Sıhhiye Vekilimizin Çocuk Vefatına Dair Esassız Neşriyatı Hakkında Beyanâtı (1927) *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Mart.
- Sıhhiye Vekilinin Mühim Beyanâtı (1929), *Milliyet*, 13 Mart.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt I, İçtima: 50, Tarih: 14.7.1337/1921.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1981) *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2. Baskı, Turhan Kitabevi, İstanbul.
- Türkiye Cumhuriyeti Sıhbat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi, Sıhbiye Mecmuası –Fevkâlade Nüşbası-* (1933) 29 Birinci Teşrin, 1-90.
- Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Annelere Nasihat* (1926) Mütercimi: Dr. Ali Vahid, b.y.y.

Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti İstanbul Merkezi 1932–1933 Senesi Kongresinde Okunan Umumi Rapor (Merkez ve Şubelerin Bir Senelik İcraatı ile Bütçeleri ve Kongrelerinin Kararları), Ahmet İhsan Matbaası Ltd., İstanbul.

Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Nizamname-i Esasisi (1930) Resimli Ay Matbaası, İstanbul.

Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 yılı (1973), DİE Yay., Ankara.

Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Nizamnamesi (1927) Ankara.

UMAY, Fuat (1946) *Çocuk Esirgeme Kurumu 25 Yılda Neler Yaptı: Çocuk Davamız*, Meşher Basımevi, İzmir.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin (1999) En Önemli Osmanlı Mirası: Türk Toplumunu, *Osmanlı*, Cilt VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 564–568.

Ekler: Fotoğraflar

[Kaynak: *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti İstanbul Merkezi, 1932-1933 Senesi Kongresinde Okunan Umumi Rapor (Merkez ve Şubelerin Bir Senelik İcraatile Bütçeleri ve Kongrelerinin Kararları)*, Ahmet İhsan Matbaası, Ltd. Şirketi, 1932, 1933, İstanbul, Ekler Kısmı.]

Foto 1: Himaye-i Etfal Cemiyetinin Süt Damalarını Dağıttığı Sütten Alan Mahalleliden Bir Görünüm

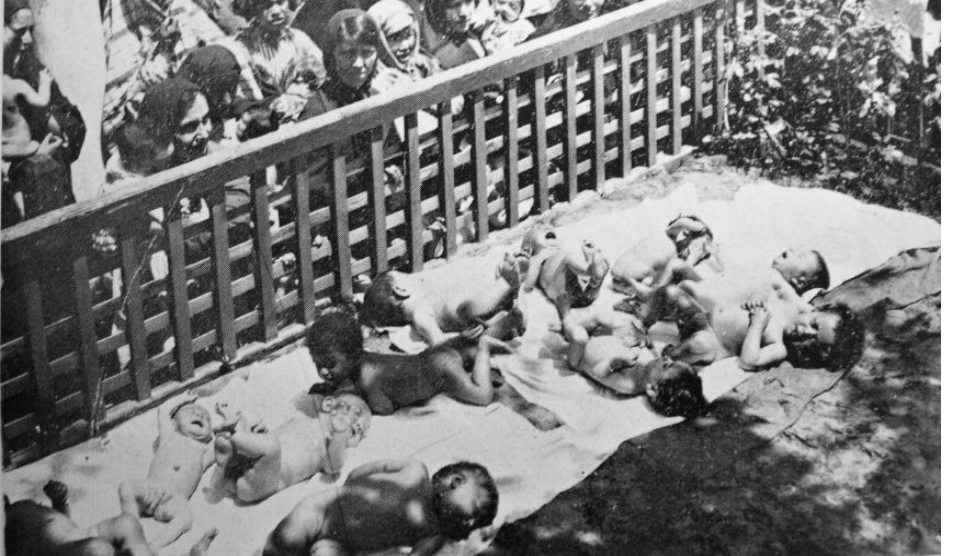

Foto 2: Himaye-i Etfal Cemiyetinin Çocuklar İçin Oluşturduğu Kum Havuzunda Kum Banyosu Yapan Çocuklar.

İktisadî Değişim ve Devlet: 19. Yüzyılda Uşak Halıcılığı

Biray ÇAKMAK

Uşak Üniversitesi

ÇAKMAK, Biray, İktisadî Değişim ve Devlet: 19. Yüzyılda Uşak Halıcılığı. *CTAD* Yıl 5, Sayı 10 (Güz 2009), 139-163.

19. yüzyıl Osmanlı iktisadî modernleşmesinin iç ve dış olmak üzere farklı dinamikleri söz konusuydu. Bazı araştırmalar hiçbir dinamiği dikkate almaksızın betimsel bir nitelik taşımaktadır. Herhangi bir proplematığı olmayan bu çalışmalarda amaç, ne oldu sorusunun cevabını bulmaktan ibarettir ve ham belgesel verileri ortaya koymakla iktifa etmektedirler. Bazı araştırmalar da iç dinamiklere, yani Osmanlı devletinin iktisadî değişimdeki rolüne aşırı önem atfetmektedir. Bir kısım araştırmacılar ise Osmanlı devletinin iktisadî değişimdeki rolünü önemseyerek dış dinamiklere başat bir işlevsellik yüklemekte, kapitalist dünya ekonomisinin önemli rolüne odaklanmaktadır. Oysa Osmanlı'da iktisadî değişimin iç ve dış dinamiklerinin birarada ele alan ve tartışan bir metodolojik perspektif, total anlama çabalarına pragmatik katkılarda bulunabilir. Makalede; örneklem olarak seçilen Uşak halıcılığında 19. yüzyılda yaşanan iktisadî değişimdeki devletin rolü üzerinde durulmakta, devletin iktisadî değişime yönelik uygulamaları ortaya konulmakta, değişimdeki devlet rolünün dikkate alınması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı devleti, Uşak halıcılığı, iktisadî değişim, üretimin nitelik ve niceliği.

ÇAKMAK, Biray, Economic Change and State: Uşak Carpet Weaving in the 19th Century, *CTAD* Year 5, Issue 10 (Fall 2009), 139-163

Ottoman economical modernization had different internal and external dynamics in the 19th century. In some studies, these dynamics were neglected. They were only descriptive in character. The purpose of these studies, which have not got any problematic, was to find the answer to the question of what happened, and yet they settled for introducing raw documentary data. Some researches exaggerated the important of internal dynamics, i.e. namely, the role of Ottoman State on economical change. However some researchers ignored the role of Ottoman State on economical change. On the contrary, they attributed a dominant functionality to external dynamics and focused on the important role of world capitalist economy. They disregarded other dynamics. Whereas, there were internal and external dynamics of economical change, and such methodological perspective contributed to the efforts of total understanding pragmatically. This study emphasizes the role of Ottoman

Empire on economical change by taking into consideration the example of Uşak carpet weaving in 19th century. Moreover, state's applications towards to economical change were emphasized and the necessity of considering of the state role in economical change was stressed.

Key Words: Ottoman Empire, Uşak carpet weaving, economic change, quality and quantity of the production.

Giriş*

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi, liberal dış ticaret politikalarının da etkisiyle kapitalist dünya ekonomisinin etkilerine daha açık hâle geldi. Sanayileşen Avrupa ekonomileri, inorganik enerjiye dayalı ihtiyaç fazlası üretimleri için hammadde ve pazar gereksinimlerini karşılamada Osmanlı ülkesine, dünyanın sair bölgelerinde de olduğu gibi, önceki yüzyıllara göre daha fazla iktisadî ve ticarî işlevsellik yükledi.¹ Bu olgunun bariz işaretleri 1820'lerde Doğu Akdeniz limanları açıklarına demirlemeye başlayan büyük tonajlı buharlı gemilerdi. Ulaşımın kara boyutu ise genelde yabancı sermaye ve Osmanlı devletinin muvafakatiyle-Avrupa devletlerinin diplomatik baskılarının da etkisiyle- 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren inşa edilen ve anonim şirketlerce işletilen demiryollarıydı. Dolu gelip dolu giden demiryolları karşılıklı iktisadî etkileşimin en somut göstergeleriydi. Arz-talep eksenli bu etkileşim sürecinde Osmanlı iktisadî yapısında önemli değişiklikler meydana geldi.

Diğer taraftan Osmanlı devleti, bilhassa 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilânıyla birlikte girmiş olduğu modernleşme/yenileşme sürecinde toplumsal, ekonomik ve idarî alanlarda önemli reformlar gerçekleştirdi. Bu politikaların iktisadî boyutu tarım, ormancılık, sanayi, madencilik ve hayvancılık üretim sektörlerinde meydana gelen değişmelere yansdı. Bilhassa 'Tanzimat'tan itibaren Osmanlı devleti, 'ma'mûriyet-i memleket', 'tezâyüd-i servet-i ahâli ve ra'iyet' ve 'tezyîd-i vâridât' kaygılarıyla çeşitli iktisadî uygulamalar gerçekleştirdi, bu yönde politikalar uyguladı.

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi başlıca üç temel sektör üzerinde şekillenmiş, tarım, sanayi ve madencilik temel üretim sektörlerini oluşturmuştur. Bunlar arasında tarım, imparatorluğun başlıca üretim sektörüydü. Ülke genelinde

* Bu makale, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında tamamlanan, *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-Ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)* isimli doktora tezinin 80-100. sayfaları arasında yer alan metnin gözden geçirilmiş hâlidir.

¹ Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. F.Acun-H.İnalçık-M.Seyitdanlıoğlu (Ed.), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 449.

şehirlerin nüfusunda kısmî artışlar görölse de nüfusun büyük bir kısmı kırsal alanda yaşamaktaydı ve genelde tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu. İlgili dönemde tarımın temel üretim sektörünü oluşturduğuna dair başlıca göstergeler, devletin öşür gelirleriyle ihracat kalemlerinde tarımsal ürünlerin nitelik ve niceliğinin belirginliğıydi. Nitekim Anadolu vilâyetlerinden 1876-1908 arası dönemde tahsil edilen devlet gelirlerinin %31'ini aşar gelirleri oluşturdu. Bir başka ifade ile devlet gelirlerinin 1/3'ünden fazlası tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylülerden alınan vergilerden meydana geldi.² Aynı dönemde tarımsal ürünlerin toplam ihracat rakamları içindeki oranı da oldukça yüksekti. İzmir, Mersin, Samsun ve Trabzon limanlarından yapılan toplam ihracat içerisinde tarım ürünlerinin oranı, yaklaşık %75'ti. Bu limanlardan ihraç edilen başlıca tarım ürünlerini ise ham pamuk, tütün, üzüm, incir, hububat, palamut, afyon, ceviz ve zeytinyağı oluşturmaktaydı.³ Bir başka ifade ile Osmanlı ihracat kalemleri temelde tarım ürünlerinden oluşmaktaydı.⁴

Sanayi (imalat sanayi) sektörü ise genelde, konuyla ilgili eserlerde tekrarlandığı üzere 1838 Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması'nı müteakip hızla gerilemiş, yerli sanayi, Avrupa fabrika mamulleri ile rekabette başarısız olarak kısa sürede çökmüştür. İngiliz mamul fabrika malları piyasaları kısa sürede ele geçirmiştir. Bu süreçte bilhassa devlet eliyle girişilen sanayileşme çabaları, yapısal sebepler nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmış, yüzyılın son çeyreğinde ise bilhassa özel sektörün girişimleri sonucu ticaretin geliştiğı liman kentleri ile payitaht İstanbul'da kısmî bir hareketlilik görölmüştür. Osmanlı devleti de özel müteşebbisler tarafından gerçekleştirilen bu girişimleri desteklemiştir. Yurt dışından getirilecek fabrika alât ve edevâtına, fabrika ürünlerine iç ve dış gümrüklerden muafiyetler de sağlanmıştır. Yerli Müslim-Gayr-i Müslim ve yabancı müteşebbislere ait sanayi kuruluşlarının sayısı 1880'li yıllardan itibaren gözle görölr bir artış göstermiş, İzmir, Manisa, Bursa, Adana, İzmit ve İstanbul başta olmak üzere çeşitli yerlerde buhar gücüyle çalışan iplik,

² Donald Quataert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908*, University of California, Los Angeles, 1973, s.14; Engin Deniz Akarlı, *The Problem of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, Ph.D., Princeton University, 1976, s. 201.

³ Quataert, *age.*, s. 19; Elena Frangakis-Syrett, "Western and Local Entrepreneurs in Izmir in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s.79; Şevket Pamuk, "The Middle East in Nineteenth-Century World Trade", *The Economic Dimensions of Middle Eastern History, Essays in Honor of Charles Issawi*, Haleh Esfandiari and A. L. Udovitch (Ed.), The Darwin Press, INC, Princeton, 1990, pp. 208-209; Mersin için bkz. Meltem Toksöz, *The Çukurova: From Nomadic Life To Commercial Agriculture, 1800-1908*, Binghamton University, State University of New York, 2000, s.201-240; İzmir için bkz. Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme, 19. Yüzyıl*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999, s.90-94, 96, 102.

⁴ Şevket Pamuk, "Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi?", *Doğı Batı*, Yıl 4, Sayı 17 (Nisan 2006), s.41.

dokuma, boya, kağıt, demir, un, yağ, çırçır, susam ve zeytin yağı, içki, palamut özü, tütün, ekmeç ve kereste fabrikaları kurulmuştur.⁵

Üçüncü üretim sektörünü oluşturan madencilik ise dış talebe bağılı olarak hareketlenmiştir. Bu sektörün hareketlenmesinde demiryolları da son derece belirleyici bir rol oynamıştır. Genelde yabancı sermaye ile yapılan demiryolları, geleneksel ulaşım araçlarıyla rantabil olmaktan uzak, yükde ağır, bahada hafif madenlerin taşınmasında maliyetleri düşürmüştü, sanayileşen Avrupa devletlerinin artan talebiyle taşıma imkânlarının artırılması ve maliyetlerinin düşürülmesi birleşince madencilik sektörü birden hareketlenmiştir. Bilhassa yüzyılın son çeyreğinde birçok maden keşfedilerek işletilmeye ve Avrupa'ya ihraç edilmeye başlanmıştır.⁶ İmparatorluk genelinde madencilik sektörünün hareketlendiğı bölgeler ile demiryollarının döşendiğı bölgelerin paralellik göstermesi, sektörün hareketlenmesinde dış taleple birlikte demiryollarının öneminin başlıca göstergesini oluşturmuştur. Hareketlenen bir diğere sektör de ormancılıktı. Bunda da demiryollarının etkisi söz konusuydu. Zira demiryolları hem keresteye olan gereksinimi gündeme getirmiş, hem de ucuz ve kolay taşıma olanaklarını mümkün kılmıştı.

İmalat sanayi içinde gerek iç, gerek dış dinamiklerin etkisiyle önemli bir değışim yaşayan üretim dallarından biri de halıcılıktı. Yaşanan değışimde uluslararası talep son derece önemli bir rol oynadı. Bilhassa 1860'lı yıllardan itibaren sürekli artan talep sektörde istihdam hacmini ve üretimi arttırdı. Sektör daha fazla iktisadî önem kazandı. Osmanlı devleti de sektörle yakından ilgilendi ve değışimde önemli bir rol oynadı. Bu makalede Uşak halıcılığı örneğinde yaşanan değışimdeki devletin rolü arşiv kaynaklarına dayalı olarak ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

Uşak Halıcılığındaki Yapısal Değışimde Devletin Rolü

Osmanlı devleti, Tanzimat'la birlikte iktisadî kalkınmaya yönelik uygulamalarda bulundu. İşlevleri arttırılan devlet eliyle girişilen sanayileşme

⁵ A. Gündüz Ökçün (Yay. Haz.), *Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara 1971, s. 11-23; J. M. Wagstaff, "The Spatial Distribution of Manufacturing Industry in Anatolia, c. 1890", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s.250-254; Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.51-240; Şevket Pamuk, "Osmanlı Zanaatleri Yıkılışı Pamuklu Tekstil Örneğı, 1820-1913", *Toplum ve Bilim*, 23 (Güz 1983), s.95-96; İzmir için bkz. Martal, *age.*, s.123-161; Çukurova için bkz. Toksöz, *age.*, s.222-224, 230-231, 239-240, 264-268.

⁶ A. Gündüz Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, Ankara, 1969, s.809; Şerife Yorulmaz, *Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908)*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1994, s.248-250; Ertan Gökmen, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları", *Bellekten*, Cilt LXXI, Sayı 262, Ankara, 2007, s.976-979.

politikası⁷ yanında, tarım başta olmak üzere üretim sektörlerinin geliştirilmesine yönelik kurumsal düzenlemeler yapıldı. Tarım, sanayi ve ticaret erbabına teşvikler uygulandı, üreticilere düşük faizli/güzeştelı krediler verildi.

Bu bağlamda Osmanlı devleti, ziraat ve sanayiye geliştirmek, üretimi arttırmak, ithalat ve ihracatla ilgili meseleleri görüşmek üzere Maliye Nezareti'ne bağlı olarak 1843'te Zira'ât Meclisi'ni kurmuş, Meclis devletin vergi gelirlerini yükseltmek, halkın refah seviyesini arttırmak için gerekli araştırma ve incelemeleri yapmıştır.⁸ Zira'ât Meclisi ilk iş olarak üretim sektörlerinin ve ticaretin durumunu tespit etmek amacıyla taşradan; ahalinin ziraat ve sanayi sektörlerindeki üretimlerinin nitelik ve niceliği ile sorunları ve bu sorunların çözülmesi için alınması gereken tedbirler ile yapılması gereken teşviklerin neler olduğuna dair bilgi isteyecektir. Meclis ayrıca taşra idarî birimlerinden, taşrada imal edilmekte olan mensucatin seri hâlde üretimi için nelerin yapılması gerektiğini de sordu.⁹ Bir de talimatnâmesi yayınlanan Meclis, iktisadî kalkınma için adeta devlet müdahalesinin bariz örnekleri olacak nitelikte Kazalarda halkın seçtiği zira'ât müdür vekilleri atanmasını kararlaştırdı ve kendilerine tarım, sanayi ve ticaretin mevcut sorunlarıyla hâl çarelerini tespit ederek İstanbul'a bildirmeleri görevini verdi. Kısa süre sonra da yine benzer amaçlarla 'tensikât-ı mülkiye' adı altında bir program yürürlüğe konuldu.

Bu çerçevede de her memlekette ikişer kişi İstanbul'a çağrılarak iktisadî gelişmenin çareleri aranmış, Meclis-i Vâlâ'da dinlenen bu memleket ileri gelenleri ise mevcut sorunların çözülerek tarım, ticaret ve sanayinin gelişmesi için Osmanlı devletinin üreticiye nakdî yardım yapmasını, alt yapı hizmetlerini

⁷ Osmanlı devleti tarafından 1860 yılına kadar, bilhassa İstanbul'da çeşitli fabrikalar kuruldu. Clark'ın 'Osmanlı Sanayi Devrimi' (Ottoman Industrial Revolution) dediği bu girişim kısa sürede başarısızlıkla sonuçlandı. Bâni ve müşterisi genelde devlet olan fabrikaların büyük kısmı, maliyeti arttıran ve pazarlama sürecinde yaşanan sebepler ve Avrupa ürünleriyle rekabetteki güçlükler ile suistimalden kaynaklanan yapısal sebeplerden dolayı kısa sürede kapatılmak zorunda kaldı. Konuyla ilgili olarak ayrıntı için bkz. Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", Çev. Yavuz Cezar, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s.467-480; Ömer Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s.423-440; Rifat Önsoy, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1988, s.47-58; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.203; Mehmet Veli Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", *Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 14 Mayıs 2005, Bildiri ve Makaleler*, A. Yaşar Ocak, Mehmet Öz, Ferhat Berber, Fatih Yeşil (Ed.), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2006, s.263-278; Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, 1985, s.1343-1344; Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, 1985a, s.1345-1347.

⁸ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.282; Rifat Önsoy, "Tanzimat Döneminde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler (1839-1876)", *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.1688-1689; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.232.

⁹ Önsoy, *age.*, s. 40.

iyileştirmesini ve mevcut vergi oranlarının düşürülmesini istemişlerdir. Neticede benzer girişimlere devam edilerek 1845'te Osmanlı devleti, Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler sonucunda vergilerin azaltılmasını, muhtaç olan üreticiye düşük faizli kredi verilmesini, alt yapı hizmetlerinin yapılmasını kararlaştırmış, ve bunların gerçekleştirilmesi için İmar Meclisleri kurulmuştur.¹⁰ Tüm bu girişimlerle devlet tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi için iktisadî hayata müdahalede bulunuyor, bununla da hem devletin vergi gelirleriyle üreticinin gelir seviyesini arttırmayı, hem de iktisadî kalkınmayı amaçlıyordu.

Uşak'ta Mahallî Hayriye Tüccarlarıyla Devletin İşbirliği

Tanzimat'ın ilk yıllarında devlet eliyle girişilen sanayi, tarım ve ticareti geliştirmeye yönelik uygulamalardan Uşak halıcılığı da faydalandı. Devletin sektöre yönelik maddî nitelikteki ilk uygulaması, üreticiye 'kefâlet-i müteselsile' ile sermaye akçesi adı altında düşük faizli kredi vermesiydi. Osmanlı devleti ilk olarak Gördes ile birlikte Uşak kilim ve halılarının halihazırdaki özelliklerinden dolayı rağbet görmediğini, bu sebeple halı ve kilimlerin talep doğrultusunda kumaşlarının düzgün ve kullanışlı olarak imalinin sağlanması için matbu resimlere göre dokunmasına, böylece halılara olan iç ve bilhassa dış talebin arttırılmasına çalıştı.¹¹ Bu bağlamda Uşak Kazası hayriye tüccarından¹² Hacı Mehmet Ağa ile Gördes Kazasından Hacı Ahmet Ağa İstanbul'a çağırılmışlar, Zira'ât Meclisi'nde yapılan görüşmede hazır bulunarak yapılan görüşmeler sonucunda halı ve kilimleri, matbu resimlere göre (*be'yet-i matbû'a vaz*) dokutmayı taahhüt etmişlerdir. Buna karşılık da sermaye akçesi adı altında verilen kredilerden faydalanmak istediklerini belirtmişler, Zira'ât Meclisi de bu

¹⁰ Mehmet Seyitdanhoğlu, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Cilt III, Ankara, 1992, s.325-327; Önsoy, agm., s.1691-1692; Önsoy, age., s.41-42.

¹¹ "Gördos ve Uşak Kazalarında nesc ve î'mâl olunmakta olan kilim ve kâliçelerin he'yet-i matbû'aya vaz'ıyla herkesin bey' ve isti'mâlîne temâyül ve rağbetleri husûsunun istihsâlî irâde-i seniyyesine mebnî", BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 2281, 14.07.1846/19.B.1262, lef 1.

¹² III. Selim döneminde, çeşitli suistimallere konu edilen Avrupa devletleri himayesindeki berath tüccar uygulamasına son verilerek, yerine Gayr-i Müslim tebaanın 'Avrupa tüccarı' adıyla dış ticaret yapmaları sağlandı. Böylece Gayr-i Müslim tüccarlar dış ticarete, Müslüman tüccarlara göre ayrıcalıklı bir konum elde ettiler. Bu ise kısa sürede Müslüman tüccarların haklı şikâyetlerini beraberinde getirdi. Zira Müslim-Gayr-i Müslim tüccarlar arasında haksız bir rekabet meydana geldi. II. Mahmut'un saltanatının ilk yıllarında bu şikâyetler haklı bulunarak, Müslüman tüccarların, Avrupa tüccarı statüsüne getirmesine karar verildi ve kendilerine 'Hayriye tüccarı' adı verildi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Berathlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1998, s.57-111; Bruce Masters, "The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tüccaris and the Hayriye Tüccaris in Syria", *International Journal of Middle East Studies*, 24, 1992, s.579-586.

taleplerini uygun bularak Uşak Kazası için 800 kese¹³, Gördes için de 500 kese kredi/sermaye akçesi, ayrıca Uşak'a, Avrupa'dan getirilecek makineler için de yaklaşık 100.000 kuruş kredi verilmesini kararlaştırmıştır.

Zira'ât Meclisi'nde alınan karara göre krediler, kefâlet-i müteselsile ile verilecek ve faizleri kese başına 3 kuruş olacaktı. Üç yılığına verilecek olan krediler, Maliye Nezareti hazinesine faiziyle birlikte ödenmek üzere senet karşılığında, kaza mal sandıklarından müteahhitlerce kullanılacak ve kendilerine zimmet kaydedilecekti. Zira'ât Meclisi ayrıca kendilerine gerekli kolaylığı gösterilmesi için Uşak ve Gördes Kazalarına Sadrazam tarafından emirnâmeler yazılmasını, Gördes Müftüsüne de Şeyhülislâm tarafından mektup gönderilmesini kararlaştırdı. Meclisin aldığı kararlar Maliye Nazırı'nın takririyle Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de¹⁴ de görüşülerek uygun bulunmuş, Meclis-i Vâlâ, Zira'ât Meclisi'nin aldığı kararlara ilaveten verilecek kredilerin Maliye Nezareti tarafından nezaret edilmesine karar vermiştir.¹⁵ Meclis-i Vâlâ'nın mazbatası Meclis-i Umumi'de de görüşülerek aynen kabul edilerek 15 Temmuz 1846'da alınan kararların uygulanması için gerekli olan irade-i seniyyesi çıkmıştır.¹⁶ Gördes ve Uşak Kazalarına Sadrazam tarafından emirnâmeler¹⁷ gönderilmiş, ayrıca Gördes Müftüsüne Şeyhülislam tarafından konuyla ilgili mektup yazılmıştır.¹⁸

İstanbul'dan gerekli emirnâmelerin gönderilmesine müteakip Uşak kasabasında halı ve kilim imal edenler Kaza Meclisi'ne (Memleket Meclisi'ne) çağrılarak gönderilen emirnâmeler kendilerine okunmuştur. Kredilerin nasıl ve kimler tarafından kullanılacağı, faiz miktarı kendilerine etraflıca anlatılmı, ahali de uygulamadan dolayı memnuniyet ve teşekkürlerini ifade etmiştir.¹⁹ Uşak halı imalatçıları verilen sermaye akçesi sayesinde, fakirlikleri sebebiyle sermaye temininde çektikleri sıkıntıdan kısmen kurtulduklarını, halı ve kilim imali için gerekli olan yapığıyı zamanında tedarik edebildiklerini ifade etmişlerdir.²⁰

¹³ 1 kese/kise 500 kuruş'tu, dolayısıyla 800 kese 400.000 kuruş ya da yaklaşık 4000 Osmanlı lirası ediyordu. Bkz. Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.259.

¹⁴ 1838 yılında kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Tanzimat reformlarının planlanmasında ve gerçekleştirilmesinde merkezi bir role sahipti. 1868 yılında yerine Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye kuruluncaya kadar bazı değişiklikler de geçirek bu merkezi rolünü korudu. Meclis-i Vâlâ hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 35-64.

¹⁵ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 2281, 14.07.1846/19.B.1262, lef 1.

¹⁶ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 2281, 14. 07. 1846/19.B.1262, lef 1.

¹⁷ BOA Cevdet, İktisat, 1520.

¹⁸ BOA Cevdet, İktisat, 1520. Ayrıca bkz. BOA A.MKT. 40/51, 25.03.1846/27.Ra.1262. Gördes Müftüsü tarafından yazılan cevap için de BOA A.MKT. 47/42, 01.08.1846/7.Ş. (8) 1262.

¹⁹ BOA A.MKT. 42/22, 17.05.1846/20.Ca(5)1262.

²⁰ BOA A. MKT. 39/77, 14.04.1846/17 R (4) 1262.

Sermaye sorununu böylece kısmen de olsa Osmanlı devletinin verdiği krediyle çözdükten sonra bir başka sorunlarının çözümü için teşebbüste bulunmuşlardır. Bu teşebbüslerin öncülüğünü yine Hayriye tüccarı Hacı Mehmet Ağa yapmıştır. Acemzâde Ali Ağa ise kendisine kasabada nevresim halıların imaline nezaret ederek yardımda bulunmaktaydı.²¹ Bu arada kumaşları düzgün ve kullanışlı, talep doğrultusunda matbu resimlere göre Uşak'ta dokunan 18 türdeki nevresim halılar numune olarak İstanbul'a gönderilmiştir.²²

Uşaklı Hayriye tüccarı Hacı Mehmet Ağa ile Gördesli Hacı Ahmet Ağa, sermaye akçesinin verilmesine müteakip, dokunan halı ve kilimlerin fiyatlarının mahallî meclislerce belirlendiğini, bu fiyatlara eskiden olduğu gibi gümrük resmi ile nakliye masrafının ilâve edilerek halı ve kilimlerin meclis tarafından belirlenen fiyatlarına eklendiğini, bunun da halıların satış fiyatını yükselttiğini, nevresim halılara yönelik talebin bu sebeple istenilen düzeyde arttırılmadığını, bunun için de ihracat gümrük vergisinin yabancı mallara kıyasen alınmasını istediler. Bu taktirde halıların fiyatının düşerek daha ucuza satılacağını ve nevresim halılara olan talebin de artacağını belirttiler. İstekleri Ticaret Meclisi'nde görüşülerek rağbeti düşüren fiyat yüksekliğine karşılık olmak üzere sermaye akçesinin üç yıllık faizi olarak hesaplanan bir yük 40.000 kuruşun alınmamasına, talebin artması ve akabinde imalatının yaygınlaştırılması için

²¹ BOA Cevdet, İktisat, 1520. Hacı Mehmet Ağa, Acemzade Ali Ağa'yı kasabada halı imalinde kendisine yardımcı tayin etmişti. Acemzade Ali Ağa, Mehmet Ağa adına Uşak'ta "kaliçe ve kilimlerin hüsn-i imâline dikkat ve nezâret" edecekti. Aralarında yapılan senede göre; Hacı Mehmet Ağa, bu halıların satışından elde edilecek kârın (temettü'nün) 1/4'ünü Acemzâde Ali Ağa'ya hizmetine mukabil verecekti. Hacı Mehmet Ağa'nın halı ticaretinden elde ettiği kârın miktarını tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, bu temettü'nün önemli bir miktara ulaştığı anlaşılmaktadır. Zira Acemzâde Ali Ağa'nın ölümüne müteakip vârisleri, Hacı Mehmet Ağa'dan elde ettiği gelirin 1/4'ünü kendilerine vermesi gerektiğini iddia ederek, şikâyetle bulunmak üzere İstanbul'a gitmişler (BOA A.MKT.NZD. 46/77, 26.11.1851/2 S (2) 1268), ancak bu iddiaları haksız bulunmuştur. Acemzâde Ali Ağa'nın ölümü üzerine aynı görevi Paşazâde Ahmet Ağa yapmıştır. Acemzadelerin muhalefeti ise devam etmiş, bu muhalefeti etkisiz kılmak ve Paşazade Ahmet Ağa'nın halı imalatına nezâretini etkin kılmak için de kendisine Dergâh-ı 'Âli kapıcıbaşılığı rütbesi verilmiştir (BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8615, lef 5). Bu tarihte Paşazâde Ahmed Ağa, ayrıca Kaza ziraat müdür vekilliği görevini de yürütmekteydi. Daha sonra Kaza ziraat müdür vekilliğine Halid Bey tayin edilmiş ise de Hayriye tüccarı Hacı Mehmet Ağa, halı imalatına zarar vereceğini gerekçe göstererek, Paşazâde Ahmed Ağa'nın yeniden tayin edilmesini istemiş, ahali de aynı doğrultuda istidaname vermiştir. Hüdavendigar Eyaleti valisi ise İstanbul'dan her ikisinin de tayin edilmeyerek, Kaza zira'ât müdür vekilliği'ne 'garazdan sâlim mu'teberân-ı memleketden ahar bir münâsibinin' tayinini istemiş, neticede Meclis-i Vâlâca, Kaza ziraat müdür vekilliğine tarafsız, 'müstakimü'l-etvâr' birinin seçilmesine karar verilmiştir (BOA A.MKT.UM. 120/62, 07.01.1853/26 Ra 1269). Bu karar doğrultusunda da Halid Bey azledilerek, Kaza Zira'ât Müdür vekilliğine ahali tarafından seçilen ve yine eşraftan İbrahim Kethüdazâde Mehmet Ağa tayin edilmiştir (BOA A.MKT.NZD. 86/1, 10.08.1853/5.Za.1269). Böylece iktisadî kalkınmanın sağlanması için girişilen kurumsal düzenlemelerden Ziraat müdür vekilliğinin Kaza'da da kurulduğu, ziraat müdür vekillerinin halıcılığın gelişmesinde de görev yaptıkları anlaşılırsa da, Hayriye tüccarı Hacı Mehmet Ağa'ya nevresim halıların iyi bir şekilde imaline de nezaret eden ve buna karşılık bir pay alan zira'ât müdür vekillerinin, bu görevi bırakmak istemedikleri ve önemli anlaşmazlıkların yaşandığı görülmektedir.

²² BOA İrade, Dahiliye, 101224, 11.08.1846/17.Ş.1262.

devrin liberal politikalarına paralel olarak halıların müşteri ve satıcı arasında 'uyuşuna göre fûruht' olunmasına, iç piyasada satılanlarından %5 amediye, ihracında ise %3 reftiye gümrük vergisi alınmasına, nevresim halılar için verilecek sermaye akçesinin başka alanlarda kullanılmasını önlemek amacıyla nevresim halı ve kilimlerden İstanbul ve İzmir'e ne kadar gönderildiğinin tespiti için her sene Mart ayı başında gümrükler tarafından birer adet ilmuhaberin Zira'ât Meclisi'ne gönderilmesine, Uşaklı Hacı Mehmet Ağa ve halı işini Uşak'ta onun adına nezaret ve muavenet etmekte olan Acemzâde Ali Ağa ile Gördesli Hacı Ahmet Ağa'ya gayret ve çalışmalarından dolayı nişan verilmesine karar verilmiştir.²³ Maliye Nezareti'nin takrîriyle konu Meclis-i Vâlâ'da da görüşülmüştür. Meclis-i Vâlâ'daki bu görüşmeye Hacı Mehmet Ağa da çağrılmış, mesele kendisinden etraflıca dinlenmiştir. Hayriye tüccarı Mehmet Ağa Meclis-i Vâlâ'da; nevresim halıların fiyatının düşürülmesinin rekabet açısından gerekli olduğunu, piyasada 35 kuruş'tan 15 kuruş'a kadar Frenk halısı bulunabildiğini, ancak zıkr olunan halı ve kilimlerin maliyetli ve dayanıklı ve nevresim olarak Frenk halılarından daha kaliteli olduğunu, fakat bu nevresim halıların imaliyle herkesin uğraşmadığını, şimdilik imalinde biraz güçlük çekildiğini, bir seneye kadar imalinin artacağını, sermaye akçesinin 2000 kese olarak irade olunmasına rağmen Uşak için ilk 7 ay içinde 800 kesesinin kullanıldığını ifade etmiştir. Meclis-i Vâlâ da, bu nevresim halı ve kilim imalinin artarak daha fazla alım-satımı ve yaygınlaştırılması için gerekli kolaylıkların gösterilmesi gerektiğine, fiyat sınırlamasından (*tabdûd-i fi'yat*) ve faiz alınmasından sarfınazar olunarak, %5 amediye ve %3 reftiye olmak üzere gümrük vergisi alınmasına ve bu gümrük vergisinin de sadece *nev-icâd* halılar için geçerli olmasına, diğer halıların bu tarifeden istisna tutulmasına karar vermiştir.²⁴

Bu kararlar sadrazamın başkanlığında toplanan Meclis-i Umûmî'de²⁵ de uygun bulunmuştur. Hatta Sadrazam, Padişah Abdülmecid'e sunduğu tezkiresinde; ticaret anlaşmaları gereği Osmanlı tüccarlarının sahip olduğu her müsaadeye sözleşen devletler tüccarının da sahip olmasının muahedelere göre gerekli olduğunu, bu sebeple gümrüklerde yabancı tüccarların da bu müsaadeden faydalanmak isteyebileceğini, feda edilen gümrük vergisine karşılık nevresim halı ve kilimlerden daha fazla ihracat yapılacağını, bundan devletin her bakımdan fayda sağlayacağını, nevresim halı ve kilimlerin dışındakilerden eskiden olduğu gibi gümrük vergisi alınacağından hem fiyat düşüşünü sağlayarak imalinin yaygınlaştırılması, hem de imalatçıların rağbetini sağlamak amacıyla

²³ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 2282, 26.12.1846/7.M.1263, lef 1.

²⁴ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 2282, 26.12.1846/7.M.1263, lef 1.

²⁵ Meclis-i Hass-ı Umûmî, Meclis-i Vâlâ-yı Umûmî olarak da bilinen bu meclis, 1839 yılında Meclis-i Vâlâ'nın genişletilmesiyle birlikte teşkil olunan yüksek danışma ve karar organıydı. Sadrazam başkanlığında Hükümet ve Meclis-i Vâlâ üyeleri ile yüksek dereceli memur, bürokrat ve emekli ricâlden meydana gelmekteydi. Seyitdanlıoğlu, *age.*, s.67-68.

geçici bir süre nevresim halı ve kilimden gümrük vergisi alınmamasının tasavvur olunduğunu, daha sonra tekrar icabına bakılmak üzere şimdilik beş sene için gümrük vergisi alınmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Sultan Abdülmecid'ten, Uşaklı Hacı Mehmet Ağa ile gayretleri görülen Ali Ağa'nın halı ve kilimleri istenilen şekilde imal ettirmesinden dolayı taltif edilmelerini, Ali Ağa'ya 'rütbesine mahsûs', Hacı Mehmet Ağa'ya da 'altında ve üstünde birer taşlı ve ortası altun olarak birer kıt'a nişân 'inâyet buyurulmasını' istemiştir.²⁶ Sadrazam'ın konuyla ilgili bu önerileri Padişah Abdülmecid tarafından da uygun bulunmuş ve 1 Şubat 1847 tarihinde aynı doğrultudaki irade-i seniyye çıkmıştır.²⁷

Nevresim halı ve kilimlere uygulanan ihracat gümrük vergisi muafiyetine karşılık eski tarzda (*tarz-ı kadîm*) imal edilen seccade ve halılardan da 1850 yılına kadar %9 amediye ve %3 refiye olmak üzere %12 ihracat vergisi alınmaya devam edilmiştir.²⁸ 1850 yılından itibaren de rayiç kıymetlerinden yüzde on altı düşülerek, fiyatlarından amedinde yüzde dokuz ve refinde dahi yüzde üç kuruş gümrük vergisi tahsili usulüne geçilmiştir.²⁹ Böylece Osmanlı devleti bir yandan yerli mamulâtın Avrupa mamul mallarına karşı serbest piyasa şartlarında rekabet edebilmesi için uygun koşullar sağlamayı amaçlarken, iç ve bilhassa dış piyasalardaki talebi dikkate alarak geleneksel halıcılık sanatının ıslahına yönelik uygulamalarda bulunmuştur.

'Matlûb vechle', 'he'yet-i matbû'a vaz' idilerek', 'tarz-ı mergûbe', 'tarz-ı matlûbe' üzere dokunan Gördes ve Uşak halılarının imal ve talebinin artması için gümrük vergisi muafiyetine yönelik uygulama, mahallî talepler ve tebaanın menfaati dikkate alınarak 21 Haziran 1851 tarihli irade ile Maliye Nezareti'nin

²⁶ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 2282, 01.02.1847/15.S.1263, lef 2.

²⁷ Uşak ve Gördes nevresim halı ve kilimlerine yönelik düşük faizli kredi tahsisi ve ihracat gümrük resmi indirimine yönelik uygulamalara devrin resmi gazetesi, Takvim-i Vekayi'de de tesadüf edildiği görülmektedir. Konuyla ilgili bir çalışmada; Takvim-i Vekayi', 321'e istinaden, halıların sadece 5 yıl gümrük resminden muaf tutulduğu, Gördesli Hacı Ahmed Ağa ile Uşaklı Hayriye tüccarı Mehmet Ağa'ya, beş yıl süre ile bir yük kırk bin küsur kuruş faizsiz sermaye temin edildiği belirtilmektedir. Musa Çadırıcı, "II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", *Türkîye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Osman Okyar, Halil İnalçık (Ed.), Ankara, 1980, s.240.

²⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri, I, (1580-1838)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974, s.106, 110.

²⁹ BOA İrade, Dahiliye, 14217, 21.06.1851/20.Ş.1267, lef 2. 1850 yılından itibaren ihraç mallarının ra'ic fiyatları üzerinde yapılan %16'lık indirim sonucunda alınan %9'u amediye, %3'ü refiye olmak üzere %12'lik ihracat gümrük vergisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara, 1999, s.652; Erol Özvar, "Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar", *Osmanlı Medeniyeti, Siyaset, İktisat, Sanat*, Coşkun Çakır (Ed.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s.118; Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, s.151-152; Yusuf Kemal Tengirşek, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.291; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Cilt 1, Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), IRCICA, İstanbul, 1994, s.586.

mütalaası doğrultusunda iki yıl daha sürdürülecektir.³⁰ İlgili halılara yönelik gümrük resmi muafiyetini Osmanlı devleti, Mart-Nisan 1853'te beş yıl daha uzatarak, talep doğrultusunda halıcılığın gelişmesine ciddi katkıda bulunmuştur.³¹

Osmanlı devleti gümrük vergisi muafiyeti ve düşük faizli kredi uygulaması yanında, halıcılığın talebe göre ıslahına ve geliştirilmesine yönelik tutumunu, sair uygulamalarıyla da sürdürmüştür. Bu çerçevede, memleketin kalkınması için gerekli adımların atılması amacıyla Anadolu'ya gönderilen teftiş memuru İsmet Paşa, diğer üretim merkezleri yanında³² mevcut sanayinin ilerlemesinin fakir ahalinin refahını temin edeceği düşüncesiyle Uşak'a da gelerek halıların üretimini ve rağbetini arttırmaya yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Yaptığı incelemelerde halıların çoğunun renk ve nakışlarının eski usul, boyalarının da has olmayıp renksiz olduğunu görecektir. Halı ipi imali için Uşak'ta buhar ile çalışan fabrika kurulup kurulamayacağını da araştırarak bunun, kasabada kömür ve su yokluğu sebebiyle mümkün olmadığını, ayrıca fabrika kurulması hâlinde halkın işsiz kalacağını, amele ücretleri ucuz olduğu için de ip fabrikası kurulmasına gerek olmadığını ve ipin fabrikada üretilmesinin maliyeti şimdikinden daha fazla arttıracığını raporunda belirtecektir.³³ İsmet Paşa, tespitlerinde halı için gerekli hammadde ve malzemenin zamanında ve daha

³⁰ BOA İrade, Dahiliye, 14217, lef 2. Konuyla ilgili olarak Sadâret'ten Maliye Nezareti'ne mütalaa için yazılan tezkire için bkz. BOA A.MKT.MHM. 32/87, 28.05.1851/26.B(7).1267. İradenin gereğinin yerine getirilmesine dair Sadâret'ten Maliye Nezareti'ne yazılan tezkire-i sâmi için de bkz. BOA A.MKT.NZD. 38/57, 05.07.1851/5.N.1267; BOA A.MKT.MHM. 33/97; BOA A.AMD. 30/91, 19.06.1851/18.Ş(8)1267.

³¹ BOA İrade, Dahiliye, 16847, lef 1. Muafiyetin gereği için Maliye Nezareti'ne tebliğine dair de BOA A.MKT.NZD. 75/67, 31.03.1853/20.C.1269.

³² Anadolu teftişine memur İsmet Paşa, Kütahya, Manisa (Magnisa) ve Kula Kazaları ile Menteşe Sancağı yanında eskiden beri bez üretimiyle meşhur olan Gediz'e de gitti. Gerekli inceleme ve araştırmalarda bulundu ve "Gedos'da i'mâl olunan meşhûr Gedos bezi kadimdenberu Deraliyye'de münder kılaflarına ve yelkenlere ve hıyâmiyede kullanılmakta ise de tahkîkât-ı vakı'aya göre evvelki gibi revâcı olmadığı anlaşılmış ve sına'î-i mevcûdenin ilerülemesi matlûb-ı âli bulunmuş olduğundan bu bâbda i'mâl-i efkâr kılındıkda gezilan mahallerin çoğunda müşâhede olunduğu misillü ekser erbâb-ı sına'î i'mâlât-ı mevcûdelerini nev'-i vâhide hasr iderek Avrupa'da olduğu misillü tecceddüd-ü evkât ve ezmana ve halkın teba'î ve emzicesine tatbiken başka dürlüsünü ihtirâ'a 'akalları irmediğine ve bu sebebden ba'zı sına'î-i 'atika metrûk ve mu'attal kalarak menfa'âtten dūr olmakda oldukları"nı gördü. Bunun üzerine "kasaba-ı mezkûrede bulunan bez tüccârıyla nessâclar celb ve cem' ile lâzım gelan ifâdât ve teşvikât icrâ" etti ve kendilerine "geçen sene İzmir'den alınarak leffen takdim kılınan ketan bezi (nî) irâ'e" ederek ketan bezi i'mâl etmeleri yönünde teşvikatta bulundu. BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27.05.1852/7.Ş(8).1268, lef 1; BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8931, lef 1).

³³ BOA. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27. 05. 1852/7. Ş (8) 1268, lef 2. Müfettiş İsmet Paşa, halı ipi üretmek için fabrika kurulması halinde yaşanacak muhtemel "teknolojik işsizliği" ve bunun doğuracağı sosyal gerilimi adeta görmüş gibidir. Zira Uşak kasabasında fabrikasyon üretime geçilmesi sonucu 1908 yılında yaşanan isyanın temel sebeplerinden biri teknolojik yeniliğin beraberinde getirdiği işsizlikti. Bkz. Biray Çakmak, *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)*, Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 157.

ucuza tedarik edilmesi, has ve parlak boyalarla ipliklerinin boyanması, resimlerinin sürekli talebe göre değiştirilmesi hâlinde hem talebinin artacağı, hem de daha ucuza mâl edileceği sonucuna ulaşmıştır. Neticede halı ve kilim tüccarıyla halı dokuyucularını (*nessaclar*) tek tek çağırarak ipleri has ve parlak boyalarla boyamalarını ve resimlerini (*nakışlar*) sürekli değiştirmelerini kendilerine ifade etmiştir.³⁴ Ayrıca kendilerine birkaç matbu' resim (model) vererek nasıl dokumaları gerektiğini defalarca tezgâhlarına da giderek tarif etmiştir.³⁵ İstanbul'a ise tüm bu teşebbüslerini bildirerek, matbu' resimlere göre yapacağı örnekleri yakında göndereceğini bildirmiştir. Paşa'nın Uşak'ta halıcılığın ilerlemesine yönelik bu teşebbüsleri Meclis-i Vâlâ'da da görüşülmüş, bu çalışmaların terk ve tehir edilmeyerek somut neticelerin alınması ve halıcılığın geliştirilmesi için teşvik ve tenbihlerine devam etmesi hususunda müfettişe sadrazam tarafından cevâbnâme yazılması kararlaştırılmıştır.³⁶

Bu doğrultuda çıkan irade üzerine³⁷ de Sadrazam tarafından İsmet Paşaya, örneğe göre imal ettirilen birkaç Uşak halısının defteriyle birlikte gönderilmesi ve bu husus ertelenmeyerek ilerlemesi için gerekli uyarıları içeren bir cevâbnâme yazılmıştır.³⁸ Bunun üzerine de Uşak'ta yaptırılan numuneler İstanbul'a gönderilerek, Meclis-i Vâlâ'da muayene edilmiş, güzel imâl olduğuna karar verilip daha fazla yaygınlaştırılması gerekli görülmüştür.³⁹ Bir zirâ'ının (68 cm'si) mâliyet fiyatı 18 kuruş olan bu halılar, padişah Abdülmecid tarafından da beğenilecektir. Nitekm halıcılığın ilerlemesi için gerekli çalışmaların yapılmasına dair irade-i seniyyesi de hemen neşredilecektir.⁴⁰

Osmanlı devleti 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerek uluslararası sergilere katılarak, gerekse sergiler açarak tarım ve sanayinin geliştirilmesine ve yerli ticarî üretimin arttırılmasına çalıştı.⁴¹ Yerli mamulât arasında ise sergilerin

³⁴ BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27.05.1852/7.Ş (8).1268, lef 2.

³⁵ BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27.05.1852/7.Ş(8)1268, lef 2.

³⁶ BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27.05.1852/7.Ş(8)1268, lef 3.

³⁷ BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27.05.1852/7.Ş(8)1268, lef 3.

³⁸ BOA A.MKT.MVL. 53/91, 23.06.1852/5.N(9).1268.

³⁹ BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8931, lef 1.

⁴⁰ BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8931, lef 2. İrade gereğince Kütahya Kaymakamlığı ile Uşak Kazası Müdürlüğü'ne yazılan 05.10.1852/21.Z.1268 tarihli emirname-i sâmi için bkz. BOA A. MKT.MVL. 57/41, 05.10.1852/21.Z(12).1268.

⁴¹ Osmanlı Devleti'nin sergilere katılma ve sergi açmadaki diğer amaçları için bkz. Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", *Belleten*, XLVII/185, Ankara, 1984, s.195, 206-207; Gültekin Yıldız, "Ottoman Participation in World's Columbian Exposition (Chicago-1893)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9, 2001, s. 134; Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt XI, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 107. Osmanlı Devleti nazarında sergilerin başlıca amacının "her bir tarafın mahsûlât-ı sına'iyye ve arzıyyesi bilinerek memâlik-i muhtelif arasında mübâdele-i eşyâ maddesinin teshîl ve tevsî'i kaziyesinden ibâret" olduğuna dair de bkz. BOA A.MKT.NZD. 391/51, 13.01.1862/11.B.1278.

değişmez teşhir emtialarından biri 'dâhilde ve hâriçte kesp itmiş olduğu şöhrete binâen' Uşak halı ve kilimleri idi. Bu yüzyılda bir bakıma sanayi ve tarım ürünlerinin reklam aracı niteliğindeki 1851 Londra Crystal Palace ve 1862 Londra, 1855 ve 1900 Paris, 1876 American Centennial Exhibition, Philadelphia, 1891 Viyana Sergileriyle (fuurlarıyla) 1863 İstanbul Sergi-i Umumisi'nde teşhir edilen Osmanlı ürünleri arasında Uşak halı ve kilimleri sürekli yer alacaktı.⁴² 1862 Uluslararası Londra Sergisi'nde 83 madalya ile ödüllendirilen Osmanlı ürünlerinden biri de Uşak halısıydı.⁴³ Hatta 20. yüzyıl başında, 1900'de Uluslararası Paris Sergisi'nde Uşak halısı yine birincilik kazanacaktı.⁴⁴ Böylece emtianın pazarlama sürecinde vasıta olan bu gibi sergiler, halılara yönelik bir işlevi de yerine getirerek talep artışına katkıda bulundu. Bu sergilerde teşhir edilen Uşak halılarına olan dış talep, süreci etkileyen diğer sebeplerle birlikte bilhassa dış piyasada günden güne artmıştır.

Uşak Halıcılığının Teşvikinde Devlet Alım-Satımları

Osmanlı devletinin Uşak'ta halıcılığın gelişmesinde etkili olan bir diğer uygulaması da resmî ve dinî kurumlar için yapmış olduğu önemli miktarlardaki satın almalarıdır.⁴⁵ Bu çerçevede Tanzimat döneminin ilk yıllarında meselâ Ayasofya Camii'nin tamiri sırasında mevcut halılar eskidiği için değiştirilmesi ve yenilerinin Uşak'ta imâl ettirilmesi yönündeki Evkâf Nâzırı'nın talebi Sadâret tarafından uygun bulunmuştur. Ayasofya Camii için Uşak'a sipariş edilecek

⁴² Quataert, *age.*, s. 249; Donald Quataert, "The Carpet Makers of Uşak, Anatolia (1860-1914)", *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey, Princeton University, Proceedings, 24-26 August 1983*, ed. Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox, The ISIS Press, Istanbul-Washington-Paris, 1990, s. 86; Rifat Önsoy, *agm.*, s.196, 200, 203, 226. Mayıs 1862 Londra Sergisi'ne Bursa ipeği, Selanik havlusu ile Uşak ve Görδος seccade ve kilimlerinin mecburi olarak ne şekilde gönderilmesi gerektiği Sadaret tarafından Ticaret Nezareti'nden sorulmuştur. "Bursa'dan harire, Selanik'den havluya ve Uşak ile Görδος'dan seccâde ve kalıçeye müte'âllik şeylerin mecbûri olarak ne sûretle tertib ve irşâli münâsib görünür". Sadaret, Ticaret Nezareti'nden konuyla ilgili bir komisyon kurulmasını ve cevabın bildirilmesini de istemiştir. BOA A.MKT.NZD. 391/51, 13.01.1862/11.B.1278. 1893'te "Londra'daki Dersaadet" isimli sergi için de bkz. BOA Y.A.HUS. 286/60, lef 2. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'daki elçilik ve şehbenderliklerde açılması tasavvur edilen sergilere gönderilecek "mahsûlât ve mesnû'ât" arasında Görδος, Kula, Isparta, Demirci ile birlikte Uşak halı, kilim ve seccadelerinin yer aldığına dair de bkz. BOA. DH.UMVM. 75/49, 08.12.1915/30.M.1334, lef 14/1.

⁴³ Önsoy, *agm.*, s. 205.

⁴⁴ *Abenk*, 3250, 27.03.1907/12. S.1325/14 Mart 1323; Ayrıca bkz. *Abenk*, 1300, 25.11.1900/2.Ş.1318. Paris Sergisi'nin resmî açılışı 14 Nisan 1900'de, saat ikide yapılmış, 15 Nisan'da da sergi halka (umuma) açılmıştır. Resmî açılıştaki, Osmanlı şubesinde, Paris sefaret ve komiserlik heyetleri hazır bulunmuş ve diğer ülke temsilcileri gibi Fransa Cumhurbaşkanı'na "bir vaz'-ı ihtirâmkârî ile resm-i selâmî ifâ" eylemişlerdir. BOA Y.A.HUS. 406/77, 16.05.1900/17.M(1)1318.

⁴⁵ Osmanlı Devleti Saray-ı Hümayûnlar için gerekli olan halıları da Uşak'ta imal ettirmektedir. "Sarây-ı Hümayûnlar için lüzûm olan kalıçeler Hazine-i Hümayûn Kethüdası Sa'adetlü Ağa Hazretleri tarafından Ağa-yı mumaileyh ma'rifetiyle işlettilirmekte bulunmuş..." BOA İrade, Meclis-i Valâ, 8615, lef 2.

halının miktarı 12.000 zira', yani yaklaşık 8160 metreydi. Uşaklı Hayriye tüccarı Hacı Mehmed Ağa ve Uşak'ta kendisine muavenet eden eşrafdan Paşazâde Ahmet Ağa, halıları gönderilen numuneye göre, renkleri kısa sürede solmayacak şekilde has ve nakışları ve kumaşları son derece düzgün, güzel ve temiz, zemini 'gögez'⁴⁶ ve 'mihrâblu' bir şekilde zirâ'ı 30 kuruşu geçmemek üzere, tek tipte (resek-i vâhid) ve renkte imal ettirmeyi ve ilk etapta yapılan halılardan bir kısmını göndermeyi kabul ve taahhüt ettiler⁴⁷. Meclis-i Vâlâ da halıların belirtilen şekilde Uşak'ta imâl ettirilmesini, yerli mamulât olan Uşak halılarından yaptırılmasını son derece isabetli bulmuş, halılar için ilk etapta ödenmesi gereken 100.000 kuruşun Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti bütçesinden havale olunarak mahallî mal sandığından taksitle ödenmesine karar vermiştir.⁴⁸ Kalıçe memuru Hacı Mehmed Ağa da, ilgili halıları Uşak'ta kendisine muavenet ve kalıçe imalini nezaret eden eşraftan Paşazade Ahmet Ağa ile birlikte adamları Ferdezkâde Hacı Hüseyin Ağa ile Bozoğlanzâde İbrahim Efendi vasıtasıyla dokutmuştur.⁴⁹

Uşak'tan dinî yapılar için önemli miktarda bir diğer halı satın alımı da 1900-1901 yılında yapılmıştır. Evkâf Nezâreti Meclis-i İdâresi camiler ile diğer hayrâtın ihtiyacı olan 4000 arşın halı ile yine 4000 arşın kilimin dokutulması için açık eksiltme (*münâkasa*) ile ihale açmıştır. İhaleyi Mehmet Münir Bey olarak halının arşınına 22 kuruşa, kilimin arşınına 13.5 kuruşa dokutmayı taahhüt etmiştir. Ancak 1900-1901 senesi Evkâf Nezâreti bütçesine mefrûşât tertibi olarak sadece 150.000 kuruş tahsis edildiği ve bunun da 87000 kuruşu sarf edildiği için 5440 metre halı ve kilimlere ödenmesi gereken toplam miktar olan 142.000 kuruşun, nezâret bütçesinin tamirât tertibinden ödenmesi Evkâf Nezâti'nce kararlaştırılmıştır.⁵⁰ Şûrâ-yı Devlet, Maliye Dairesi'nin de ilgi kararı onaylamasıyla 142.000 kuruşun tamirât tertibinden ödenmesi için irade-i seniyye çıkmıştır.⁵¹

⁴⁶ Gögez, koyu ve mora çalar kırmızı renktir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1318, s. 1209.

⁴⁷ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 695, lef 4.

⁴⁸ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 695, lef 1, lef 4. 12.000 zira'/çarşı arşını halı için, arşını 30 kuruştan ödenmesi gereken toplam miktarın 360.000 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁹ BOA. İrade, Mesail-i Mühimme, 695, lef 5. Tophâne-i Âmire'deki Kılıç Ali Paşa Camii için yeniden Uşak halısı alınması ve mevcutlarının Uşak'tan tamir ettirilmesi için gerekli olan 25000 kuruşun ödenmesi hakkında bkz. BOA. A. AMD. 81/79, 16. 12. 1857/28 R 1274.

⁵⁰ BOA ŞD. 153/27, Evkaf 7/31, 25.02.1901/6 Za 1318.

⁵¹ BOA İrade, Evkaf, 14, 14.03.1901/23.Za.1318. Dinî binalar için Devlet tarafından yapılan satın almalar ile eşraf tarafından hediye edilen halılar için de ayrıca bkz. BOA İrade, Dahiliye, 100145; BOA İrade, Taltifat, 62, 11.02.1905/6.Z.1322; BOA İrade, Dahiliye, 94136; BOA İrade, Dahiliye, 98007; BOA İrade, Dahiliye, 100382; BOA Y.PRK.UM. 20/32, 03.01.1891/22.Ca. 1308.

Resmî daireler için de satın alımlarda bulunan devlet, Hâriciye Nezâreti koridorları için gereksinim duyulan halıları da Uşak'tan satın alacaktır.⁵² Ayrıca Osmanlı devleti, Viyana ve Londra Sefarethaneleri örneğinde olduğu gibi, Avrupa'daki sefarethaneleri Uşak halıları ile tefrişe büyük bir önem verecektir.⁵³ Devlet, bu vesile ile ilgili sefarethanelerin tefrişi yanında, reklam kaygısı da gütmüştür demek yanlış olmaz.⁵⁴

Uşak Halıcılığında Teknik Altyapı Sorunu

Osmanlı devleti, 1873 yılından itibaren özel müteşebbis tarafından kurulacak ve inorganik/mekanik enerji ile çalışacak fabrikalar için yurtdışından getirilecek makine ve alât-edevâtını ithalat gümrük vergisinden muaf tutmaya yönelik genel kapsamlı bir teşvik uygulaması başlattı. Yerli sanayiye özel müteşebbis vasıtasıyla geliştirme amacına matuf olan ve 1860'lı yıllarda Islah-ı Sanayi Komisyonu tarafından da önerilen mekanik enerji ile çalışan fabrika alât ve edevâtının gümrük resminden muafiyetine yönelik uygulamayı başlatan irade, 15 yıllığına 16.09.1873'te çıktı⁵⁵. II. Abdülhamid döneminde devletin sanayiye geliştirmeye yönelik uyguladığı teşvik tedbirlerinin esasını teşkil eden bu uygulama yanında sair teşvik tedbirleri de alındı⁵⁶. 15 yıllık muafiyet süresinin bitiminde ithalat

⁵² Hâriciye Nezâreti koridorları için yapılan satın alımda 11.831 kuruş, 30 pareye ekstra gereksinim duyulmuş, bu meblağın da 1898-1899/Rumî 1314 senesi bütçesi "Ta'mirât ve İnşâât ve Mefrûşât Tertibi"nden ödenmesi için irade çıkmıştır. BOA İrade, Hâriciye, 5, 01.09.1908/5.Ş.1326. Halıları kalıçe tüccarı Göbelezzâde Mehmet Sadık Efendi ucuz, güzel ve istenilen şekilde yaptırmış, kendisine halıların bedeli dışında ayrıca Sultan II. Abdülhamid tarafından sanayi madalyası verilmiştir. BOA İrade, Taltifat, 33, 17.07.1907/6.C.1325.

⁵³ Londra Sefarethanesi için Uşak halısının gönderilmesine dair bkz. BOA. Y. MTV. 177/139, 25.05.1898/5.M(1)1316.

⁵⁴ "Sefârethânenin (Viyana) birkaç salonuna icâb iden kalıçeler orada mübâya'a olursa bahalı olacağından ve memâlik-i mahrûse-i hazret-i şâhâne kalıçeleri ise orada pek mu'teber olduğundan iktizâ iden kalıçelerin ölçilere tatbiken Uşak-kârî tüylü halının buradan gönderilmesi." BOA. HR. MKT. 59/64, 15.05.1853/6.Ş.1269. Bu arada Osmanlı Devleti'nin resmî satın alımlarının niceliğini abartmamak gerekmektedir. Devlet tarafından yapılan alımlar da dahil toplam üretimin %10 gibi cüzi bir kısmını iç tüketimin oluşturduğuna dair bilgiler mevcuttur. Esas tüketim talebe bağlı olarak dış piyasalardır. Karl von Scherzer, *İzmir 1873*, Çev. İlhan Pınar, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2001, s.101).

⁵⁵ BOA. ŞD.TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09.04.1911/9.R.1329. Buna dair ayrıca bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt III, s.398.

⁵⁶ Sultan II. Abdülhamid döneminde sanayiye geliştirmek amacıyla teşvik kapsamında, genel nitelikli olmamakla birlikte Osmanlı devleti; istisnai/şartlı imalat ve satış tekel hakkı, inşaat malzemesi ithalat gümrük vergisi muafiyeti, parasız miri arazi tahsisi, sahipli araziye de bedel karşılığında satın alma hakkı, dışarıdan ve ülke içinden getirilecek hammadde için vergi muafiyeti, miri arazideki bazı hammaddeleri meccan kullanma hakkı, fabrika mamulâtı malların (özellikle ip ve mamul deri) ihracat vergisinden muaf tutulması, Devlet satın alımlarında önceliğin ülke içine verilmesi şeklinde fabrika sahiplerine ayrıcalıklar ve muafiyetler ile haklar tanımıştır (A. Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1997a: s.68-77; Mehmet Genç, "19. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler",

gümrük vergisi muafiyetinin tekrar 10 yıllığına uzatmasına dair Sadâret tarafından gönderilen mazbata üzerine, konuyla ilgili bir talimatnâme hazırlanmasına dair irade çıkmıştır. Bunun üzerine de Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından hazırlanan taslak halindeki layiha, 23.02.1889'da Şûrâ-yı Devlet, Tanzimat Dairesi'nde, 24.02.1889'da Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüştür.⁵⁷

Meclis-i Vükelâ, talimatnâmenin; yurtdışından getirilecek alât ve edevâtın cins ve miktarını gösteren bir defterin Ticaret ve Nafia Nezareti, Şûrâ-yı Devlet ve Encümen-i Mahsus-ı Meşveret/Meclis-i Vükelâ tarafından incelendikten sonra mazbata ile arz edilmesine dair irade ile benimsenen cari uygulamaya uygun olduğuna ve bu usulün daha iyi işlemesi için talimatnâmeye, müteşebbisler tarafından verilecek defterlerdeki alât ve edevât arasında vergiden muaf olmayanlarından nizâmî gümrük vergisi alınmasına, ithali yasak olanların da gümrükçe zapt edilmesine dair yeni bir madde eklenmesine ve talimatnâmenin bazı maddelerinin ibarece düzeltilmesine karar vermiştir. Daha sonra da Ticaret ve Nafia Nezâreti tarafından düzeltilmiş olan talimatnâme aidiyeti sebebiyle Rüsûmât Emâneti'ne gönderilmiş, ilgili emanet de talimatnâmenin uygun olduğunu⁵⁸, ancak muafiyetin hükûmet tarafından ne vakit kaldırılması arzu olunur ise altı ay önce ilân olunarak kaldırılması şartıyla süresiz verilmesi gerektiğini bildirmiştir. Ancak Meclis-i Vükelâ bu muafiyetin 10 yıllık bir süre için uzatılmasını uygun bulmuş,⁵⁹ ve bu doğrultuda da irade-i seniyye çıkmıştır⁶⁰. İlgili muafiyet sürenin sona ermesi üzerine 23.04.1900'dan itibaren on yıllığına, aynı gerekçelerle üçüncü kez uzatılmıştır.⁶¹

Muafiyet süresi 15.01.1910'da bitince, Ticaret ve Nafia Nezâreti, Memâlik-i Osmaniye sanayisinin bu tür teşvik ve kolaylıkların yapılmasına ve devamına şiddetle ihtiyacı olduğunu gerekçe göstererek 10 yıl daha muafiyet süresinin uzatılmasını önermişse de Sadâret, konunun meşrutiyete uygun olarak bir kanun ile teklif edilmesini Ticaret ve Nafi'a Nezareti'nden istemiştir. Bunun üzerine de ilgili nezâret, Teşvik-i Sanayi Kanunu layihasını hazırlayarak Sadarete sunmuştur.⁶² Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı da 14.12.1913'te çıkarılmıştır.⁶³

Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002, s.95; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, 1985b, s.1351; ayrıca bkz. Donald Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914*, The ISIS Press, İstanbul-Strasbourg, 1992, s. 34.

⁵⁷ BOA MV. 40/39, 24.02.1889/23.C.1306.

⁵⁸ İlgili talimatnâme sureti için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, s. 320-321.

⁵⁹ BOA MV. 40/39, 24.02.1889/23.C.1306.

⁶⁰ BOA ŞD.TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09.04.1911/9.R.1329; 10.08.1890/29 Temmuz 1306 tarihli irade için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, s. 711-712.

⁶¹ BOA İrade, Rüsûmat, 11, 13.11.1907/7.L.1325. Ayrıca irade-i seniyye için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, s. 402-405.

⁶² BOA ŞD.TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09.04.1911/9.R.1329.

Bu arada Ticaret ve Nafia Nezareti, Sadarettten muafiyetin sona erdiği tarihten itibaren fabrika sahipleri tarafından yurtdışından getirilen makine ve alât ve edevattan gerek depozito olarak ve gerekse vergi suretiyle gümrük vergileri alınmakta olduğunu ve sahipler tarafından verilen meblâğın teşvik-i sanayi kanununun ilânında iade olunacağı ümidini beslediklerini gerekçe göstererek bir madde-i münferide ile depozito ve resim olarak alınan gümrük vergilerinin iade edilmesinin, kanun çıkıncaya kadar getirilecek fabrika alât ve edevâtının ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmamasının sanayileşme hususunda hükümetin benimsediği politikaya uygun ve memleket için faydalı olamayacağı için muafiyet süresinin Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı çıkıncaya kadar uzatılmasını istemiştir.⁶⁴ Ancak nezâretin bu isteğini, Şûrâ-yı Devlet, Tanzimat Dairesi teşvik-i sanayi kanununun Meclis-i Mebusân'da müzakeresine başladığı gerekçesiyle uygun bulmamış ve 15.01.1910 tarihinden Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı çıkıncaya kadarki sürede yurt dışından getirilmiş ve/veya getirilecek olan makine, alât ve edevâtından gümrük vergisi alınmasına karar verdi⁶⁵. Bu arada Ticaret ve Zira'ât Nezareti, sanayinin geliştirilmesi ve teşviki amacıyla 1909 ve 1910 yıllarında iki kanun tasarısı hazırladıysa da, esas amacı Avrupa sanayileri ile rekabet edebilecek büyük ölçekli fabrikaların kurulması olan 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı ile sanayide köklü ve esaslı düzenlemeler yapılmıştır.⁶⁶

⁶³ 1329, 1331 Seneleri Sanayi' İstatistikî, Ticaret ve Zira'ât Nezareti, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1917/1333, s.7.

⁶⁴ BOA ŞD.TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09.04.1911/9.R.1329. (Ticaret ve Nafi'a Nezareti tarafından hazırlanan kanun maddesi "Memâlik-i Osmaniyye'de yapılacak fabrikalar için hâricden celb idilecek makine ve alât ve edevâtın on sene müddetle gümrük resminden mu'afiyeti müddetinin hitâmı olan 3 Muharrem 1328 tarihinden itibaren hâricden celb idilen ve idilecek olan makine ve alât ve edevât resimden mu'af olup bu müddet zarfında ashâbı tarafından rüsûmât idârelerine virilen veya depozito idilen gümrük resimleri i'ade olunacaktır" şeklindeydi).

⁶⁵ BOA ŞD.TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09.04.1911/9.R.1329. Daha sonra 1911 yılında Meclis-i Mebusan'da buna dair madde kabul edildi ve Avrupa'dan getirilmiş ve/veya getirilecek makine, alât ve edevâtı için resm veya depozito olarak verilmiş ve/veya verilecek gümrük resminin alınmaması, alınanların da iadesi sağlandı. Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.248-249; Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.174; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, 1985b, s.1349-1350.

⁶⁶ Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı'nın orijinal metni için bkz. *Düster*, II. Tertib, Cilt VI, s. 108-114. Transkribe edilmiş metni için de bkz. A. Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı, 1913", *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1997, s.99-104. Kanun-u muvakkatın değerlendirilmesi için de bkz. Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.248-250.

Uşak'ta kurulan fabrika sahiplerinin de yararlandığı⁶⁷ bu ithalat gümrük resmi muafiyeti ile Osmanlı devleti, genelde sanayinin, özelde halıcılığın fabrikasyon sürecine geçmesinde önemli bir teşvik ve teshilatta bulundu, sair uygulamalarıyla birlikte yerli sanayinin özel müteşebbisler tarafından geliştirilmesine yönelik bir politika izledi.

Halıcılığın gelişmesinde Osmanlı ihracat gümrük resimlerinin düşük olması da önemli bir rol oynadı. 1838'de İngiltere ve akabinde 1846 yılına kadar diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarına göre ihracat gümrük resmi, %9 amediye ve %3 reftiye olmak üzere %12 olarak belirlenmişti. 1850 yılından itibaren de yapılan yeni düzenlemeyle halı ve kilimlerin rayic değerleri üzerinden yapılan %16 indirimden sonra %9 amediye ve %3 reftiye olmak üzere %12 olarak alınmaya başlanmıştır.⁶⁸ Tanzimat döneminde Uşak ve Gördes'de imal edilen nevresim halılar için 12 yıl ihracat gümrük vergisi alınmadı. Ancak 'usûl-ı 'atık' üzere imal edilen kalıçe ve kilimler yukarıda belirtilen %12'lik gümrük vergisine tabi tutulmaya devam edildi. 1861 yılından itibaren yenilenen ticaret anlaşmalarıyla Osmanlı devleti, ihracat gümrük vergisi oranını %12'den % 8'e indirdi ve bu oranı da her yıl %1 düşürerek %1'de karar kıldı⁶⁹. İhracat gümrük resminin II. Abdülhamid Dönemi boyunca %1 olarak alınması, diğer üretim sektörleri yanında halı üretiminin de artmasında önemli bir faktördü.

Buna karşılık alıcı ülkelerin uyguladığı ithalat gümrük vergileri oranı da halı ihracında önemli bir role sahipti. Örneğin Osmanlı halılarının ihraç edildiği ülkelerden olan Fransa, uzun süre halı için metre karesine 5.5 frank ithalat gümrük vergisi uyguladı. 1908 yılından sonra Fransa, ithalat gümrük tarifesinde yeni bir düzenleme yaparak, Osmanlı halılarından aldığı ithalat gümrük miktarını arttırdı. Fransız Meclisinde kabul edilen yeni gümrük tarifesine göre metre kare başına 5.5 frank olan gümrük vergisi 6.5 franka çıkarıldıysa da, Fransız meclis-i

⁶⁷ 20. yüzyıl başında Uşak'ta üç ip fabrikası kuruldu. Fabrika kurucuları Yılancazâde Osman Efendi, Bacakzâde Ali Efendi ve Hamzazâde Hüseyin Hüsnü Efendi ve ortaklarıydı. Kendileri fabrikaları için yurt dışından getirttikleri makine, âlât ve edevâtı için ithalat gümrük vergisi ödemediler. Bu tespitler için BOA ŞD. 1222/41, Ticaret 3/678, 02.10.1905/3.Ş.1323; BOA BEO.NGG. 203971, 14.12.1905/1 Kanunuevvel 1321; BOA BEO.NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 10, 16. 04. 1901/3 Nisan 1317; BOA İrade, Rüsumat, 6, 04.07.1901/17.Ra.1319; BOA İrade, Rüsumat, 6, 04.07.1901/17.Ra.1319; BOA BEO.NGG. 126421, 08.07.1901/25 Haziran 1317; *Ahenk*, 3227, 28.02.1907/15.M.1325; BOA ŞD. 1224/36, Ticaret 3/887, 08.08.1907/28.C.1325; BOA İrade, Rüsumat, 11, 13.11.1907/7.L.1325; BOA BEO.NGG. 238982, 18.11.1907/5 Teşrinisani 1323; BOA BEO.NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 17 /17.05. 1907/4 Mayıs 1323; BOA İrade, Rüsumat 1, 11.07.1902/5.R.1320, lef 2; BOA İrade, Rüsumat, 1, 11.07.1902/5. R.1320, lef 4; BOA BEO.NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 23, 10.07.1902/27 Haziran 1318; BOA BEO.NGG. 145178, 16.12.1902/3 Ekim 1318; BOA İrade, Rüsumat, 12, 13.11.1907/7.L. 1325; BOA BEO. NGG. 238981, 17.11.1907/4 Teşrinisani 1323.

⁶⁸ Sayın, *age.*, s. 652.

⁶⁹ Sayın, *age.*, s. 656; Özvar, *agm.*, s. 119; Tengirşek, *agm.*, s. 296; Toprak, *agm.*, s. 229; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1980, s. 75.

ayan (senato) tarife komisyonu tarafından yeniden yapılan düzenlemeyle; ithalat vergisi miktarı, düğüm sıraları 150'ye kadar olan halıların metrekaresi için 6.5 frank, 150'den 250'ye kadar olanların metrekaresi için 8 frank, 250'den 350'ye kadar olanların metrekaresi için 12 frank, daha fazla olanların metrekaresi için de 20 frank olarak tadil edildi.⁷⁰ Fransa tarafından ithalat gümrük vergisine yapılan zam, kısa süre sonra halı üretim merkezlerinde duyuldu. Bunun üzerine başlıca halı imalat merkezleri olan Uşak, İzmir, Isparta ve Kütahya'dan çekilen telgraflar ve halı tüccarları adına Şark Halı Kumpanyası tarafından verilen arzuhallerle; Osmanlı devletinin Fransa nezdinde girişimde bulunması istendi, aksi takdirde halılara olan talebin kısa sürede düşeceği, halı imaliyle uğraşanların gelir kaybına uğrayacakları belirtildi.⁷¹ Bu şikayet arzuhalleri ile telgrafları dikkate alan Osmanlı devleti, Paris sefiri vasıtasıyla Fransız Hükûmeti nezdinde vergi miktarının yükseltilmemesi için girişimlerde bulundu.⁷² Neticede bu girişimlerin de olumlu etkisiyle Fransız Hükûmeti, şark halılarının ithalat gümrük vergisi miktarlarını yeniden düzenledi ve metrekaredeki düğüm sıraları 200'e kadar olanlardan 6.5, 201'den 351'e kadar olanlardan 8 ve 351'den fazla olanlardan 12 frank ithalat vergisi alınmasını kararlaştırdı.⁷³

Son derece güç şartlarda ve düşük ücretle çalışan halı işçileri ve üreticileri, yani temettü elde eden kadınlar ile genç kızlar devlet tarafından 1908 yılına kadar münhasıran vergilendirilmemiştir. Bir başka ifadeyle Osmanlı devleti, geleneksel vergi sistemindeki aile reisini esas alan tutumunu, modernleşme sürecini yaşadığı 19. yüzyılda da sürdürdü. 'Sına'î-i beytiye' (*cottage industry*) şeklindeki halıçılığın üretici konumundaki kadınlar ile genç kızlar lehindeki devletin bu müspet tutumu, II. Abdülhamid döneminin son yıllarında inhirafa uğradı. Artık devlet, klasik dönem kanunnâmelerinde bekâr erkekleri (*müccerredleri*) vergilendirmek için kullandığı 'müstâkil kâr û kisbe kâdir' şeklindeki ifadeyi ücret karşılığı halı tezgâhlarında çalışan kadınlarla genç kızlara da teşmil etti.

21.12.1907 tarihli Temettü Vergisi Nizamnâmesi'nin üçüncü maddesine göre⁷⁴; on beş yaşından büyük, ticarethânelerde, fabrika ve imalâthanelerde çalışan amele ile özel hanelerde bulunan hizmetkarlar temettü' vergisi⁷⁵

⁷⁰ BOA DH.MUİ. 68-2/12, 18.04.1910/8.R.1328, lef 5.

⁷¹ BOA DH.MUİ. 68-2/12, 18.04.1910/8.R.1328, lef 6/1, lef 3/1, lef 2/1, lef 1/1.

⁷² BOA DH.MUİ. 68-2/12, 18.04.1910/8.R.1328, lef 7.

⁷³ BOA DH.MUİ. 68-2/12, 18.04.1910/8.R.1328, lef 8. Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Konya, Aydın ve Hüdavendigâr Vilayetleri'ne konuyla ilgili olarak yazılan tahrirâtlar için de bkz. BOA DH.MUİ. 68-2/12, 18.04.1910/8.R.1328, lef 4/1, lef 6/1.

⁷⁴ 21.12.1907/16 Zi'lka'de 1325/8 Kanunuevvel 1323 tarihli "Temettü Vergisi Nizamnamesi"nin üçüncü maddesi için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VIII, s.798-799.

⁷⁵ Bu vergi; ticaret, sanat ve hırfetle uğraşan tüccar ve esnaftan yıllık gelirleri tahmin ve takdir edilerek yüzde veya binde hesabıyla alınmaktaydı. II. Abdülhamid Dönemi'nin ilk yıllarında oranı %3 iken, daha sonraki yıllarda %5'e kadar çıkarıldı. Bir ara bazı vilayetlerde yanlış anlama sonucu

ödemekle mükellef tutuldu.⁷⁶ Bir başka ifade ile ilgili maddeye göre; on beş yaşından büyük ticaret ve sanatla uğraşan kadınların, ebeler (*kâbile*) hariç yıllık gelirleri nispetinde ve iki taksitte temettü vergisi ödemesi kararlaştırıldı. Böylece Uşak'ta halı tezgâhlarında günlük 60 pare yevmiye ile çalışan kadınlarla genç kızlar vergi mükellefi olarak görüldü. Bu verginin tarhi üzerine mahalle muhtarları tarafından müteaddid şikâyetlerde bulunularak, tahsilinden vazgeçilmesi istendi.⁷⁷ Ancak Maliye Nezâreti'nin Temettü Nizamnâmesi'nin 3. maddesinin, ticaret ve sanatla uğraşan kadınların mükellefiyetlerine delâlet eylediği için Uşak'taki halı tezgâhlarında çalışan kadınlar hakkında kanun dışı istisnaların kabul ve icra edilemeyeceği şeklindeki mütalaası sebebiyle temettü vergisi alınmaması yönündeki istekleri kabul edilmedi⁷⁸ ve vergiyi ödemekle mükellef tutuldular.

Kısacası halıcılık sektörü, Tanzimat döneminin ilk yıllarından itibaren, Osmanlı padişahlarının 'himâye-i zıllî-lahilerinde bulunmak şerefine mazhâriyetle bir kat daha rağâbât-ı 'umûmiyeyi celb' etti.⁷⁹ Bununla birlikte işleyen bir diğer süreç ise gelişen uluslararası ticarete bağlı olarak halıcılığı etkileyen dış talepti.

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı ekonomik yapısı sektör düzeyinde önemli nitel ve nicel değişiklikler yaşadı. Tarım ve imalat sektörleri yanında madencilik ve ormancılık sektörleri önem kazandı. Tekstil sektörünün bir alt dalı olan halıcılıkta da

çiftçiler ile hayvanat sahipleri de mükellef tutuldu. Ancak kısa süre sonra çiftçilerle hayvanat sahiplerinden alınması yasaklandı. 04.04.1907/22 Mart 1323 ve 21. 12. 1907/8 Kanunuevvel 1323 tarihlerinde temettü nizamnâmeleri yayımlandı. 21.12.1907/8 Kanunuevvel 1323 tarihli nizamnâmeye göre; vilâyet, liva ve kaza merkezlerinde ve nüfusu 2000'den fazla olan yerleşim birimlerinde sakin on beş yaşından büyük kadın-erkek ticaret, sanat ve hırfet erbabı temettü vergisiyle mükellef tutuldu ve Mart ve Eylül'de olmak üzere yılda iki taksitte tahsil edildi. Sayın, *age.*, s. 441, 443, 445, 446, 452).

⁷⁶ Sayın, *age.*, s. 446

⁷⁷ Aybeg, Karaağaç, Hacı Hasan, Sabah, Cuma, Kamer, Burhan Fakıh, Ermeni, Rum, İslice, Hamidiye ve Hacı Hızır mahalleleri muhtarları tarafından Dahiliye Nezareti'ne çekilen 23.02. 1910/10 Şubat 1325 tarihli telgrafta; Uşak halıcılığının Halı Sendikası'nın (The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Limited) inhisarına geçmesinin kendilerini mağdur ettiğini, kadınların bir kısmının evlerindeki tezgâhlarda seccade ve mefruşat dokuduğunu, diğer kısmının da günlük 60 pare ücretle komşudan iki üç kadınla birlikte sendika acentası adına halı dokuduğunu, bunlara halı için gerekli olan malzemenin acenta tarafından kıyye ile ölçülerek verildiğini, sonra halının kıyye ile tartılıp alındığını, halıyı kadınlar dokumaktaysa da erkeklerin de halıcılıkla ilgili diğer işlerle uğraştıklarını, zaten erkeklerin temettü vergisiyle mükellef olduklarını, bu halı tezgâhlarının ticarethane ve/veya imalathane olarak görülemeyeceğini, bu sebeple de 15 yaşından büyük genç kızlarla kadınlardan temettü vergisi alınmamasını talep etmişlerdir. BOA DH.MUİ. 69-3/9, 03. 04.1910/22.Ra.1328, lef 2, 3, 4.

⁷⁸ BOA DH.MUİ. 69-3/9, 03.04.1910/22.Ra.1328.

⁷⁹ BOA Y.MTV. 120/30, 15.05.1895/20.Za.1312.

önemli değişiklikler görüldü. Bu değişimde iç ve dış dinamikler önemli roller oynadı. Kapitalist dünya ekonomisiyle uyum sürecine giren Osmanlı devleti, ekonomik kalkınmaya yönelik bir politika uygulamış, 'ma'mûriyet-i memleket', 'tezâyüd-i servet-i ahâlî ve ra'iyet', 'tezyîd-i vâridât' vb. kaygılarla önemli uygulamalar gerçekleştirmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı mamul ihracat kalemleri içinde önemli bir yer tutan halıcılık da devletin uygulamalarından faydalandı. Bu bağlamda; imalatçılara düşük faizli sermaye akçesi (kredi) verildi, ihracat gümrük vergisi belirli bir süre sıfırlandı, özel devlet görevlileri gönderilerek piyasaya yönelik imalat teşvik edildi, üretimde başarılı olanlar taltif edildi, devlet tarafından bizzat alımlar gerçekleştirildi, yeni kurulan fabrikalar için ilk defa yurtdışından getirilecek makine, âlât ve edevâtına ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanındı, yurtiçinde ve yurtdışında açılan sergilerde halılar teşhir edildi.

Kaynaklar

- Abenk*, 1300, 25. 11. 1900/2 Ş 1318; 3250, 27.03.1907/12.S.1325/14 Mart 1323; 3227, 28. 02. 1907/15 M 1325.
- AHMET LÜTFİ EFENDİ (1989) *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfî Efendi Taribi*, Cilt XI, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- AKARLI, Engin Deniz (1976) *The Problem of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University.
- AKYILDIZ, Ali (1993) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- BAĞIŞ, Ali İhsan (1998) *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA, İstanbul]
- Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Nezâretler Gelen-Giden Defterleri* (BEO NGG.) 553.
- Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Nezâret Gelen-Giden Defterleri Belgeleri* (BEO NGG.) 203971, 14.12.1905/1 Kanunuevvel 1321; 126421, 08.07.1901/25 Haziran 1317; 238982, 18.11.1907/5 Teşrinisani 1323; 145178, 16.12.1902/3 Ekim 1318; 238981, 17.11.1907/4 Teşrinisani 1323.
- Sadâret Amedî Kalemî Belgeleri* (A.AMD.) 30/91, 19.06.1851/18.Ş(8).1267; 81/79, 16.12.1857/28.R.1274.
- Sadâret Mektubî Kalemî Belgeleri* (A. MKT.) 39/77, 14.04.1846/17.R(4)1262; 40/51, 25.03.1846/27.Ra1262; 42/22, 17.05.1846/20.Ca(5)1262; 47/42, 01.08.1846/7.Ş(8).1262.
- Sadâret Mektubî Kalemî, Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri* (A. MKT. MHM.) 32/87, 28.05.1851/26.B(7)1267; 33/97.
- Sadâret Mektubî Kalemî, Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Ait Belgeler* (A.MKT.MVL.) 53/91, 23.06.1852/5.N(9)1268; 57/41, 05.10.1852/21.Z(12)1268.

- Sadâret Mektubî Kalemi, Nezâret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler* (A.MKT.NZD.) 38/57, 05.07.1851/5.N.1267; 391/51, 13.01.1862/11.B.1278; 46/77, 26.11.1851/2 S(2)1268); 75/67, 31.03.1853/20.C.1269; 86/1, 10.08.1853/5.Za.1269.
- Sadâret Mektubî Kalemi, Umûm Vilâyet Yazışmalarına Ait Belgeler* (A.MKT.UM.) 120/62, 07.01.1853/26.Ra.1269.
- Cevdet Tasnifi, İktisat* (Cevdet, İktisat) 1520.
- Dâhiliye Nezâreti, Mubâberât-ı Umûmiye İdâresi Belgeleri* (DH.MUI.) 68-2/12, 18.04.1910/8.R.1328; 69-3/9, 03. 04.1910/22.Ra.1328.
- Dâhiliye Nezâreti, Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyat Müdüriyeti Belgeleri* (DH.UMVM.) 75/49, 08.12.1915/30.M.1334.
- Hâriciye Nezâreti, Mektubî Kalemi Belgeleri* (HR.MKT.) 59/64, 15.05.1853/6.Ş.1269.
- İrade, Dâhiliye* (İrade Dahiliye) 100145; 16847; 94136; 100382; 101224, 11.08.1846/17.Ş.1262; 14217, 21.06.1851/20.Ş.1267; 98007.
- İrade, Evkâf* (İrade, Evkaf) 14, 14.03.1901/23.Za.1318.
- İrade, Hâriciye* (İrade, Hariciye) 5, 01.09.1908/5.Ş.1326.
- İrade, Meclis-i Vâlâ* (İrade, Meclis-i Vâlâ) 8422, 27.05.1852/7.Ş(8).1268; 8615; 8931.
- İrade, Mesâil-i Mühimme* (İrade, Mesail-i Mühime) 2281, 14.07.1846/19.B1262; 2282, 01.02.1847/15.S.1263; 695.
- İrade, Rüsûmât* (İrade, Rûsumat) 11, 13.11.1907/7.L.1325; 6, 04.07.1901/17.Ra.1319; 1, 11.07.1902/5.R.1320; 12, 13.11.1907/7.L.1325.
- İrade, Taltifât* (İrade, Taltifat) 33, 17.07.1907/6.C.1325; 62, 11.02.1905/6.Z.1322.
- Bâb- Âlî Evrâk Odası, Meclis-i Vükelâ Mazbataları* (MV) 40/39, 24.02.1889/23.C.1306.
- Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri* (ŞD) 153/27, Evkaf 7/31, 25.02.1901/6.Za.1318; 1232/24, Ticaret 4/613, 09.04.1911/9.R.1329; 1222/41, Ticaret 3/678, 02.10.1905/3.Ş.1323; 1224/36, Ticaret 3/887, 08.08.1907/28.C.1325.
- Yıldız, Sadâret Husûsî Maruzât Evrâkı* (Y.A.HUS.) 286/60; 406/77, 16.05.1900/17.M.(1).1318.
- Yıldız, Mitenenni Maruzât Evrâkı* (Y.MTV) 120/30, 15.05.1895/20.Za.1312; 177/139, 25.05.1898/5.M.(1).1316.
- Yıldız, Perâkende Evrâkı, Umûm Vilâyetler Tabrîrâtı* (Y.PRK.UM.) 20/32, 03.01.1891/22. Ca.1308.
- 1329, 1331 *Seneleri Sanayi' İstatistiki* (1917/1333) Ticaret ve Zira'ât Nezareti, Matbaa-ı Amire, İstanbul.
- CLARK, Edward C. (2006) Osmanlı Sanayi Devrimi, Çev. Yavuz CEZAR, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İNALCIK, Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Ed.), Phoenix Yayınevi, Ankara, 467-480.
- ÇADIRCI, Musa (1980) II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Osman OKYAR, Halil İNALCIK (Ed.), Ankara, 237-241.
- ÇADIRCI, Musa (1997) *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- ÇAKMAK, Biray (2008) *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Düstur*, I. Tertib, Cilt III, Cilt VI, Cilt VII, Cilt VIII.
- FRANGAKİS-SYRETT, Elena (1994) Western and Local Entrepreneurs in Izmir in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries, *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, Akademi Kitabevi, İzmir, 79-92.
- GENÇ, Mehmet (2002) 19. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 87-96.
- GÖKMEN, Ertan (2007) II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları, *Belleten*, Cilt LXXI/262, Ankara, 969-996.
- ISSAWI, Charles (1980) *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Pres, Chicago and London.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1974) *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri, I, (1580-1838)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1994) Osmanlı İktisadi Yapısı, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Cilt 1, Ekmeleddin İHSANOĞLU (Ed.), IRCICA, İstanbul, 513-650.
- MARTAL, Abdullah (1999) *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme, 19. Yüzyıl*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir.
- MASTERS, Bruce (1992) The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tüccaris and the Hayriye Tüccaris in Syria, *International Journal of Middle East Studies*, 24, 579-597.
- ORTAYLI, İlber (2005) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (1969) XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları, *Abadan'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 801-895.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (1997) Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913, *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 87-104.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (1997a) XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri, *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 59-84.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (Yayına Hazırlayan) (1971) *Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikî*, Ankara.
- ÖNSOY, Rifat (1984) Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi), *Belleten*, XLVII/185, 195-235.
- ÖNSOY, Rifat (1988) *Tanzimat Döneminde Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- ÖNSOY, Rifat (1993) Tanzimat Döneminde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler (1839-1876), X. *Türk Tarih Kongresi, Ankara: 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1685-1696.
- ÖZVAR, Erol (2005) Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar, *Osmanlı Medeniyeti, Siyaset, İktisat, Sanat*, Coşkun ÇAKIR (Ed.), Klasik Yayınları, İstanbul, 105-124.
- PAMUK, Şevket (1983) Osmanlı Zanaatleri Yıkılışı Pamuklu Tekstil Örneği, 1820-1913, *Toplum ve Bilim*, 23, Güz, 75-98.

- PAMUK, Şevket (1990) *The Middle East in Nineteenth-Century World Trade, The Economic Dimensions of Middle Eastern History, Essays in Honor of Charles Issawi*, Haleh Esfandiari and A. L. Udovitch (Eds), The Darwin Press, INC, Princeton, 199-213.
- PAMUK, Şevket (2006) Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi, *Doğu Batı*, Yıl: 4, Sayı: 17, Ankara, 37-43.
- QUATAERT, Donald (1973) *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908*, University of California, Los Angeles, Ph. D.
- QUATAERT, Donald (1990) *The Carpet Makers of Uşak, Anatolia (1860-1914), IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey, Princeton University, Proceedings, 24-26 August 1983*, edited by Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox, The ISIS Pres, Istanbul-Washington-Paris, 85-91.
- QUATAERT, Donald (1992) *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914*, The ISIS Press, İstanbul-Strasbourg.
- QUATAERT, Donald (1999) *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- QUATAERT, Donald (2006) *Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri, Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Çeviren: Fatma ACUN, Halil İNALCIK, Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Ed.), Phoenix Yayınevi, Ankara, 447-455.
- SARC, Ömer Celal (1999) *Tanzimat ve Sanayimiz, Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 423-440.
- SAYIN, Abdurrahman Vefik (1999) *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (1992) *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 3, 323-332.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (1999) *Tanzimat Devrinde Meclis-i Valâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet Veli (2006) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876), Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 14 Mayıs 2005, Bildiri ve Makaleler*, A. Yaşar OCAK, Mehmet ÖZ, Ferhat BERBER, Fatih YEŞİL (Ed.), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 263-278.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1318) *Kâmûs-ı Türkî*, İkdam Matbaası, Dersaadet.
- ŞENER, Abdüllatif (1990) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal (1999) *Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti, Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 289-320.
- TOKSÖZ, Meltem (2000) *The Çukurova: From Nomadic Life To Commercial Agriculture, 1800-1908*, Binghamton University, State University of New York.
- TOPRAK, Zafer (1982) *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara.
- TOPRAK, Zafer (1985) *Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1340-1344.
- TOPRAK, Zafer (1985a) *Tanzimat’ta Osmanlı Sanayi, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1345-1347.
- TOPRAK, Zafer (1985b) *II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1348-1358.

- TOPRAK, Zafer (1997) İktisat Tarihi, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Yayın Yönetmeni: Sina AKŞİN, Cem Yayınevi, İstanbul, 217-271.
- VON SCHERZER, Karl (2001) *İzmir 1873*, Çev. İlhan PINAR, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir.
- WAGSTAFF, J. M. (1990) The Spatial Distribution of Manufacturing Industry in Anatolia, c. 1890, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 249-254.
- YILDIZ, Gültekin (2001) Ottoman Participation in World's Columbian Exposition (Chicago-1893), *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9, 131-167.
- YORULMAZ, Şerife (1994) *Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908)*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

İttihat ve Terakki ve Sol

Bedi GÜMÜŞLÜ

Ankara

GÜMÜŞLÜ, Bedi, İttihat ve Terakki ve Sol. *CTAD* Yıl 5, Sayı 10 (Güz 2009), 165-188.

İttihat ve Terakki, Osmanlı devletinin son döneminde devletin yıkılışını engellemeyi amaçlayan ve meşrutî bir yönetim tarzı için mücadele eden bir cemiyettir ve kurulduğu 1889 yılından, devletin yıkılışına kadar ülkedeki bütün iç siyasî gelişmeleri etkilemiştir. Bu cemiyetin Sol ile ilişkisi, cemiyetin siyasî bakış açısını anlama konusunda önemli ipuçları sunmaktadır. Bu ise imparatorluğun son dönemi ile yeni Türk devletinin kuruluş sürecine farklı bir açıdan bakmayı mümkün hâle getirebilir.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, Sol, Osmanlılık, Milliyetçilik, II. Meşrutiyet.

GÜMÜŞLÜ, Bedi, Committee of Union and Progress and Left. *CTAD* Year 5, Issue 10 (Fall 2009), 165-188.

Committee of Union and Progress is an organization, founded in late imperial period in order to prevent the collapse of Ottoman Empire and to establish constitutional monarchy. This organization affected all the internal processes in Ottoman Empire from when it is founded in 1889 to the year it is collapsed in 1918. The relations of this organization with “left wing” give opportunity to understand the political approach of the organization and provides a different approach to the last times of the empire and the process of establishment of Turkish Republic.

Key Words: Committee of Union and Progress, Left Wing, Ottomanism, Nationalism, Ottoman Constitutionalism.

Giriş

Osmanlı devletinin Tanzimat'la birlikte siyasî, kültürel, ekonomik, ve sosyal alanların her birinde yöneldiği kapsamlı değişimlerin yaşandığı süreç çoğunlukla, devlet yönetim anlayışına yeni bir biçim verme ile Batı'dan gelen yeni hayat tarzının Osmanlı toplumuna yerleşmesi çabalarını içine alır. Birçok etmenin yer değiştirdiği ve oldukça karmaşık olan bu sürecin henüz sona ermediğini iddia etmek mümkündür. Bunun sebebi bu dönemden sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin bu karmaşık sürecin bir sonucu veya sentezi olmamasından çok, Cumhuriyet'ten bu yana süren toplumsal gerilimler, tikanlıklar, kültürel, dinsel sorunlar ve siyasî dalgalanmaların sözkonusu zamanları hatırlatmasıdır.

Osmanlı devletinin son, yeni Türk devletini ilk işaretlerinin belirlediği yakın tarihin bu dönemini anlamak bu açıdan önemlidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise geçirdiği aşamalar, nitelikleri, eylemleri Osmanlı'nın dağılma sürecinin resminde çarpıcı renklerle yer alan önemli unsurlardan biridir.

Bu çalışmada üzerinde durulacak olan İttihat ve Teraki Cemiyeti ve Sol (ile ilişkileri) konusunun önemi, öncelikle sözkonusu Cemiyetin öneminden, ardından Solun 20. yüzyılın başlarındaki sosyal ve siyasî etkisinden kaynaklanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Solun önemli ölçüde sarstığı bir uluslararası arenada kurulmuştur ve hem o, hem de kuruluşunda etkisi olan İttihat ve Terakki, kendilerini bu fikir ve olguya karşı bir şekilde tanımlamışlardır. Bu çalışma, problemi bir yönüyle, İttihat ve Terakki'nin 1889'da kuruluşundan kendisini lağv ettiği 1918 yılına kadar, Cemiyetin siyasî yapısı ve ideolojisi ile Sol arasındaki ilişkiye kuramsal açıdan değinmekle birlikte, özellikle dönemin Osmanlı sol örgütleri ile ilişkilerini merkeze alarak açıklamayı denemektedir.

Çalışmada 'Sol' kavramı, yaygın olarak kabul edilen dar ve ideolojik anlamı ile monarşi, oligarşi ve otokrasi karşıtlığı ve ütopyik olanı da dahil, sosyalist özellikleri ile değerlendirilmiş, daha geniş açıklamalara gerek duyulmamıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti

1889'da Askerî Tıbbiye öğrencisi beş genç; İshak Sükutî, Hüseyinzâde Ali, Abdullah Cevdet, Mehmed Reşit ve İbrahim Temo, İttihad-ı Osmanî ismiyle, hücre usulü genişlemeye çalışan ve gizli toplantılarında hürriyetle ilgili kitap ve şiirler okuyan gizli bir teşkilât kurarlar.¹ İttihat ve Terakki'nin ilk çekirdeği olarak kabul edilen bu teşkilât, 1895'e kadar önemli bir eylem yapmamış, daha çok bir fikir kulübü gibi çalışmıştır. Bu örgüte adını veren Ahmet Rıza, örgütün çalışmalarına Paris'ten katılan bir Osmanlı aydını ve devlet adamıydı. Pozitivizmin kurucusu Auguste Comte'un öğrencisi Pierre Lafitte'in düşüncelerinden etkilenen Ahmed Rıza, pozitvizmin 'düzen ve ilerleme' fikirlerinden hareketle örgüte bu ismi vermiştir.² 'İttihat' kelimesi, Osmanlı'nın bütün unsurlarının birliği fikrinden vazgeçilmemesinin bir işaretidir.³

Cemiyet, 1894'de Bitlis'te bastırılan Ermeni ayaklanmasının birinci yıl dönümünde, İstanbul'da gerçekleştirilen Ermeni yürüyüşünün engellendiği 1895'in çalkantılı bir zamanında, *İttihad-ı Osmanî* ismiyle ilk bildirisini

¹ Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", *Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Ed. Sina Akşin, 4. Basım, Cem Yayınları, İstanbul, 1995, s.171.

² 'Order' (Fr. Ordre) 'düzen' olarak çevrildiğinde, Osmanlı'nın klasik döneminde devletin ayakta durmasının temeli olarak ülkedeki farklı gayrimüslim unsurların birliğinin anlaşıldığı ve 'ittihad-ı anasır'ın *ittihad* anlamında kullanıldığı söylenebilir.

³ Akşin, agm., s.171.

yayınlamıştır. Gizlice dağıtılan ve duvarlara asılan bu bildiriye, Ermenilerin “küstah hareketlerine teessüf edilmekle” birlikte, II. Abdülhamid’in basiretsizliğine işaret edilmiş ve halka asıl hedef “müstebit padişahı devirmek” olarak gösterilmiştir.⁴ İstanbul’daki bu eylemle birlikte, aynı yıl Paris’te *Meşveret* gazetesi⁵ yayınlanmaya başlamıştır. Cemiyetin giderek güçlenmesi de bu zamanlara rastlar. Bu nedenle ona yönelik tedbirler de sertleştirilmiş, daha önce sadece nasihat verilerek salıverilen Cemiyet üyesi gençler hapislerde bekletilmeye ve uzak yerlere sürgün edilmeye başlanmıştır. Soruşturmaların başta gevşek tutulmasının nedeni bazı nüfuzlu kişilerin Cemiyete yakın olmasıdır.⁶1896’da Cemiyet önemli bir güç hâline gelmiş görünmektedir. Ancak 1897’den sonra kendisine yönelik tedbirler iyice sertleşmiştir: Hapis cezasına çevrilmiş idam cezaları, 78 askerî öğrencinin Trablusgarb’a sürgünü, Askerî Tıbbiye’nin Gülhane’den Haydarpaşa’ya taşınması ve iki sınıfının tard edilmesi vb.⁷ Bu arada Cemiyet üyeleri arasındaki bazı fikir ayrılıkları Ahmed Rıza’nın Cemiyetten ayrılmasına yol açmış, onun yerine 1896’da Mizancı Murad getirilmiştir. Ancak Murat, padişahın Paris’e gönderdiği Ahmed Celelettin Paşa’nın af teklifini kabul ederek İstanbul’a dönüp devlet memurluğuna geçince Cemiyet önemli ölçüde sarsılmıştır.

1899’da Abdülhamid’in kızkardeşi ile evli olan Mahmud Celelettin Paşa’nın, oğulları Sabahattin ve Lütfullah ile Avrupa’ya kaçması ve Cemiyetin çalışmalarına katılması ise yeni bir canlanma sürecini başlatmıştır. Bu dönemde (Prens) Sabahattin’in çabaları ile 1902’de Paris’te I. Jön Türk Kongresi toplanmış, bu kongrede başını Ahmet Rıza’nın çektiği eski İttihatçılar ile Prens Sabahattin taraftarları arasında sert tartışmalar yaşanınca kongre bölünmeyle sonuçlanmıştır. Sonunda Prens Sabahattin’in yabancıların yardımıyla ve askerî güçle padişahın tahttan indirilmesine yönelik görüşleri kongrede kabul edilmiş, ardından bu strateji hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu girişim de başarısızlığa uğramış, bunun üzerine Prens Sabahattin Cemiyetle bağlarını bir süreliğine kopararak bilimsel çalışmalara yönelmiştir. Böylece İttihat ve Terakki bölünmüşlükten başka, bir dönem için yeni bir bekleyiş sürecine girmiştir.

Bu dönemde 1904-1905 savaşında Rusların Japonlara yenilgisi, 1905 Rus devrimi ve 1906’da bu ülkede meşrutiyetin ilânı, aynı yıl İran’da meşrutî bir yönetimin kurulması gibi, Osmanlı devletini yakından ilgilendiren gelişmelerle birlikte, devletin en gergin alanlarından biri olan Makedonya’nın Müslüman

⁴ Tarık Z. Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 122-123.

⁵ Jön Türk gazeteleri için bkz. Dünder Akunal, "Jön Türk Gazeteleri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, 1985, İstanbul, ss.850-856; M. Şükrü Hanioglu, "Jön Türk Basını", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, 1985, İstanbul, ss.844-850.

⁶ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*; Çev. N. Ülken, Sander Yayınları, İstanbul, 1971, s. 16.

⁷ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987, s. 30-31.

çoğunluğuna rağmen devletten koparılması için başını Rusya'nın çektiği girişimler İttihat ve Terakki'nin yeniden ön plana çıkışı için gereken iç şartları sağlamıştır.

1906'da daha sonra İttihat ve Terakki ile birleşerek harekete büyük bir ivme kazandıracak olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti Selânik'te kurulacaktır. Meşrutiyet için çalışılacağını, Cemiyete katılanların ihanetinin idamla cezalandırılacağını belirten yeminle and içerek üyelerini seçen bu Cemiyet hem stratejisi hem de çalışma yöntemleri ile ihtilâlcî bir örgüttü ve dönemin Makedonyası'nın doğasının da etkisiyle 1907'de birleştiği İttihat ve Terakki'yle ortak bazı yanları vardı. Çünkü İttihat ve Terakki'de Cemiyete katılan üyelerin 'şiarında', 'bir siyâsî tarikat' olan Cemiyetin "herşeyden önce eylemci ve ihtilâlcî" olduğu belirtilmiş, kuruluşundan itibaren gizlilik ve disiplin ilkelerine bağlı olarak çalışmıştır⁸

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşme sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti, Terakki ve İttihat adını almıştır. Ardından düzenlenen 1907 tarihli II. Jön Türk Kongresi'ne Osmanlı hanedanı ve veraset usulünün korunması, dış müdahale ve tedhişin reddi gibi ön şartlar sürerek katılan Terakki ve İttihat, bunun aksine, kongrede ihtilâlcî yöntemlerin benimsenmesi fikrini kabul etmiştir. Bu kongreye Terakki ve İttihat'tan başka, Prens Sabahattin'in kurduğu Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Mısır'da kurulmuş bulunan Ahd-ı Osmanî ve Ermeni Taşnak Sütyun Cemiyeti de katılmıştır.

1908 Mayıs'ında Terakki ve İttihat Manastır'daki Avrupa devletleri konsolosluklarına (Rusya hariç) bir layiha sunarak Makedonya sorununda Rusya, Sırbistan ve Yunanistan'ın ayrılıkçı politikalarını eleştirmiş, bu hareketten kısa bir süre sonra, 3 Temmuz 1908'de Kolağası Niyazi Bey yaklaşık dört yüz kadar asker ve sivil ile Resne'de ayaklanmıştır.⁹ Meşrutiyetin ilânını isteyen bu grubu bastırmak üzere padişah tarafından görevlendirilen tümen komutanı Şemsi Paşa, Teğmen Atıf Bey tarafından öldürülünce isyan daha da büyümüştür. Ardından, 20-22 Temmuz'da Firzovik'de yabancılara karşı düzenlenen ve Arnavutların

⁸ "Cemiyetin kurucuları 19. yüzyılda özgürlük ve bağımsızlık için Batı'nın çeşitli memleketlerinde kurulmuş ve savaşmış olan gizli cemiyetlerinin yapılarını incelemişlerdi. İtalyan Birliği'nin kazanılmasında büyük rol oynayan "Carbonari Cemiyeti"nin gizli çalışma usullerini beğeniyorlardı. Ayrıca Makedonya'da Türkler'e karşı savaşta olan Balkan cemiyetlerinin örgütlerini öğrenmişlerdi. Bundan başka, kuruculardan kimileri Selanik'teki Mason localarına girmişler ve bunların çalışma usullerini yakından görmüşlerdi. Bütün bu kaynaklardan edindikleri bilgi ve deneyimlerle cemiyetlerini gizlilik, disiplin ve ülkücülük temelleri üzerine kurdukları anlaşılmaktadır." Bkz ayrıntı için Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IX, TTK Yayınları, Ankara, s. 11. Mason teşkilatlanması sadece İttihat ve Terakki'yi değil dönemin azınlık sol örgütlerini de etkilemiştir. Örneğin, Ter-Minassian'a göre, "Ermeni masonların, 1866-76 döneminde Ermeni ve Osmanlı reformcularının yaptıkları işbirliğini desteklemiş olmaları muhtemel görünüyor" A. Ter Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, Der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, 163-238, s. 174.

⁹ Ahmad, *age.*, s.21.

katıldığı kendiliğinden gelişen bir gösteri, Cemiyet üyesi Miralay Galip tarafından meşrutiyet yanlısı bir harekete dönüştürülmüş,¹⁰ giderek genişleyen hareketleri kontrol edemeyeceğini düşünen II. Abdülhamid, belki de artık zamanının da geldiğini düşünerek 24 Temmuz'da II. Meşrutiyeti ilân etmiştir (Rumî 10 Temmuz 1324). Bu olay hem Osmanlı devleti hem de Cemiyet için bir dönüm noktası olmuştur.

Meşrutiyetin ilânından sonra yeniden İttihat ve Terakki adını kullanmaya başlayan Cemiyet, merkez-i umumîsinin bulunduğu Selânik'ten İstanbul'a birçok liderini getirmiş, çalışmalarının merkezini buraya taşımıştır. Bundan sonra, 31 Mart Olayı (13 Nisan 1909) ile Cemiyet ile padişah arasındaki siyâsî çatışmada (uzun vadede) siyâsî şartlar İttihat ve Terakki'nin lehine dönmüş, Hareket Ordusu'nun darbeye müdahalesi ile (23-24 Nisan 1909) Cemiyet iktidarını sağlamlaştırmış, II. Abdülhamid'in tahttan indirilerek yerine V. Mehmed Reşat getirilmiştir. Böylece bütün iç ve dış olaylarda belirleyici bir rol oynamaya başlayan ve iktidarını giderek güçlendiren İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı mağlubiyeti ile iktidarını kaybetmiş, Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasından üç gün önce, 27 Ekim 1918'de Talat Paşa istifa etmiş ve onunla birlikte Cemiyet ileri gelenlerinin bir çoğu, başta Enver ve Cemal Paşalar olmak üzere ülke dışına kaçmışlardır. Bu aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin sonu anlamına gelmekteydi.

1 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki olağanüstü bir kongreyle son kez toplanmıştır. Fırkayı (1908'den sonra Cemiyet 'fırka' kelimesini kullanmaya başlamıştı) “tarihin sine-i tekrimine tevdi” kararı alınmış,¹¹ ülkeyi örgütsüz bırakmamak için ise, partinin Teceddüt Fırkası adı altında devam ettirilmesi benimsenmiştir. Ancak bu parti kısa sürede dağılmış, böylece Cemiyet ileri gelenlerinin ülke dışındaki bazı faaliyetleri hariç tutulmak üzere, İttihat ve Terakki sona ermiştir.

İttihat ve Terakki'nin Sol ile İdeolojik İlişkisi

Bir fikir ve eylem hareketi olarak Jön Türk hareketi, genel olarak Yeni Osmanlılar ve İttihat ve Terakki deneyimleri olarak ikiye ayrılabilir. Yenileşme ve Batılılaşma istekli, ancak Osmanlı devletini koruma amacı olan; yani Osmanlıcı, aynı zamanda Türkçü ve İslâmcı nitelikleri ortak olarak taşıyan bu hareketin iki dönemi arasında bir kesinti vardır. Ancak II. Abdülhamid'in istibdat döneminin ilk on beş yılına tekabül eden zaman kesitinde (1876-1889), hareketin örgütsüz olsa da da düşünsel gelişimini devam ettirdiği görülmektedir. Belki Yeni Osmanlılar'a göre İttihat ve Terakki'nin, kurulup güçlendiği dönemin

¹⁰ Ahmad, *age.*, s.21.

¹¹ Celal Bayar, *Ben de Yazdım- Milli Mücadeleye Gidiş*, Cilt I, Baha Matbaası, İstanbul, 1965, s. 108.

de etkisiyle daha yenilikçi fikirleri vardır. Örneğin Yeni Osmanlılar'da ancak nisbî etkileri görülen pozitivism, İttihat ve Terakki'de oldukça baskındır. İttihat ve Terakki'deki bu etkinin Comte'dan değil, Lafitte'den olması ise Şerif Mardin'in "Kameralizm" olarak nitelediği bir siyasî yaklaşım tarzı ile ilgilidir. Mardin'e göre, Kameralizm Batı'nın siyasî düşüncesinin Tanzimat döneminde "büyük" düşünürler aracılığıyla değil, fizyokratlar (kamu idarecileri) aracılığıyla Osmanlı devletine yansımadır ve Jön Türklerden hiçbirisinin derin bir teori, orijinal bir siyasî formül veya zihinlere devamlı olarak tesir edebilmiş bir ideoloji ortaya koyamamış olması bundan ileri gelmektedir.¹² İttihat ve Terakki'nin sözkonusu kameralist etki yöntemi ile pozitivismle bağlantısı, Ahmet Rıza aracılığıyla olmuştur ve cemiyetin adı da pozitivismin düzen ve ilerleme fikirlerini ifade etmektedir.¹³

'Auguste Comte'un amacı, geleneksel otoritenin çevresinde ilerleme ülküsünü gerçeğe dönüştürebilecek yeni bir toplum düzeni yaratmaktır'¹⁴ ve bu düşünce İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri tarafından 19. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı toplumunun problemlerine çözüm sunan niteliklere sahip bulunmuş olmalıydı. Bunalım içindeki bir toplumda önce 'düzen' (*ordre*) sağlanmalı, ardından 'ilerleme' (*progrès*) gerçekleştirilmeliydi. İlerleme için geçmiş tecrübelerden yararlanılması da Osmanlı toplumunun o dönem şartlarına uymaktaydı. İttihat ve Terakki için devletin henüz bozulmamış kurumlarının "manevi muhtevaları" bunun için çok önemliydi. Bu noktada hem İttihat ve Terakki hem de genel anlamda pozitivismin muhafazakârlığı da ortaya çıkmaktadır. Comte'un son yıllarında dini de toplumu bir arada tutan bir olgu olarak önemsemesi İttihat ve Terakki'nin Osmanlı toplumunu ayakta tutmaya çalışan politikası için düşünsel temellerden birini oluşturmuştur.

İttihat ve Terakki'nin düzenici ve ilerlemeci niteliği ile bu etkilerle oluşan bürokratik muhafazakârlığı ise aydın kesim tarafından Cemiyete taşınmıştır. Askerî öğrenci ve subaylarca getirilen vatanseverlik ve aktivizm bu düşüncelerle birleşerek Cemiyetteki aydın despotizmini oluşturmuş ve böylece Jön Türklerin kesin olarak nitelenebilecekleri belirleyici politik tavır bürokratik muhafazakârlık olmuştur.¹⁵

İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin uzun süre Avrupa'da bulunmaları ve o dönemde Avrupa'da fikir alanında en çok tartışılan ideoloji olan Marksizme duyarsız kalmaları da, onların fikirleri hakkında aydınlatıcı bazı noktalar

¹² Şerif Mardin, *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri 1895-1908*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1964, s.2 ve Şerif Mardin, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul, 1985, ss.342-346.

¹³ Akşin, agm., s.171; Mardin, *age.*, s.226.

¹⁴ Ekrem Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivism", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul, 1985, s. 357.

¹⁵ Mardin, s. 229.

taşımaktadır. Zaten İttihatçılar sosyalizmden uzak olduklarını defalarca dile getirmişlerdir, ama zaman zaman sosyalistlerin ve diğer demokratların tutuklanmasını da eleştirmişlerdir.¹⁶ Bunun yanlış anlaşılması gerekir; belki asıl önemli nokta Akşin ifadesiyle gerek Yeni Osmanlılar'ın, gerekse Jön Türkler'in ideolojisinin burjuva ideolojisi olduğu¹⁷ ve bunun esasta kişisel özgürlüklerin savunulmasını kapsadığıdır.

İttihat ve Terakki'nin Marksizm yerine, toplumu üstten aşağıya doğru düzenleyen, üstelik bunu yaparken doğal olarak halkı bir şekilde hizaya sokan ve sonuçta toplumda bir elit kesim yaratan pozitivistlere rağbet etmiş olması, hürriyet ile ilgili yaklaşımı yanında radikalizm konusundaki samimiyetini de tartışılabilir hâle getirmektedir. Gerçi İttihatçılar defalarca hürriyet düşüncesinin izinden gittiklerini belirtmişlerdir. Ancak Mardin'e göre, onlar için hürriyetten çok devlet önemlidir: "*Jön Türkler'in en derin özlemlerinin "hürriyet" olmuş olduğu doğru değildir. Jön Türkler'in en derin arzusu Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını durdurma'dır. Hürriyet ancak dolayısıyla kendilerini ilgilendiriyordu. Zira, hürriyetin ve adaletin hakim olduğu bir rejimde imparatorluktan kopmak isteyenlerin sayısı azalacaktı.*"¹⁸

Bu noktada İttihat ve Terakki'nin ortaya çıkışında rol oynayan etmenlerden biri olan meslek üzerinde durmak gerekmektedir. 1889'da İttihat-ı Osmanî'yi kuran beş genç öğrenciyi buna iten sebeplerden biri, Askerî Tıbbiye'de bir dönem uygulanan Avrupaî, yani bireysel başarı ve liyakata dayanan yönetim tarzından vazgeçilerek, okulda entrikalarla ve kayırmacılıkla ödüllendirme sistemine geri dönülmesi olmuştur.¹⁹ Bu, konunun sadece psikolojik yanıyla ilgili bir durum değildir. Karşı çıkılan, sadece okuldaki adaletsiz yönetim şekli değildi, devletin yönetim tarzıydı. Önerilen şey ise, Avrupa'da "yeni onur" olarak nitelenen Batılı yaklaşımdı. İttihat ve Terakki önderlerinin kendileriyle aynı dönemde Askerî Tıbbiye'de okuyup entrika ve kayırma yoluyla Avrupa'ya gönderilen subayları iktidara geldikten sonra tenzil-i rütbeye tâbi tutmaları bu konudaki hassasiyetlerini göstermektedir.

İttihat ve Terakki'nin düşünsel yapısının oluşumunda pozitivism ile birleşen iki önemli etkiden biri de Çarlık Rusyası'ndan kaynaklı *Narodnik* ('Halkçılık', *narodnik* sözcüğü faildir, fikir ve eylemin adı '*narodničestvo*'dur.) hareket ile Fransa'da ortaya çıkan 'Dayanımcılık' (*Solidarisme*, bizde bu sözcük-kavramın

¹⁶ Halim Demir, *Yeraltından İktidara; İttihat ve Terakki: Darbeler ve Suikastler Tarihi*, Ozan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 90-91.

¹⁷ Akşin, *age.*, s. 80.

¹⁸ Mardin, *age.*, s. 225.

¹⁹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset I*, Der. M. Türköne-T. Önder, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.222.

giriş tarihine bağlı olarak 'Tesanütçülük' sözcüğü) fikridir.²⁰ 19. yüzyılın son çeyreğinde ve biraz daha önce Rusya'da bazı aydınlar ve öğrenciler arasında gelişen *Halka Doğru* hareketi, halk olarak nitelenen köylülerin sorunlarının çözümünü amaçlamaktaydı. Bu, köy topraklarının ortak mülkiyeti, komünler gibi önerilerle, kapitalist sistem ortadan kaldırılmadan, varolan adaletsiz düzenin haksızlıklarının törpülenmesiyle bir bakıma Batı'daki ekonomik, sosyal, siyasî sistemden farklı bir orta yol fikriydi. *Tesanütçülük* ise, Fransa'da Emile Durkheim'in başını çektiği bazı düşünürlerce savunulan bir başka orta yol anlayışıydı. Toplum içinde yardımlaşma, devlet müdahalesiyle sosyal yasalar çıkarılması, kooperatifçilik gibi çözümler önerilmekteydi. Tekeli'ye göre, bu iki akımın etkisiyle İttihat ve Terakki, Türkiye'ye halkçılık düşüncesini getirmiştir.²¹ Gerçi İttihat ve Terakki içinde bu fikrin taşıdığı önem Mardin'e göre pek ağırlıklı değildir, çünkü 'halk Jön Türkler'in beklediği şekilde ihtilâli yapmadığı için zamanla itimat etmedikleri bir unsur' hâline gelmiştir.²² Böylece zamanla ikinci plana itilen halkçılık, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde yeniden, bu kez yeni devleti meşrulaştırmak amacıyla öne çıkarılmıştır. Oysa II. Meşrutiyet döneminin belirgin beş fikri (Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük, Sosyalistlik ve Batıcılık) arasında halkçılık bir alt fikir olarak yer alabiliyordu.²³ 'Halka Doğru' düşüncesi ise İttihat ve Terakki'ye öncelikle Rusya'daki narodniklere katılmış olan Hüseyinzâde Ali tarafından taşınmıştır. Bir diğer etki, cemiyetin etkileşim içinde olduğu Ermeni ve Bulgar ihtilâlcî örgütleri aracılığıyla yansımıştır. Çünkü bu örgütlerde de narodnik fikri yaygındı. Tesanütçülük ise Cemiyete Ziya Gökalp aracılığıyla taşınmıştır. Gökalp Türkçülüğü halkçılıkla temellendirmeye çalışmış, Halka Doğru düşüncesini aydınların haktan saf kültürü (*bars*) alabilecekleri bir fikir olarak algılamıştır; ona göre insanlar arasındaki tesanütçülüğün nüfuz kazanması Türkçülüğün gelişiminde bir seçenektir. İttihat ve Terakki'deki meslek düşüncesi belki de bu anlamda dayanışmacılık ile daha çok netleşmiştir.

Bu noktada, Osmanlı aydınları içindeki fikir karışıklığının sözkonusu dönemdeki boyutları üzerinde kısaca durmakta yarar vardır. Cemil Meriç'e göre Osmanlı aydınının önünde çok fazla seçenek de yoktu zaten: "*Doğu'dan yeni kopmştuk, batı'yı yeni yeni beceliyorduk. (...) Hiçbir dünya görüşüne aşına değildik. Batı'nın sunduğu kurtuluş reçeteleri bastalığımızı bir kat daha vahimleştiriyordu. Liberalizm çökerken liberalizme sarılıyorduk. Sosyalizm daima yasadı bir bölgeydi. Türk aydını batı'nın sunduğu bu derme çatma malzemeyle kendine mahsus bir düşünce sarayı inşa*

²⁰ İlhan Tekeli, "Türkiye'de Halkçılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VII, İstanbul, 1985, 1929-1934.

²¹ Tekeli, agm., s. 1930.

²² Mardin, *Jön Türkler'in*, s.226 ve M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 610-611.

²³ Mete Tunçay, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Siyasal Düşünce Akımları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VII, İstanbul, 1985, ss.1924-1928.

edemezdi elbette."²⁴ Meriç'in de üzerinde durduğu bu karışık düşünsel süreçte yer alan İttihat ve Terakki, aslında önemli bir şey yapmış ve kendine özgü bir düşünce tarzı oluşturmuştur. Bu düşünce tarzı Batı'dan ve başka bazı kaynaklardan gelen fikirlerin Osmanlı toplumundan kırılarak yansımasıyla oluşmaktaydı. Cemiyetin ideolojisinin bu şekilde oluşması özgünlük olmamakla birlikte görünen solun sağla buluştuğu, radikalizmin muhafazakârlıkla uyuşabildiği ilginç bir yapıdır.

İttihat ve Terakki bu farklı yapısına karşın kendini tanımlarken eşitlik ve özgürlük kavramlarıyla birlikte sosyal adalet ile ilgili kavramları ciddî olarak önemser görünmektedir. Örneğin, partinin 1911 tarihli 4. kongresinde kabul edilen siyasî programının 9. maddesinde 'Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyet-i tammaya malik ve aynı mükellefiyete tâbidir'²⁵, ifadesi yer almaktadır. 1908'deki kongrede kabul edilen siyasî programda aynı özellikler vardır. Bu programda, 20 yaşındaki her Osmanlı ferdi için seçme ve seçilme hakkı (Madde 3 ve 20); din, mezhep ve cins ayrımı olmaksızın herkesin eşit sayılması (Madde 9); işçi-patron ilişkilerinin hakkaniyetle çözümü (Madde 13); tarımı geliştirme, köylüleri destekleme (Madde 18); herkese eğitim hakkı (Madde 16)²⁶ gibi maddeler vardır. 1909'daki değişikliğe ise, herkese örgütlenme hakkı, basın özgürlüğü, farklı etnik unsurlara anadilde ilköğrenim özgürlüğü gibi haklar tanınmaktadır: 'Huzuru ahali ve inzibat-i umumîyi muhil olmamak şartile umum Osmanlılar hakk-ı içtimaa maliktürler' ve 'Serbesti-i matbuat hakkında ahkâmı mahsusa vaz olunacaktır. Fakat herhalde matbuat kablettabi sansür usulüne tabi olmayacaktır' ²⁷ 1913 Kongresi'nde kabul edilen programın siyasî kısmında ise, "İttihat ve Terakki Fırkasının siyaseti idariyesi tevzî mezuniyet ve tefriki vezâif esasına müsteniddir" (Madde 1) ve "İttihat ve Terakki Fırkası, siyaseti iktisadiyeyi milliyenin istiklalini müşkûlata koyan ve ecnebilere taaluk eden imtiyazat ve istisnaatı maliye ve iktisadiyeyi refe çalışacağı gibi alelumum kapitülasyonların dabi kaldırılması esbabını istikmal eylemeyi en mukaddes gaye addeder" (Madde 2) ifadeleri yer almaktadır.²⁸

²⁴ Cemil Meriç, "Batıda ve Bizde Aydınım Serüveni", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul, 1985, 130-137.

²⁵ Mete Tunçay, 'İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 Kongresi Belgeleri', *Türk Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 1992, s. 564.

²⁶ İhsan Güneş (Ed.) *Türk Parlamento Tarihi I, Meşrutiyete Geçiş Süreci*, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, TBMM Vakfı Yayını, Ankara, 1996, s. 348; T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 124.

²⁷ Güneş, *age.*, s. 351-352 ve Tunaya, *age.*, s. 351-352.

²⁸ *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1333, s.3.

Meşrutiyetin ilanı için harekete geçilmesinden kısa bir süre önce, 1908'de Manastır'da yayınlanan bir bildiri ise cemiyetin siyasî dilini yansıtmaya açısından ilginçtir.²⁹

Cemiyetimizin amacı... azim ve kasd-i asr-ı hâzırın şiddetle istilzam eylediği 1294 idarei medeniyesinin temin ve tatbikinden, süfehanın amali gayrimeşrularına artık bir had temininden başka bir şey değildir. (...) Artık gılabından çekilmiş olan seyf-i adalet ve celâdet-i millete kendisi çarpanların sui akibetleri mes'uliyeti ancak kendilerine ait kalacaktır. Güruhu süfeha ve cühela bilmelidirler ki, Osmanlı hükûmeti bir millet ve bir de timsali millet olan Padişah'tan ibarettir, bu ikisinin arasında denilere, şehvet esirlerine, rezillere yer yoktur. (...) Biz kan dökmek hevesinde değiliz. Zira dökülen kanlar kâfidir. (...) Cinayetler, rezaletler, zulümler son bulsun. Kanun-u insaniyet hükümlerine olsun.³⁰

Cemiyette bir süre etkili olan Prens Sabahattin'in görüşlerinin de dönemin sol fikirleri ile ilişkisi olduğu iddia edilebilir. II. Abdülhamid istibdadının toplum şartlarının bir sonucu olduğunu, bu şartlar değiştirilmezse meşrutiyetin de bir çözüm olamayacağını, asıl olarak adem-i merkezîyetçi bir yönetim kurulması gerektiğini savunan Sabahattin'in fikirleri her ulus veya azınlığın kendini temsil edebileceği bir federatif yapının kurulmasını gerektirmekteydi.³¹ 1896'da Londra'da toplanan II. Enternasyonal Konferansı'nın bütün ulusların kendi geleceklerini belirleme haklarını onaylaması³², o dönemde konuyu Solun da sahiplendiğini göstermektedir.

Gerçi İttihat ve Terakki hiçbir zaman federatif bir yönetim tarzını savunmamıştır, ama devletin içindeki farklı unsurların haklarının savunmaları ve kendilerini temsil etmeleri ideolojik olarak çok önemsenen bir tavır olmuştur. 1908'den sonra kurulan Meclis'te 160 kişilik İttihat ve Terakki grubunda, içlerinde sosyalistlerin de olduğu 55 mebusun varlığı³³ bunu göstermektedir. Yine de cemiyetin liberalliği tartışmalıdır. "Batı Avrupa'dan esinlenilmiş, hazmedilmemiş ve ham bir liberalizm, Türk milliyetçiliğinin gelişimine yol açmıştır; ancak, her zaman olduğu gibi -zaman içerisinde- ulusal unsurlar liberal unsurlardan ağır basmıştır."³⁴

²⁹ Bildiri cemiyete karşı sert önlemler almaya çalışan Manastır valisine hitaben yazılmıştır.

³⁰ Tunaya, s. 137-138.

³¹ Akşin, agm., s. 360.

³² Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 17.

³³ Mete Tunçay ve E. Jan Zürcher (Der.) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 215.

³⁴ E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İbtidali*, Çev. Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul, 1972, s. 168.

İttihat ve Terakki'nin Sol Örgütlerle İlişkileri

1908 Öncesi

Osmanlı devletinin son dönemlerinde sosyalist hareketler öncelikle azınlıklar arasında ortaya çıkmıştır. Çünkü milliyet ve sosyalizm gibi kavramlar Avrupa'dan yayılıyordu ve birçok azınlık halkın Avrupa ile daha yakın ilişkileri vardı.³⁵ Ancak önce özellikle Yunanlılar, Sırlar, Bulgarlar, Ermeniler ve Selânik Yahudileri arasında yayılan, sonra da Türklere ulaşan sosyalist fikir ve örgütlenmeler içinden önemli bir sosyalist kuramcı çıkmamıştır. Belki bunun da sonucu olarak ortaya çıkan sol örgütler belirgin bir ideolojik birlik oluşturamamışlardır.

İttihat ve Terakki kuruluşundan iktidar üzerinde ağırlığını hissettirmeye başladığı 1908-1909'a kadar sözkonusu sosyalist örgütlerle II. Abdülhamid'in istibdat rejiminin devrilmesi paydasında bir araya gelmiş, ancak ideolojik bir ittifak gerçekleştirmemiştir. Bunun temel sebebi, amacı Osmanlı devletini parçalanmaktan kurtarmak olan cemiyet için meşruti yönetimin özgürlüklerinin yeterli olmasıydı belki de.

Bu dönemin önemli sol yapılanmaları, *Bulgar Sosyal Demokrat İşçi Partisi* (Bulgaristan, 1891), *Bulgaristan-Makedonya-Edirne Devrimci Komiteleri*, (sonraki adıyla *Makedonya İç Devrimci Örgütü*, Selanik, 1893), *Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi* (Cenevre, 1887), *Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnakıtyon* (Tiflis, 1890), *Ermeni Sosyal Demokrat İşçiler Örgütü* (Bakü, 1903), Anarşistler tarafından kurulan *Makedonya Gizli Devrim Komitesi*, Yunanistan merkezli ve Osmanlı Rumlarıyla ilişki içindeki *Demokratik Halk Birliği* olarak sıralanabilir.³⁶

İttihat ve Terakki bu örgütlerin bazıları ile bağlantı kurmaya çalışmış, ancak bu konuda epey temkinli davranmıştır. Aynı tavır sözkonusu örgütler için de geçerli olmuştur. Bazen bu konu örgütlerin içinde önemli tartışmalara neden olmuştur. Örneğin Makedonya İç Devrimci Örgütü'nün milliyetçi kanadı İttihat ve Terakki'nin yakınlaşma girişimlerine uzak kalmayı yeğlerken, Marksist kanat bunun aksini savunmuştur.³⁷

İttihat ve Terakki'nin bu örgütlerle yakınlaşma girişimlerine bir örnek, 1906'da, Selânik'te Cemiyetin yayın organı olarak yayınlanan *Terakki* gazetesinde, devletin bazı hususlarda özel teşebbüsün yerine geçmesi ve devlet

³⁵ Ahmad, agm., s. 13.

³⁶ Fikret Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, 33-72; Ahmet Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Taribine Katkı*, May Yayınları, İstanbul, 1975; George Haupt, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, Çev. T. Artunkal, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, A. Ter Minassian, agm., s.163-238.

³⁷ Adanır, agm., s. 57-65.

sosyalizminin bir millet nezareti altında bulunması şartı ile faydalı ve lüzumlu olduğunun belirtilmesidir.³⁸ Aslında burada İttihat ve Terakki sosyalizmin kendisine şekil vermesini reddetmekte, kendisi sosyalizme bir şekil vermeye çalışmaktadır. Bu ideoloji onu zorlamaktadır belli ki. Mardin'in İttihat ve Terakki ile Marksizm arasındaki ilişkiye değinirken, İttihatçıların Marksizme “müstağni kalmışlardır” demesi tesadüf değildir.³⁹

1800'lerin sonlarında giderek yükselen Ermeni eylemleri (1895 İstanbul Bâb-ı Ali yürüyüşü, 1896 Osmanlı Bankası işgali ve II. Abdülhamid'e suikast girişimi), İttihat ve Terakki'yi siyasî arenada daha aktif olmaya ve bir bakıma duruma müdahale etmeye itmiştir. İlk bildirisini Bâb-ı Ali yürüyüşünün ardından yayınlayan Cemiyet, 1899'da Liberal Osmanlılar konferansının toplanmasına öncülük etmiştir. Bu konferans İttihat ve Terakki ile Ermeni Taşnak ve Hınçak örgütleri arasındaki ilk işbirliği girişimlerine sahne olmuştur. İttihat ve Terakki ile bu Ermeni örgütleri arasındaki ilişkileri derinleştiren başka bir durum da, II. Abdülhamid'in liberal subayları doğuya sürgün etmesi olmuştur. Bu subaylar özellikle 1906'dan sonra Kafkas Tatarları ve Gürcülerle birlikte Osmanlılara sığınan Ermenilerle de ilişki kurmuşlar, bu dönemde Erzurum İttihat ve Terakki'nin önemli merkezlerinden olmuştur. 1907'de Paris'te toplanan “Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Muhalefet Partileri Konferansı” İttihat ve Terakki ile Ermeni örgütleri arasındaki ittifakın daha güçlenmesini sağlamıştır. Öyle ki, 1908'den sonra Taşnaklar doğu illerinde kendilerini İttihat ve Terakki'nin bağlaşıkları ve devrimin temsilcileri olarak ortaya koymuşlardır.⁴⁰

Sonuçta, İttihat ve Terakki'nin sol ile ilişkilerinde ilk dönem olarak nitelenebilecek 1889-1908 dönemi ile ilgili, bazen belirsizlikler yaşansa da olumlu bir hava olduğu söylenebilir. Bu dönemde İttihat ve Terakki sol fikrine tahammül edebilmiş, hatta bunu “müstebit padişahın” devrilmesi için gerekli görmüştür. Belki bu süreçte sol örgütler de Cemiyetten kendi amaçlarına ulaşmak için yararlanmışlardır. Ancak sonraki süreç bu kadar sorunsuz olmamıştır.

1908 Sonrası

İttihat ve Terakki ile sol arasındaki ilişkiler açısından 1908-1918 dönemini kendi içinde bazı kısımlara ayırmak mümkündür. 1908 ile 1913 arası, Cemiyetin iktidarı denetleme, sonrası ise iktidara sahip olduğu dönem olarak ele alınabilir ve sadece sol örgütler ile ilgili değil, diğer birçok alanda Cemiyetin politikasının bu dönemlere göre değişiklikler arzettiği söylenebilir.

³⁸ Cerrahoğlu, *age.*, s. 504.

³⁹ Mardin, *Jön Türkler'in*, s. 3.

⁴⁰ Minassian, *agm.*, s. 214.

II. Meşrutiyetin ilk döneminde ülkedeki sol örgütlenmelere bakıldığında, İstanbul'da solcu fikirler besleyen ve bunları yaymaya çalışan küçük bir Müslüman (yalnızca gayrimüslimler arasında değil) aydın çevresi ile karşılaşmaktadır. Bunların belkemiği, "İştirakçi" namıyla ün salan Hüseyin Hilmi'dir.⁴¹

1908 öncesi faaliyette olan solcu azınlık cemiyetleri ile birlikte, bu dönemde faaliyette bulunan sol örgütlerden önemli olanları, *Rum Sosyalist Merkezi* (sonraki adıyla, *Türkiye Sosyalist Merkezi* ve sonra, *Toplumsal İncelemeler Grubu*, "*Tettebbuat-ı İctimaiye*"), *İzmir Halk Merkezi* ve *İstanbul Ticaret ve Sanayi Müstahdem Cemiyeti*'dir.⁴²

O zamana kadar sayısı ve etkisi çok önemsiz olan işçi örgütlerinin de bu dönemde arttığı görülmektedir. Osmanlı devletinde ilk işçi örgütü olarak kabul edilen, ama aslında işsizlere iş bulma amacı taşıyan *Ameleperver Cemiyeti* ve 1894'de kurulan, bir yıl sonra ise dağıtılan ve aslında sınıfsal temelde çalışma yapan ilk işçi örgütü sayılması gereken *Osmanlı Amele Cemiyeti* dışında 1908'e kadar bir işçi örgütü bulunmamaktaydı.⁴³ 1908'den sonra ise *Osmanlı Amele Cemiyeti*'nin kurucuları tarafından *Osmanlı Terakki Cemiyeti* ve *Mürettibin-i Osmanî Cemiyeti* (1908) kurulmuştur.

Bu sol yapılanmalardan öncelikle, ilk Türk sosyalist hareketi olan⁴⁴, 1325-1328 (1910-1913) tarihleri arasında 'Sosyalizm Efkârının Mürevvicidir' ibaresi ile, Hüseyin Hilmi'nin yönetiminde yayınlanan *İştirak* dergisi⁴⁵ ve çevresi üzerinde durmakta yarar vardır. *İştirak*'ın Hüseyin Hilmi veya Baha Tevfik⁴⁶ tarafından kaleme alındığı tahmin edilen takdim yazısında, 'Temmuz inkilâbından sonra memlekette yeni bir devre açıldığı' geçmişin karanlık

⁴¹ Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, 3. Basım, Bilgi Yayınları, Ankara, 1978, s. 25.

⁴² Fikirleri İttihat ve Terakki içinde kabul görmeyen Prens Sabahattin'in 1907'de kuruluşunu desteklediği, liberalizm, girişim özgürlüğü, adem-i merkezîyetçilik ve bireycilik görüşlerini savunan Ahrar Partisi ile 1910'da kurulan Ahali Fırkası dönemin sol yapılanmaları ile iletişimde bulunan, ama sol içinde değerlendirilmesi mümkün olmayan siyaset partileridir.

⁴³ Mesut Gülmez, "Tanzimattan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul, 1985, ss.792-802.

⁴⁴ Yusuf Tekin, "Türkiye'de İlk Sosyalist Hareket "İştirak Çevresi"nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 57, Sayı 4, ss. 172-184.

⁴⁵ Üç yıllık yayın hayatı boyunca *İştirak* dergisinde daha çok sosyalizmin ne olduğu, sosyalizmin önemli şahsiyetleri ve Osmanlı ülkesindeki güncel olaylar ile ilgili yazılar yayınlanmıştır. Bkz. *İştirak, Sosyalizm Efkârının Mürevvicidir*, Direktör Hüseyin Hilmi, İstanbul, 1325-1328.

⁴⁶ 1907 Mülkiye mezunu olan "Teceddüd-ü İlmi ve Felsefe Kütüphanesi" adıyla ülkenin sol literatürüne katkı amacıyla kitap çevirileri yapan Baha Tevfik, *İştirakçi Hilmi'nin çevresinde bulunan, daha çok anarşist eğilimli bir aydın olarak bilinmektedir. Tunçay, age., s. 25. Baha Tevfik'in İştirak'te iki bölüm olarak yayınlanan "Sosyalistliğin Atisi" yazıları ise uluslararası Marksist anlayışa en yakın yazılar olarak dikkat çekmektedir. Bkz. Baha Tevfik, "Sosyalistliğin Atisi" İştirak, Sayı 3, 27 Şubat 1325, s. 36-41 ve Sayı 5, 13 Mart 1326, s. 73-77.*

günlerinin sona erdiğinin belirtilmesi⁴⁷ cemiyet ile çevre arasında iyi ilişkilerin bulunduğu bir işaret olarak ele alınabilir. Aynı yazıda, sosyalizm sayesinde, sınıf bilincine erişmiş insanların 'milletim nev-i beşerdir, vatanım ruy-i zemin kalam-ı hikmetini' yazmalarının mümkün olduğu ifade edilmiş, şöyle devam edilmiştir:

İşte Avrupada daima terakki eden terakki ettiği kadar mezhur tecbil olan bu fikir mukaddesatı tabiyya biz de (İştirak)ı halka takdim etmekle müftehiriz. Maksudumuz terakki ve teali, sınıf makhure-i amelenin şera'it-i fikriyesini i'la, hayat maneviyatını tenmiye, (İttihat)ı tamim, mevcudiyetini tahkimdir. İnsaniyete hizmet için olan şu teşebbüsümüz bizce büyük bir ehemmiyet haizdir, umut ederiz ki, bu adım terakkiye, İttihata doğru olan hareketin girizgahı olacaktır.⁴⁸

İştirakçi Hilmi çevresinin 1910 ile 1912 arasında yayınladığı birçok dergi ve gazetede⁴⁹ bu yaklaşım ile birlikte, uluslararası sosyalist teori dışında mütalaa edilebilecek bir sol anlayışın unsurları dikkat çekmektedir. Bu unsurların başında dine yaklaşımdaki farklılık gelmektedir. *İştirak* dergisinde Hüseyin Hilmi imzasını taşıyan tek yazı olan “Şuray-ı Ümmet’e Cevap” bunun en önemli örneğidir.⁵⁰ Sosyalizmin eşitlik, kardeşlik ilkeleri ile İslâmiyet’in toplumsal dayanışma ilkeleri arasında paralellikler kuran ve Sosyalizmi İsa ile başlatıp Müslümanlık ile devam ettiren bu yazının dışında, sözkonusu anlayışın Osmanlı Sosyalist Fırkası için de geçerli olduğunu gösteren bir örnek, fırkanın önce *İştirak*, sonra *İnsaniyet*'de yayınlanan beyannâmesinin başında zekâtın hatırlatılmasıdır: “Ağniyanın servetinin kırkta biri fıkaranın hakkıdır. –Fermân-ı İlahî”⁵¹ Zaten Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın ortodoks bir sosyalist anlayışı yoktu. Parti beyannâmesinde işçilerin çalışma şartları ve örgütlenme haklarının genişletilmesi, vergi reformu, millileştirme ve barış gibi maddeler dikkat çekmektedir.⁵² Bunlara rağmen, İştirakçi Hilmi çevresinin, belki 1918 sonrasının Türkiye Sosyalist Partisi zamanının işçi grevlerine önderlik edilen kısa süreli dönemi hariç, halka ulaşamadığı ve dar bir aydın çevresinde kaldığı görülmektedir.

İştirak çevresi içinde anılması gereken bir diğer isim de, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın Paris şubesini kuran Dr. Refik Nevzat'tır. Eski bir İttihatçı olan Refik Nevzat, Fuat Nevzat, Avni Kemal gibi isimlerle, 1911'de Paris'te *Beşeriyet* isimli bir gazete yayınlamış, ayrıca Hatt-ı Hareket Beyannâmesi, İslahat

⁴⁷ "Meslek", *İştirak*, sayı 1, İstanbul, 1325, s. 1.

⁴⁸ "Meslek", *İştirak*, sayı 1, İstanbul, 1325, s. 2.

⁴⁹ Hilmi çevresinin yayınladığı dergi ve gazeteler sırasıyla şunlardır: 1910'da: *İştirak*, *İnsaniyet*, *İştirak* (İkinci Seri), *Sosyalist*, *İnsaniyet*, *Medeniyet*. 1912'de: *İştirak*. Bkz. Tunçay, s.26-28.

⁵⁰ Hüseyin Hilmi, “Şuray-ı Ümmet’e Cevap”, *İştirak*, Sayı 3, 6 Mart 1326, s.49-51.

⁵¹ “Osmanlı Sosyalist Fırkası Beyannâme ve Programı” *İştirak*, Sayı 20, 2 Eylül 1326, s. 281-284 ve *İnsaniyet* (ikinci seri) Sayı 1, 18 Teşrinisani 1326, s. 1-2.

⁵² “Osmanlı Sosyalist Fırkası Beyannâme ve Programı” *İştirak*, Sayı 20, 2 Eylül 1326, s. 281-284 ve *İnsaniyet* (ikinci seri) Sayı 1, 18 Teşrinisani 1326, s. 1-2 ve Tunaya, *age.*, s. 309-314.

Programı ve Belediye Programı yayınlamıştır. Nevzat'ın yaklaşımının radikal olmadığı, daha çok sosyal reformlar önerdiği görülmektedir.⁵³

Dönemin solu içinde ele alınması gereken bir kişi de Parvus efendi olarak bilinen Aleksander Israel Helphand'dır. Sosyalist bir geçmişi olan Rus Yahudisi ve Almanya vatandaşı Parvus 1912-1915 arasında İstanbul'da bir Alman gazetesinin muhabirliğini yapmış ve *Tanin*, *Tasvir-i Eşfkâr*, *Jeune Turc*, *Bilgi* ve *Türk Yurdu*'nda yazılar yazmıştır. Bu yazılarda "Türkçülere, yalnızca Batı emperyalizminin iktisadî istismar mekanizmasının ve Osmanlı devletinin bundan nasıl zarar gördüğünü öğretmeye çalışmıştır"⁵⁴ Parvus İstanbul'daki sosyalist örgütlerle de yakın ilişkide bulunmuş ve bir millî burjuvazinin doğmasını sosyalizmin önkoşulu olarak düşündüğünden İttihat ve Terakki'nin millî ekonomi politikasının desteklenmesi gerektiğini savunmuştur.

Dönemin Sol çevresinde, hem sonraki süreçteki etkisiyle 1920'de Türkiye Komünist Partisi'nin kurucusu olması, hem de İttihat ve Terakki ile ilişkileri açısından üzerinde durulması gereken bir isim de Mustafa Suphi'dir. 1908'de Paris'ten dönen ve bazı dergilerde yazılar yazan, aynı zamanda Mekteb-i Sultani, Ticaret Mekteb-i Alisi ve Darümuallimin-i Aliye'de hukuk ve iktisat dersleri veren Mustafa Suphi dönemin diğer sol simaları ve örgütleri gibi önce Cemiyete yakın durmuş, 1913 sonrasında ise etkisizleştirilmeye çalışılmıştır. Mustafa Suphi İttihat ve Terakki'nin Anadolu delegesi olarak 1911 kongresinde katılmış, ancak kısa süre sonra, 1912'de ayrılmış, 1913'de Sinop'a sürgün edilmiştir.⁵⁵

1908'in siyasî ortamında Osmanlı ülkesinde birçok yeni yayınla birlikte, tarihte ilk kez Ermeni Taşnak ve Hınçak basını yasal hâle gelmiş⁵⁶, yukarıda da değinildiği gibi, birçok sosyalist örgüt ve parti kurulmuş, sendikalar aktif olarak çalışma yapmış ve Meclis-i Mebusân'a İttihat ve Terakki grubundan sosyalist mebuslar girmiştir.⁵⁷ Ancak yine aynı dönem içinde, İttihat ve Terakki henüz iktidara tam yerleşmeden, 1909 Haziran'ı ile Ağustos'u arasında Meclis-i Mebusân'dan bir dizi baskıcı kanun geçirilmiş, yükselen sol muhalefet bastırılmaya çalışılmıştır.⁵⁸ 1913 sonrası, yani Cemiyetin iktidara tam olarak hakim olduğu dönemde ise, "Sinop sürgününden Mondros Mütarekesine değin,

⁵³ Tunçay, s. 38-40.

⁵⁴ Tunçay, s. 46. Parvus'un bu konudaki eseri; *Türkiye'nin Can Damarı: Devleti Osmaniyenin Borçları ve Islahı*, Şems Mücellithanesi, İstanbul, 1331.

⁵⁵ 1914'de Rusya'ya kaçan Mustafa Suphi bu tarihten sonra sosyalist düşüncelere eğilim göstermiş, 1920'de yurt dışında iken Türkiye Komünist Partisi'ni kurmuş, ertesi yıl Türkiye'ye gelmiş, aynı yıl öldürülmüştür.

⁵⁶ Minassian, agm., s. 214.

⁵⁷ Bu dönemdeki meclis üyeleri için bkz. Güneş (Ed.), *Türk Parlamento Tarihi II, Meşrutiyete Geçiş Süreci*, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, TBMM Vakfı Yayını, Ankara, 1996, s. 225-713.

⁵⁸ Paul Dumont, "Yahudi-Sosyalist-Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, s.73-112.

Türkiye’de hiçbir solcu kıpırdanış olmamış⁵⁹, Cemiyet ile sol örgütler arasındaki ilişkiler düşmanca bir niteliğe bürünmüştür. Kaotik olarak da nitelenebilecek⁶⁰ ve siyaseten geniş özgürlükler sürecinde, yeni gazeteler, dergiler, yeni işçi örgütleri, bu örgütlerin faaliyetleri ve ülkeyi önemli ölçüde sarsan grev dalgası da görülmektedir. Bu dönemde İstanbul başta olmak üzere ülkenin birçok şehrinde basın yayın faaliyetlerinin hızla arttığı görülmektedir. 1907 ile karşılaştırıldığında, İstanbul’da 52 olan gazete ve dergi sayısının 1909’da 377’ye, ülke genelinde ise 120’den 730’lara çıktığı ve azınlıkların da rahatlıkla yayın yaptığı, örneğin Ermenilerin neredeyse her şehirde gazete yayınlamaya başladıkları dikkat çekmektedir.⁶¹

Bu dönemin özgürlük ortamında işçilerin başlattığı grev hareketleri her ne kadar kendiliğindenci ve genelde örgütsüz eylemler olsalar da⁶² ülke çapında etkileri büyük olmuştur. Kimi araştırmacılara göre sayısı elliyi aşkın⁶³, kimisine göre ise 100’ün üzerinde olan bu grevler, demiryolu ve deniz taşımacılığından, gıda, dokuma, deri, metal, madencilik, enerji sanayiine, konaklama hizmetlerinden daha birçok alana kadar bir çok işkolunda ve İstanbul, İzmir, Selânik gibi büyük şehirlerden, Anadolu ve Suriye’deki şehirlere kadar hızla yayılmış⁶⁴, önce daha çok ücretlerin artırılması, daha sonraki süreçte ise çalışma koşullarının iyileştirilmesini talep eden bu grevler, daha önce istedikleri şartlarda işçileri çalıştırmaya alışmış işverenleri, özellikle yabancı ortaklıkları önemli ölçüde sarsmış ve bu kuruluşlar hükûmet üzerinde baskı kurmuşlardır.

Avrupa diplomatlarının, özellikle Fransız ve İngilizlerin baskısı, uzayan grevlerin devlet maliyesine yük olmaya başlaması⁶⁵ ve ülkedeki sosyal ortamın giderek tehlikeli bir hâle gelmesi⁶⁶ Cemiyetin tavrını değiştiren temel neden olmuştur. Sonuçta “Meşrutî idare, daha başlangıcından itibaren bir çığ gibi karşısına dikilen bu olaylara karşı insafı davranmamış ve işçilerin üstüne polis ve asker göndererek grevleri zorla bastırmıştır.”⁶⁷ Ardından Tatil-i Eşgal Kanunu çıkarılarak grevlerin önüne set çekilmiştir. Uzlaşma girişimlerini zorunlu hâle getiren ve kamu çalışanlarına sendika yasağı getiren bu kanun amacına ulaşmış, grev dalgasının önüne geçilmiş, 1910’da yeni bir dalga ile

⁵⁹ Tunçay, s. 66.

⁶⁰ Koloğlu’na göre, bu dönemde basın alanındaki anarşinin sebebi, geçmişe ait basın ile ilgili yasaların ve uygulamaların hepsinin geçersizleşmesidir. Bkz. Orhan Koloğlu, *1908 Basın Patlaması, Gazeteciler Cemiyeti Bas-Haş Yayını*, İstanbul, 2005, s. 15-16).

⁶¹ Koloğlu, *age.*, s. 21.

⁶² Gülmez, *agm.*, s. 798.

⁶³ Gülmez, s. 797.

⁶⁴ Güzel, *agm.*, s. 811-815.

⁶⁵ Güzel, s. 815.

⁶⁶ Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu, Bir toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 379.

⁶⁷ Tunçay, s. 22.

karşılaşmışsa da grevler 1912'ye doğru sona erdirilmiştir. İttihat ve Terakki'nin denetlediği bir hükûmetin bu tutumunun aynı süreç içinde sol örgütlere, yayınlara ve faaliyetlere karşı da aynı kronolojik sırayla yöneldiği görülmektedir.

Sözkonusu dönemde, Cemiyet ile sol örgütler arasındaki ilişkinin bu seyre girmesinin temelinde yer alan bazı önemli ayrıntılara değinilebilir, iki önemli anlaşmazlık konusu üzerinde durmak gerekir. Bunlardan ilki, Osmanlı devletinin “anasır” konusunda iki taraf arasındaki yaklaşım farklılığıdır. Sosyalist terminolojide ulusal sorun (*millî mesele*) olarak bilinen bu konuda İttihat ve Terakki'nin 1908'de açıkladığı siyasi program eşit haklar prensibine dayanmaktaydı. Parti programındaki bu yaklaşım Cemiyetin bir Osmanlı ulusu oluşturma politikasının önemli bir halkasıydı. Ancak bu durum, sol örgütler ile ilişkide 1908 sonrası ilginç bir paradoksa yol açmıştır. Sosyalist fikirler taşıyan, ancak çoğu milliyetçi bir karaktere sahip sol örgütler İttihat ve Terakki'nin Osmanlı uyruklarına eşitlik ilkesini, sosyalizm mücadelesini sekteye uğratacağını düşünerek hoşnutsuzlukla karşılamışlardır. İkinci anlaşmazlık noktası, Osmanlı devletinin dış ekonomik ilişkileri konusundadır. İttihat ve Terakki kapitülasyonların kaldırılmasını isterken bir çok sosyalist örgüt, ülkenin dışa açılması açısından dış sermaye ve kapitülasyonlardan yana tavır almış,⁶⁸ buna gerekçe olarak, kapitalizmin geliştirilmesinin sosyalizm açısından zorunluluğu gösterilmiştir. ⁶⁹ İttihat ve Terakki'ye Osmanlı ulusu oluşturmak için eşit haklara sahip eşit uluslar amacını gerçekleştirme şansı ve zamanı tanımayan Sol; özellikle Balkan sosyalist hareketleri-bunlara “Osmanlıcı” Yahudi örgütü SİF dahil değildir-, 1908'de gelişmiş Balkan şehirlerinde, özellikle Selânik'te ve sonra İstanbul'da geniş bir grev dalgasıyla örgütlenmelerini yayarken, bir bakıma Balkanlardaki ulusal sorunun savaşıyla çözümünü de, Meclis-i Mebusân'ın örgütlenme ve işçi eylemlerini engelleyen baskıcı kanunlarının da şartlarını hazırlamışlardır.⁷⁰

Böylece 8 Ekim 1908'de çıkarılan ünlü Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkatı gibi baskıcı bir kanunun gerekçesi de anlaşılabilir. Politik gelişmelerin bu yönde seyri eski müttefikleri giderek birbirinden uzaklaştırmıştır. Sosyalistlerin 'kurtarıcı İttihatçıların yönetimi diktatörlüğe dönüşmekte gecikmedi'⁷¹ şeklinde değerlendirdikleri sürecin bu kadar tek boyutlu olmadığını vurgulamak bu nedenle önemlidir ve bu inişli çıkışlı ilişkinin başka bazı ayrıntıları üzerinde durmak belki de bu yüzden gereklidir.

⁶⁸ Bu durum ile, bazı konularda dönemin sol örgütlerinin İttihatçılardan daha sağ bir noktada bulunduğunu özellikle vurgulamak gerek belki de.

⁶⁹ Adanır, agm., s. 30.

⁷⁰ 1908 grevleri için bkz. Şehmus Güzel, "Tanzimattan Cumhuriyete İşçi Hareketi ve Grevler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, ss.803-828; Gülmez, agm., ss.792-802.

⁷¹ Haupt, *age.*, s.308.

İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyetin ilânından sonra, özellikle 1910'lardan itibaren sol örgütlere karşı uyguladığı baskının bu çevrelerde hayal kırıklığı yaratması, belki de Cemiyetin 1908 öncesi özgürlük söylemindeki samimiyetidir. Sosyalist örgütlerden biri olan Selânik Sosyalist İşçiler Federasyonu'nun (SSİF) II. Enternasyonal bürosuna gönderdiği Temmuz 1909-Temmuz 1910 tarihli yıllık raporunda İttihat ve Terakki'nin 1908 öncesi durumu şöyle değerlendirilmektedir:

II. Abdülhamit döneminin olumsuzlukları sıralandıktan sonra)... Bereket, Avrupa'da gizli faaliyet gösteren ve sosyalistlerin de desteğini kazanan bir grup genç Türk (Jön Türk) grubu, bu devrime gebe olan toplumsal durumu değerlendirmeyi bildi. Makedonya ve Ermenistan devrimci komitelerinin de yardımlarıyla (...) 23 Temmuz 1908'de bir darbeyi gerçekleştirdiler. Meşrutiyeti ilan edip Osmanlı ulusunun sınıflarını kurtardıktan sonra idareyi ele geçirdiler.⁷²

Ancak aynı örgütün iki yıl sonraki benzer bir yazışmasında, İttihat ve Terakki için düşülen bir notta şöyle denmektedir: 'Jön Türkler gerici mi, yoksa Hürriyet ve İtilafçılar Abdülhamid yanlısı mı, değil mi? İnsan ne cevap vereceğini bilemiyor.' Sözkonusu örgütün, İttihat ve Terakki'yi bu dönemde 'iki yüzlü ve sinsî', ulusal soruna karşı kayıtsız bulması ⁷³ ancak bir türlü ideolojik olarak niteleyememesi İttihat ve Terakki ile sol ilişkilerindeki belirsizliğin bir yansıması olarak düşünülebilir belki de. İttihat ve Terakki ile Osmanlıcılık konusunda uyuşması gereken SSİF, S. Nahum imzalı, 1912 tarihli bir yazışmasında, İttihat ve Terakki'nin döneke politikasının kendisinin de işine yaramayacağını düşünmekte olduğunu belirtmekte ve şöyle demektedir: “*O sırada hükümeti kurmakla görevlendirilmiş bulunan ve daha önce II. Abdülhamit döneminin de sadrazamı olan Küçük Sait Paşa'yı kastederek) Eğer Bonapart havalarındaki şu Küçük Sait, Zat-ı şahaneleri pozitivist Ahmed Rıza beyefendiyi-Ahmet Rıza o sıra Meclis-i Mebusân Reisisdir- enseleyip sınıra kadar dipçikleyle dipçikleyle götürürirse şöyle gönül ferahlığıyla güleceğim.*” Bir yıl sonra aynı kişi İttihat ve Terakki'yi “Enternasyonalin en azılı cinsten zorba bozuntuları olarak niteliyecek ve Sosyalist Enternasyonalin bu partiye gösterdiği hoşgörünün anlamsızlığını belirtecektir.⁷⁴ Bu tarihte Marks'ın torunu Jean Languet'nin *Humanité*'deki bir makalesinde İttihat ve Terakki yöneticilerini 'İstanbul korsanları' olarak nitelmesi SİF'i fazlasıyla memnun etmiş olmalıdır.

Aslında dönemin bütün sol örgütleri için benzer bir durum vardır. Sözkonusu dönemde İştirakçi Hilmi de 1913'de Anadolu'ya sürülmüş ve bu

⁷² Haupt, s. 78.

⁷³ Haupt, s. 79, 80 ve 101, 167

⁷⁴ Haupt, s.144, 154.

sürgün 1918'de mütareke sonrasına kadar devam etmiştir.⁷⁵ Burada 1908 devrimi başlarındaki yakınlaşmanın ideolojik benzerliklerden çok pratiğin zorlamasıyla gerçekleştiğinin vurgulanması gerekir. Bunun sosyalist mücadeleye Türkiye koşullarını önemseyerek yaklaşan Hüseyin Hilmi'nin başını çektiği *İştirak Çevresi* ile İttihat ve Terakki'nin toplumsal gelişmelere bakışı arasında belki pratik zorlamalar dışında da paralellikler olmasına rağmen vurgulanması gerekir. Paralelliklerin temelinde ise önemli ölçüde aydınlanma değerlerinin sahiplenilmesi vardır.

Daha önce belirtildiği gibi, İttihat ve Terakki eşitlik ve özgürlük kavramlarıyla birlikte sosyal adalet ile ilgili kavramları ciddi olarak önemsemiş, Cemiyetin 1911 tarihli 4. kongresinde kabul edilen siyasî programda, 'Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyet-i tammaya malik ve aynı mükellefiyete tabidir'⁷⁶, ifadesiyle din, mezhep ve cins ayrımı olmaksızın herkesin eşit sayılması (Madde 9), İşçi-patron ilişkilerinin hakkaniyetle çözümü (Madde 13), Tarımı geliştirme, köylüleri destekleme (Madde 18), Herkese eğitim hakkı (Madde 16)⁷⁷ gibi maddeler bunu göstermektedir. Ayrıca herkese örgütlenme hakkı, basın özgürlüğü, farklı etnik unsurlara anadilde ilköğrenim özgürlüğünün savunulması da bunlara eklendiğinde, özelde *İştirak Çevresi*, genel anlamda dönemin Osmanlı sosyalist örgütleri ile uyushulduğu görülmektedir.

İştirak benzeri dergi ve gazetelerin yasal olarak yayınlanması, İttihat ve Terakki'nin sağladığı özgürlük ortamı sayesinde mümkün olmuştur. Belki Cemiyetin en azından bu fikirlere tahammül ettiği söylenebilir. Bu da yukarıda sözü edilen aydınlanma değerlerinin en azından bir dönem için sahiplenilmesiyle ilgilidir.

Sadece bir dönem, çünkü daha sonra bu tahammülün sona erdiği görülmektedir. Çatışmanın temel noktalarından birini İttihat ve Terakki'nin uygulamaya çalıştığı Osmanlılık politikası oluşturmuştur. Aslında sol anlayışa yakın olan bu politika, dönemin ulusal kimliğe sahip çıkmaya çalışan sol örgütleri tarafından eleştirilirken, Cemiyet –nedense- şovenist olmakla suçlanmıştır. Dönemin sosyalist önderlerinden Benaroya'nın anılarında 1912'deki durum şöyle değerlendirilmektedir: “*Cemiyet (İttihat ve Terakki) akıl dışı politikasıyla, haberi olmadan hastanın durumunun felç olmasına neden oluyordu. 1908 ibtilali artık unutulmuş, Osmanlılık ideolojisinin etkisi altında çizdiği yoldan çıkmıştı. İmparatorluk artık çökmeye başlıyordu.*”⁷⁸

⁷⁵ Hüseyin Hilmi 1918'de İstanbul'a dönmüş, 1919'da Türkiye Sosyalist Fırkasını kurmuştur. Aynı yıl *İdrak*'i çıkarmaya başlamıştır. Bu parti 1919-1921 arasında birçok grevi örgütlemiş, ama etkisi yavaş yavaş azalmıştır. Hilmi 1922'de öldürülmüştür. Tunçay, s. 48- 49.

⁷⁶ Tunçay, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 Kongresi Belgeleri, s. 564.

⁷⁷ İhsan Güneş (Ed.), *Türk Parlamento Tarihi I*, s. 348; Tunaya, s. 124.

⁷⁸ Haupt, *age.*, s.309.

Ermeni örgütlerle ilişki, zaten 1909 Adana isyanının bastırılmasıyla kopma noktasına gelmişti. Bu yüzden diğer Ermeni örgütlerine göre İttihat ve Terakki'ye daha yakın olan Taşnak Partisi Ermeni örgütlerden büyük tepki almaya başlamıştı. Bu koşullarda, kendini "inanmış bir sosyalist" olarak niteleyen Taşnak mebus Kırkor Zohrab, 1910 tarihli bir toplantıda, İttihat ve Terakki'ye yakın olmasının sebeplerini partililerine "*Osmanlı Anayasa Devrimi mükemmel değildi. Müslümanlar birkaç gün içinde, yüzyıllardır süregelen egemenliklerini yadsıyamazlardı. Onların arasında bizim gibi gerçek özgürlükçüler pek azdır ve hemen hemen hepsi o partiye (İttihat ve Terakki) bağlıdır ve bizim desteğimize ihtiyaçları vardır. O partinin kusurlarını benden fazla hiç kimse eleştirmemiştir. Ama bizim işbirliği edebileceğimiz daha liberali var mı?*" sorusuyla açıklama gereği duymuştur.⁷⁹

Görüldüğü gibi, sol örgütler için o dönemde bir seçenezsizlik vardır ve bu, kısa süre sonra İttihat ve Terakki ile kurulmuş bulunan gönülsüz ilişkinin zayıflayıp kopmasına neden olacaktır. 1908'de İttihat ve Terakki grubundan Meclise giren, ancak kısa bir süre sonra Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kuruluş çalışmalarına önderlik eden dönemin önemli isimlerinden Vlahof da 1910'dan itibaren İttihat ve Terakki'ye tavrı almıştır. Vlahof, anılarında sözkonusu dönemde İttihat ve Terakki ile ilişkilerini şöyle anlatmaktadır: "*1910 sonbaharında Türk parlamentosunda yaptığım konuşmada hükümetin ve Jön Türk komitesinin Makedon halkına karşı düşmanca tavırlarını ortaya koyuyor ve genellikle Makedonların, özellikle de Jön Türkler'in keyfi yönetimine karşı çıkarlarını ve örgütlerini savunmak için mücadelelerini giderek şiddetlendiren işçilerin hoşnutsuzluklarını dile getiriyordum. Bu söylevle Jön Türk hükümetinin ekonomik, toplumsal ve siyasal eylem çizgisi karşısında baklı olarak öfke duyan Makedon halkının sözcülüğünü yaptım.*"⁸⁰

SSİF ise İttihat ve Terakki'yi çalışan kesimlere karşı ilgisizliği, birçok önemli meseleyi sürüncemede bırakması, eşit halklara-eşit haklar prensibini uygulamaktan kaçınması ile eleştiriyordu.

İttihat ve Terakki'nin iktidar dönemiyle ilgili olarak genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, öncelikle bu dönemin ilişkilerin zayıflayıp, ardından koptuğu bir zaman kesiti olduğu belirtilmelidir. Bu dönemde kendi içindeki kimi sol unsurları ve ittifak yaptığı bazı sol örgütleri kademe kademe kendinden uzaklaştıran (veya kaybeden) cemiyet, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı gibi gelişmelerle hem dar anlamda baskıcı, hem de artık sosyalizmle ilişkisi

⁷⁹ Bu savunmanın gerekçelerinden biri, muhafazakar aydın kesimin İttihat ve Terakki'ye yaklaşımıdır; örneğin, dönemin önemli entellektüellerinden biri sayılan Mehmet Selahattin'in sürgünde bulunduğu Mısır'da yayınladığı hatıratında İttihat ve Terakki için kullandığı bazı tabirler şöyledir: 'Eşhas-ı şerir', 'alçak reziller', 'caniler kabinesi', 'haşarat-ı erkume vd. Bkz. Mehmet Selahattin, *Bildiklerim; İttihat ve Terakki Cemiyetinin Maksad-ı Teessüs ve Suret-i Teşekkülü ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniy'e'nin Sebeb-i Felaket ve İnkasamı, Muhalif Hatıralar*, Haz. A. Birand-C. Okay, Vadi Yayınları, İstanbul, 2006, s.15, 22, 26, 144). Kırkor Zohrab'tan yapılan aktarma için bkz.Minassian, agm., s.220.

⁸⁰ Haupt, *age.*, s. 246.

olamayacak kadar “Türkçü” hâle gelen siyâsî bir çizgi ile muhalefeti etkisizleştirmeye çalışmıştır. Türkçülüğün Balkan Savaşlarından sonra ön plana çıkmasının nedeni, Tekeli’ye göre, Osmanlıcılık ve İslâmcılığın etkisinin azalmasıdır. Bu aynı zamanda Turancılığın da ortaya çıkış şartlarını hazırlamıştır.⁸¹

Yukarıda çizilmeye çalışılan kronolojik şemanın dışına çıkılacak bile olsa Cemiyetin pragmatizmine örnek olarak, “İktidardaki İttihat ve Terakki’nin” sosyalist örgütlerle ilişki kurmaya çalışmasının belki de son örneğinden söz etmek gerekmektedir. Savaşın sonlarına doğru sosyalist ilkelere göre bir barış antlaşması imzalanmasını sağlamak amacıyla Hollandalı ve İskandinavlı solcuların önyak olduğu, Rusların da desteklediği 1917 tarihli Stockholm Konferansına İttihat ve Terakki bir temsilci göndermiştir. İlk toplantıya Nissim Masliyah, Dr. Akil Muhtar ve Hüseyinzâde Ali, ikincisine de yine Masliyah ile birlikte Salah Cimcoz Stockholm’e gönderilmiş, “fakat bir Türk sosyalist partisini temsil etmek iddiasında olan bu “evcil-solcu” delegeler konferansa kabul edilmemiştir.⁸²

1918’de İttihat ve Terakki kapatıldıktan sonra ileri gelenlerinin bir kısmı yurt dışında çeşitli siyasal faaliyetlerde bulunmuştur. Özellikle Enver Paşa’nın başını çektiği Berlin’deki *Şark Kulübü* ve 1920’de buna bağlı bir grubun Bakü’de kurduğu *Türkiye Komünist Fırkası*, ertesi yıl Moskova’da katıldığı *İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Kongresi*, 1920 tarihli *Şark Milletleri Kurultayı* gibi çalışmalar, Sovyetlerdeki Bolşevik yönetimin desteğini alarak Türkiye’ye dönmeyi amaçlayan pragmatik girişimler olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte 1920’deki Mesai programı ve ardından *Halk Şurular Fırkası*⁸³ gibi örgütlenme denemeleri de olmuş, bu çabalar TBMM’deki Halk Zümresi’nin ve *Yeşil Ordu*’nun kuruluşlarına etkide bulunmuştur. Ancak bütün bu girişimler ve çalışmalar Cemiyetin yeniden toparlamasına yetmemiştir.

Sonuç

İttihat ve Terakki yıkılmakta olan bir imparatorluğu Batı’nın yeni yönetim tarzı ile devletin kendi içsel yönetim geleneklerinin henüz bozulmamış kurum ve anlayışları arasında bir sentez kurarak ayakta tutmaya çalışan bir cemiyettir. Bu temel amacı onu özgürlükçü olduğu kadar gelenekçi, ihtilâlcî olduğu kadar muhafazakâr yapmıştır. Bu özelliklerinin ortaya çıkışı dönemler ve şartlara göre değişmiştir.

⁸¹ Tekeli, agm., s. 1930.

⁸² Tunçay, *age.*, s. 47.

⁸³ “Mesai” ve Halk Zümreleri programı için, bkz. Mete Tunçay (Yay.Haz.), *Mesai Halk Şurular Fırkası Programı 1920 ve Halk Zümresi Siyasi Programı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.

Osmanlı yönetim geleneğinin tümünün değil, ıslahatçılığın ve yenilikçiliğin mirasçısı olan Cemiyet, bu mirasa daha özgürlükçü ve daha radikal unsurlar eklemiştir. Bu unsurlar Cemiyetin bazı noktalarda sol ile yakınlaşmasına, hatta bazı dönemlerde yollarının kesişmesine neden olmuştur. Ancak bu geçici bir yol birlikteliğinden öteye gitmemiştir. Bu ilişki henüz yeni oluşan ve “anasır”ın baskın ağırlığını, dolayısıyla milliyetçi öğeleri de taşıyan Osmanlı solu ile Tanzimat’la birlikte başlayan (ya da bu dönemde ivme kazanan) Osmanlı modernleşmesinin en eylemci kanadı arasındaki dönemsel şartların izini taşıyan bir ilişki olmuştur.

İttihat ve Terakki sol ideolojinin temel unsurlarını hiçbir zaman taşımamıştır. Ancak meşrutî yönetimin kurulmasını ve eşitlik, özgürlük gibi ilkeleri en azından 1908 devrimine kadar ciddi biçimde savunmuştur.

İttihat ve Terakki’nin devrimciliği tartışmalıdır belki, ama sosyalist olmadığı kesindir. 1918 sonrasının taktik gereksinimlerden kaynaklanan solculuğu ise ideolojik olarak hiçbir şey ifade etmemektedir. Zaten 1920’lerden sonra bir şekilde iktidara gelseydi, taşıdığı özelliklerle muhtemelen nasyonal sosyalist bir parti olur ve Almanya ile İtalya’ya yakınlaşırdı.

İttihat ve Terakki kadrolarının bir kısmının Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunda etkili olduğu kabul edilirse, Cemiyetin ideolojisinin bir kısmının II. Meşrutiyet döneminden sonra da yaşama imkânı bulduğu düşünülebilir. Ancak bundan sonraki, Osmanlıcılığı ve gelenekçiliği yanında nispi solculuğu da budanmış, sadece pozitivist Batıcılığı kalmış çok farklı bir İttihat ve Terakki’dir.

Kaynaklar

- ADANIR, Fikret (1995) Osmanlı İmparatorluğu’nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* Ed. M. TUNÇAY, E. ZURCHER, İletişim Yayınları, İstanbul, 33-72.
- AHMAD, Feroz (1971) *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. N. ÜLKEN, Sander Yayınları, İstanbul.
- AHMAD, Feroz (1995) Osmanlı İmparatorluğu’nun son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* Ed. M. TUNÇAY, E. ZURCHER, İletişim Yayınları, İstanbul, 13-32.
- AKŞİN, Sina (1987) *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- AKŞİN, Sina (1995) Siyasal Tarih (1789-1908), *Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Ed. Sina AKŞİN, 4. Basım, Cem Yayınları, İstanbul.
- AKÜNAL, Dündar (1985) Jön Türk Gazeteleri, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 850-856.
- BAYAR, Celal (1965) *Ben de Yazdım- Milli Mücadeleye Gidiş*, Cilt I, İstanbul, Baha Matbaası.

- 1327 *Senesinde Selanik'de Menkud İttihad ve Terakki Kongresine Takdim Olunan Muhtıra* (1327) Yay.Haz. Celal NURİ, İstanbul.
- CERRAHOĞLU, Ahmet (1975) *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, May Yayınları, İstanbul.
- ÇAVDAR, Tevfik (2008) *Bir İnkılabın Günbatımı 1908-2008*, İmge Yayınları, Ankara.
- ÇETİNKAYA, Y. Doğan (2004) *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- DEMİR, Halim (2005) *Yeraltından İktidara; İttihat ve Terakki: Darbeler ve Suikastler Tarihi*, Ozan Yayınları, İstanbul.
- DUMONT, Paul (1995) Yahudi-Sosyalist-Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* Ed. M. TUNÇAY, E. ZURCHER, İletişim Yayınları, İstanbul, 73-112.
- GÜLMEZ, Mesut (1985) Tanzimattan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 792-802.
- GÜNEŞ, İhsan (Ed.) (1996) *Türk Parlamento Tarihi I, Meşrutiyete Geçiş Süreci*, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, TBMM Vakfı Yayını, Ankara.
- GÜNEŞ, İhsan (Ed.) (1996) *Türk Parlamento Tarihi II, Meşrutiyete Geçiş Süreci*, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, TBMM Vakfı Yayını, Ankara.
- GÜZEL, Şehmus (1985) Tanzimattan Cumhuriyete İşçi Hareketi ve Grevler, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 803-828.
- HANİOĞLU, M. Şükrü (1985) *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- HANİOĞLU, M. Şükrü (1985) Jön Türk Basını, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 844-850.
- HAUPT, George (1977) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, Çev. T. ARTUNKAL, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- HÜSEYİN HİLMİ (1326) Şuray-ı Ümmet'e Cevap, *İştirak*, 6 Mart, 3: 49-51.
- IŞIN, Ekrem (1985) Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 371-376.
- IŞIN, Ekrem (1985) Osmanlı Materyalizmi, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 277-382.
- İnsaniyet* (İkinci serî) (1326) 18 Teşrinisani, 1: 1-2.
- İştirak* (1325-1328) İstanbul.
- KARAL, Enver Ziya (1996) *Osmanlı Tarihi*, Cilt IX, TTK Yayınları, Ankara.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, BERGE, Metin (1994) *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Kebikeç Yayınları, Ankara.
- KOLOĞLU, Orhan (2005) *1908 Basın Patlaması*, Gazeteciler Cemiyeti Bas-Haş Yayını, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (1964) *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri 1895-1908*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- MARDİN, Şerif, (1985) 19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 342-346.

- MARDİN, Şerif (1994) *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler I*, Der. M. TÜRKÖNE, T. ÖNDER, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (2000) *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, Der. M. TÜRKÖNE, T. ÖNDER, 7. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MEHMET Selahattin (2006) *Bildiklerim; İttihat ve Terakki Cemiyetinin Maksad-ı Teessüs ve Suret-i Teşekkülü ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’nin Sebe-i Felaket ve İnkısamı, Muhaliif Hatıralar*, Haz. A. BİRAND, C. OKAY, Vadi Yayınları, İstanbul.
- MERİÇ, Cemil (1985) Batıda ve Bizde Aydının Serüveni, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 130-137.
- Meslek (1325) *İştirak*, İstanbul, 1: 1-2.
- MINASSIAN, A. Ter (1995) 1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, Der. Mete TUNÇAY-Erik Jan ZÜRCHER, İletişim Yayınları, İstanbul, 163-238.
- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesi* (1333) Tanin Matbaası, İstanbul.
- Osmanlı Sosyalist Fırkası Beyanname ve Programı (1326) *İştirak*, Sayı 20, 2 Eylül, 281-284.
- PARVUS (Aleksander Israel Helphand) (1331/1914) *Türkiye’nin Can Damarı: Devleti Osmaniyyenin Borçları ve Islahı*, Şems Mücellithanesi, İstanbul.
- RAMSAUR, E. E.(1972) *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev. N. ÜLKEN, Sander Yayınları, İstanbul.
- Sosyalistliğin Atısı (1325) *İştirak*, 3: 36-41; (1326) 5: 73-77.
- TEKELİ, İlhan (1985) Türkiye’de Halkçılık, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VII, İletişim Yayınları, İstanbul, 1929-1934.
- TEKİN, Yusuf (2002) Türkiye’de İlk Sosyalist Hareket “İştirak Çevresi”nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme, *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 57, Sayı 4, 172-184.
- TUNAYA, T. Zafer (1952) *Türkiye’de Siyasal Partiler 1859-1952*, İstanbul.
- TUNÇAY, Mete (Yay.Haz.) (1972) *Mesai, Halk Şurular Fırkası Programı 1920 ve Halk Zümresi Siyasi Programı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- TUNÇAY, Mete (1978) *Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925*, 3. Basım, Bilgi Yayınları, Ankara.
- TUNÇAY, Mete (1985a) Türkiye Cumhuriyeti’nde Siyasal Düşünce Akımları, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VII, İletişim Yayınları, İstanbul, 1924-1928.
- TUNÇAY, Mete (1985b) Osmanlı Devleti’nde Sol Akımlar ve Partiler, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1445-1452.
- TUNÇAY, Mete (1992) İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1911 Kongresi Belgeleri, *Tarik Zafer Tunaya’ya Armağan*, 557-570, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul.
- TUNÇAY, Mete-ZÜRCHER, E. Jan (Der.) (1995) *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (CTAD)

Yayın İlkeleri

1. Ulusal hakemli bir dergi olarak yayınlanan *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nin amacı, dünyadaki gelişmeler ışığında; Türkiye Cumhuriyeti tarihini Osmanlı modernleşme döneminden başlayarak siyasî, toplumsal, kültürel ve ekonomik yönleriyle ele alan bilimsel çalışmaları ortaya koymak; bu alanda tartışma zemini oluşturmak ve yapılan çalışmaları kamuoyu ile paylaşmaktır. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nde Türkiye'nin jeopolitik konumu ve sahip olduğu zengin tarihî mirasın bir gereği olan coğrafi komşuluk ilişkilerini inceleyen bilimsel çalışmalarla, pek çok farklı disiplinden (sosyoloji, iktisat, siyaset bilimi, felsefe, antropoloji, sosyal psikoloji vd.) faydalanılarak eleştirel bir yaklaşımla tarih bilimini inceleyen yazılara yer verilmektedir.
2. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'ne gönderilecek yazılarda özgün bir makale veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır.
3. Makalelerin daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtilmek şartı ile kabul edilebilir.
4. Yazarlar, 10.000 kelimeyi geçmeyecek şekilde Microsoft Word programında yazılmış olan yazılarını, kaydettikleri disket ve iki nüsha ile birlikte aşağıda belirtilen yazışma adresine göndermelidirler. Yazarlar Derginin e-posta adresine de makalelerini gönderebilirler: ctad.hacettepe@gmail.com. Makalenin başında 100-150 kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özetler ile 5 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Başlığın sağ alt kısmında yazarın adı, sayfa altında ise görev yeri (veya adresi, iş telefonu, GSM numarası, ve e-posta adresi) ve unvanı yazılmalıdır.

- 4.1. Yazılar 1.5 satır aralığı ile 11 punto, Times New Roman karakteri ile yazılmalı, alıntı veya notlar sayfa altında yer alan dipnotlarda aşağıdaki örneklerde gösterildiği şekilde belirtilmelidir.

Örnek: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.150. **(Yayınevi veya basıldığı matbaa varsa mutlaka, ayrıca ilgili eser ilk baskı değilse kaçınıcı baskısı olduğu da belirtilmelidir.)**, Eserin ikinci veya devam atflarında ise: Lewis, *age.*, s.200. şeklinde olmalıdır. Makaleler, veya Bildiri alıntılması ise: Suat İlhan, "Türk Çağdaşlaşması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 19, Kasım 1990 (Cilt, Sayı, Yıl, mutlaka yazılmalı) s.7 (İlgili Makalenin tam sayfa aralığı Kaynaklar içinde belirtilmelidir.) Makalenin ikinci atflarında, İlhan, agm., s...

Sayfa içinde yer alan beş satırı geçen alıntılar girintili paragrafta, 10 punto ile yazılmalıdır.

Metin içinde resim, şekil ve çizelge kullanılabilir. Bunların basımına ait teknik imkanlar yazar tarafından sağlanmalıdır. Türkçede Türk Dil Kurumu'nun yürürlükteki yazım kılavuzuna uyulması gerekmektedir. Dolayısıyla inceltme ve uzatma işaretleri, nisbî (î) kullanımına uyulmalıdır.

Yararlanılan kaynaklar, metin sonunda yazarların soyadına göre alfabetik olarak yazılmalı, aynı yazarın birden fazla eseri olduğu takdirde yayım tarihine göre sıralanmalıdır. **Kaynaklarda** eserler/kitapların gösterilmesinde şu yol izlenmelidir: Örnek: LEWIS, Bernard (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev.

Metin KIRATLI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. **Kaynaklarda Makaleler/Bildiriler ise:** [Makale Yazarı], Soyad, Ad (Makalenin yayınlandığı dergi/Gazetenin, Bildiri Kitapları, edisyon kitapların basım yılı). Makalenin başlığı, (İtalik yazılmamalı), Eser adı (Kitap, Dergi vb.İtalik olmalı), Yayın Yılı, Sayfa tam aralığı belirtilmelidir. **Örnek:** İLHAN, Suat (1990) Türk Çağdaşlaşması, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 19 (Kasım). **Arşiv Malzemesinde,** ilgili arşivin (yerli veya yabancı) standart bir kısaltması var ise ona itibar edilmelidir (özellik Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, ve Genelkurmay ATASE Arşivi için), fakat ilk atıfta bu kısaltma yapılmadan uzun açılımı (Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet ve ATASE arşivlerinin varsa arşiv rehberleri esas alınmalıdır, Örnek: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dabiliye, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, BOA DH.KMS*) mutlaka verilmelidir. Arşiv malzemesinde belgenin ayrıntılı künye bilgisi verilmelidir. (Belge tanımlaması, Belge tarihi yazılmalıdır.). Yazar eğer özel şahıs ve kendi arşivinden bir belge kaynak kullanıyorsa, belge/lerin tasnifli veya tasnifsiz olduğunu belirtmeli, tasnif tarafından yapıyor ise kendi kısaltma tasarrufunun uyarısını yapmalıdır. Araştırma döneminin süreli yayınları kullanıldığında, ilgili gazete/dergiden bir makale veya yazı alıntılanmasında ve bunun kaynaklarda gösterilmesinde şu kurala uyulmalıdır: Örnek Dipnotlarda; Yusuf Akçura, “Muallime Dair”, *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi) Yıl, s... Kaynaklarda Makalaların Gösterilmesi; AKÇURA, Yusuf (1913/veya Hicri). Muallime Dair, *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi), s..., Gazetenin tümü referans alınıyorsa yine aynı şekilde gösterilmelidir: Örnek: *Türk Yurdu* (1913). Gün, Ay. Kaynaklarda makale, kitap, arşiv, sözlük vs. kaynakların iç tasnifine gerek yoktur.

5. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'ne gönderilen yazılar önce Yayın Kurulu tarafından incelenerek, uygun görülenler konusunda uzman iki hakeme gönderilir. Yazar ve hakem adlarının gizli tutulduğu raporlar olumlu olduğu takdirde makale yayımlanır. Yayın Kurulu veya hakemlerin yazıya ilişkin eleştiri ve önerileri varsa yazının yazara gönderilmesinden itibaren bir ay içinde gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra makale yayımlanır. Yayın Kurulu ve Editör tarafından esasa yönelik olmayan düzeltmeler yapılabilir. Yayımlanması kabul edilmeyen makaleler iade edilmez. Yazara yazısı ile ilgili bilgi verilir.
6. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanacak makalelerin telif hakkı Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Dergide yazısı çıkan yazarlara çıkan sayıdan 5 dergi verilir.
7. Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi Yüksek Öğretim Kurumu tarafından yayınlanan “Üniversitelerde Ders Aracı Olarak Kullanılan Kitaplar, Teksirler ve Yardımcı Ders Kitapları Dışındaki Yayınlarla İlgili Yönetmelik” hükümlerine tâbidir.

Yazarlar

BAYTAL, Yaşar, Dr., Tınaztepe Lisesi, Çankaya/Ankara. E-posta:ysrbaytal@yahoo.com.

ÇAKMAK, Biray, Yrd.Doç.Dr., Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi. E-posta: biray.cakmak@usak.edu.tr; bcakmak@aku.edu.tr

GÜMÜŞLÜ, Bedi, Ankara. E-posta: bedigumuslu@yahoo.com

GÜNDAĞ, Nevzat, Yrd.Doç.Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi. E-posta:ngundag@pamukkale.edu.tr

KÜÇÜKĞURLU, Murat, Doç.Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi. E-posta: kucukugurlu@hotmail.com.

MAYAK, Faysal, Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, doktorant. E-posta: faysalmayak@hotmail.com

TAŞDEMİR, Serap, Yrd.Doç.Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi. E-posta:stasdemir@inonu.edu.tr; tasdemir7@hotmail.com

TAŞKESENLIOĞLU, M.Yasin, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, doktorant; Bayburt Üniversitesi'nde Okutman. E-posta:yasintaskesenlioglu@hotmail.com